

W. H. Asadullin, E. A. Atdaýew, A. Ö. Seýidowa

MEKDEBE ÇENLI PSIHOLOGIÝA

Mugallymçylyk mekdepleri üçin synag okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

**Aşgabat
“Ylym” neşirýaty
2010**

UOK 371:159.9

A74

Asadullin W. H. we başg.

A74   **Mekdebe çenli psihologiýa.** Mugallymçylyk mekdepleri
üçin synag okuw kitaby.- A.: “Ylym” neşirýaty, 2010.

TDKP №156, 2010

KBK 74.113.8+88.8

© W. H. Asadullin we başg., 2010.

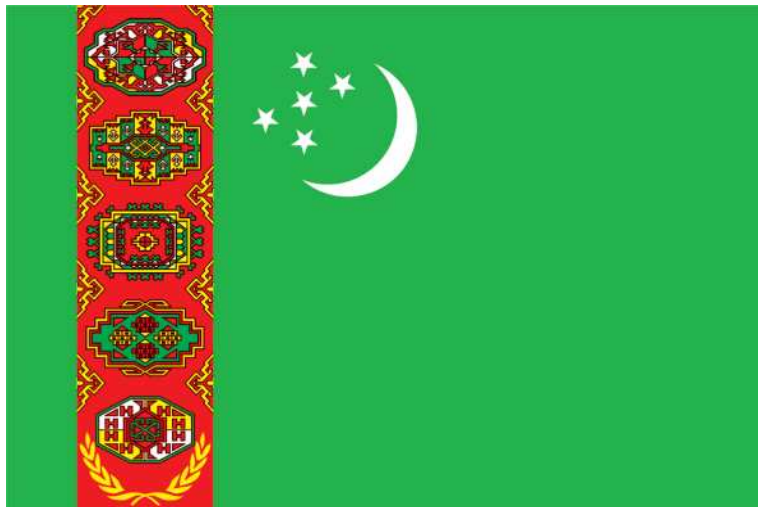

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

GIRIŞ

Jemgyýetimiziň ösmegi, özgermegi hem-de dünýäniň ösen ýurtlarynyň hataryna gadam goýmagy ylym we bilim bermekligiň tutuş özenini täzelemek, kämilleşdirmek wezipesini örboýuna galdyrdy. Bu wezipäniň çözülmegi, ilkinji nobatda, täze öwüşginli, milli äheňli, türkmen halkynyň aň-paýhasynyň taryha siňen şahsy görüm-görelde-siniň nusgalaryny özünde jemleýän okuw kitaplarynyň taýýarlanmagyna bagly bolup durýar.

Türkmenistanyň Hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow ýurduň ösüşiniň hemme ugurlar boýunça täzelenýän Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynda ylmyň we bilimiň ösüşüne aýratyn üns berýär. Gülläp ösýän Watanymyzyň şu günü we geljegi bolan ýaş nesliň ylymly-bilimli hem-de hemmetaraplaýyn ösen, kämil hünärmenler bolup ýetişmekleri üçin uly alada edýär. Bu ugurdan alnyp barylýan işleriň hemmesine ruhy hem-de maddy taýdan goldaw berýär.

Mekdebe çenli çagalar edaralarynyň terbiýeçilerini taýýarlamakda mekdebe çenli psihologiýa dersiniň ähmiýeti örän uludyr. Mekdebe çenli psihologiýa mekdebe çenli ýaşly çagalaryň psihiki ösüşini we olaryň kanunalaýyklyrny öwrenýän ylymdyr. Mekdebe çenli psihologiýa bilim ulgamynda, maşgala terbiýesinde çaga berilýän terbiýeleýji täsirleri, işleri esaslandyryar. Bu dersniň esasy wezipesi mekdebe çenli ýaşly çagalaryň psihiki ösüşiniň ýaş aýratynlykly döwürlerdäki tapawudy, bilim we terbiýe berijilik işleriniň çaganyň psihiki ösüşine edýän täsiri bilen tanyşdyrmakdyr. Mekdebe çenli psihologiýa dersiniň talyplara giňişleýin öwredilmegi üçin häzirki zaman talaplaryna laýyk gelýän okuw gollanmasy zerur. Şu jähtden ugur alyp, psihologiýa ylmynyň öwredilişine ýardam etmek maksady bilen şu okuw gollanmasy taýýarlanyldy. Bu iş taýýarlanylýanda, öňki

bar bolan okuw kitaplaryn W.S. Muhina “Detskaýa psihologiýa”, B. Paşalakow, B. Basarow, H. Hydyrowa “Umumy psihologiýa”, W.A.Kruteskiý “Psihologiýa”, A.W. Petrowskiý “Obşaýa psihologiýa” gollanmalaryndan peýdalanyldy.

Okuw gollanmasy talyplary şahsyýetiň ösüşiniň başlangyç döwürleri baradaky döwrebap ylmy maglumatlar bilen tanyşdyrmaklygy göz önünde tutýar. Okuw kitabynda çagalaryň doglan gününden ýedi ýaş çenli aralykda psihiki taýdan ösüşi, olarda aň ýetirmeklige gatnaşýan psihiki prosesleriň ýüze çykyşy, deň-duşlary we uly adamlar bilen aragatnaşygynyň ösüşi, işiň çaganyň psihiki ösüşine edýän täsiri baradaky düşüňjeler berilýär. Okuw gollanmasy 3 bölümden ybarat bolup, 1-nji bölümde psihologiýanyň umumy meseleleri: aragatnaşyk, erk, şahsyýet, temperament we aň ýetirmeklige gatnaşýan psihiki prosesleriň aýratynlyklary düşündirilýär. Ikinji bölümde çaga psihologiýasynyň umumy meseleleri: bábeklik, irki we mekdebe çenli ýaşly döwürde çaga ösüşiniň psihologik aýratynlyklary beýan edilýär. Mekdebe çenli ýaşly çagalarda aň ýetirmeklige gatnaşýan psihiki prosesleriň ýüze çykyşy we kämilleşişi, çaganyň psihologik taýdan mekdebe taýýarlygynyň aýratynlyklary beýan edilýär. Sapaklarda, işiň dürli görnüşlerinde, deň-duşlary we uly adamlar bilen aragatnaşyklarynda kemala gelen bilimlerini, başarnyklaryny, endiklerini we olaryň çaganyň psihologiki ösüşine täsirlerini anyklamagyň ähmiýeti görkezilýär. Gollanmanyň üçünji bölümünde mekdebe çenli ýaşly çagalaryň psihiki ösüşini anyklamaga niýetlenilen meseleler bilen baglanyşykly mysaly barlagnamalar berildi. Umuman, bu gollama mekdebe çenli psihologiýa barada düşüňje almaga mümkinçilik berer diýip tama edýäris.

I BÖLÜM. PSIHOLOGIÝANYŇ UMUMY MESELELERI

---

§1. Psihologiýa ylym hökmünde

Psihologiýa (psihýus – jan, ruh; logos – taglymat, ylym) ýaşayşyň aýratyn görnüşi bolan psihikanyň ösüşi we işleýşi hakyndaky ylymdyr. Ol psihikanyň döreýşiniň, ösüşiniň, ýüze çykyşynyň, adam aňynyň psihologik kanunalaýyklaryny öwrenýän ylymdyr. Psihika ýokary guramaçylykly beýniniň önümi bolup, ol daşky dünýäni işjeň şöhlelendirmek esasynda özboluşlylygyny, işlerini dolandyrmakdyr, onuň beýni keşbini, nusgasyny döretmekdir. Psihika işjeňligi bilen tapawutlanýar, ol beýnä daşky dünýä we içki ulgamlar hakynda maglumat, habar berip, bedeniň giňişlikde ugur tapmagyny, isleglerini kanagatlandyrmagyny we ýaşamagyny üpjün edýär.

Adamzat gadym zamanlarda göze görünýän we görünmeýän hadysalary tapawutlandyrypdyrlar. Şol hadysalaryň tebigatyna we döreýşiniň sebäplerine dogry düşünmäge mümkinçilikleri bolmanlygy üçin adamlar olary özbaşdak, töweregindäki real dünýäden baglanyşyksyz zatlar hasap edip başlapdyrlar. Şeýlelikde, beden we jan hakyndaky, materiýa we psihika hakyndaky başlangyç düşüňjeler ýüze çykyppdyr. Şolaryň esasynda materializm we idealizm diýen 2 sany garşylykly ugur döräpdir. Psihologiýa ylmyny esaslandyryjy Aristotel hasaplanýlar. Ondan başga-da psihologiýanyň ösmegine goşant goşan akyl-darlardan Gerakliti, Demokriti, Platony, Galeni görkezmek bolar.

Psihologiýanyň düzgünleri: 1. Sebäplilik düzgünü – oňa laýyklykda psihikanyň, aňnyň ösüşiniň sebäpleri bardyr. Aňnyň özüniň, psihologik ýagdaýynyň ösüşiniň sebäbi bardyr. Hiç hili sebäpsiz zat bolmaýar. Adam üçin bu sebäp ýaşayşyň obrazydyr. Ýagny onuň ýaşayşyny üpjün etmäge gatnaşýan material önümleridir. Haýwa-

nat dünýäsi üçin beýle sebäp onuň ýaşaýan geografik gurşawydyr. 2. Aňyň we işiň ýeke-täklik düzgüni. Aň işi meýilleşdirýär, guraýar, geçirýär, netijesine baha berýär. Aň içki tarapy, iş daşky tarapydyr. Adam aňy onuň işlerinde, ulanýan gurallarynda, işiniň önümünde beýanyny tapýar. 3. Aňyň, psihikanyň işde kemala geliş düzgüni. Çaganyň aňy, onuň ähli psihikasy özüniň işlerinde kemala gelişýär. Şeýlelikde, çaganyň islendik psihiki hilini kemala getirmek üçin şol hili talap edýän işlerini guramalydyr. 4. Genetiki düzgüni – islendik psihiki hili, alamaty döremek, emele gelmek, ýüze çykarmak, kemala geliş prosesinde öwrenmelidir. Emele gelen, berkeşen hili aýyrmak, aňda öwürmek mümkin däl. Oňa garşy täze hili döredip, ony aramlaşdyrmak üçin onuň sebäbini, gelip çykyşyny öwrenmelidir. Şu günler birlik, bitewilik, işlerini hasaba almak, aragatnaşyk, işjeňlik, ösüş, ulgamlylyk, özbaşdaklyk, şahsy garaýyş we ş.m. bar.

Psihologiýa ylmy adamyň hünärleriniň, işleriniň görnüşine görä dürli ugurlara, şahalara bölünýär. Onuň umumy psihologiýa, ýaş aýratynlyklarynyň psihologiýasy, pedagogiki psihologiýa, zähmet psihologiýasy, lukmançylyk psihologiýasy, patopsihologiýa, harby psihologiýa, sport psihologiýasy ýaly birnäçe görnüşleri bar.

Aňyň, psihikanyň daşky ýüze çykyş görnüşlerine psihologik fakt diýilýär. Olara: 1. Sözleşşi – sözlük gory (söz baýlygy), onuň sözleşşiniň mazmuny, çeperçiligi, sözlemleriniň oýlanyşyklylygy we gurluşy onuň psihiki ösüşiniň görkezijileridir. Şahsyýetiň duýgulary, emosional ýagdaýlary daşky sözleşşiniň äheňinde, ösüşinde ýüze çykýar (tolgunýarmy, şadyýanmy?). 2. Adamyň dürli hereketleri, täsirleri, özüni alyp barylary. 3. Adamyň bedeninde bolýan üýtgeşmeler. Gan basyşynyň artmagy, derlemegi, pulsunyň ýokarlanmagy ýa-da peselmegi we ş.m. üýtgeşmeler. Olar bedeniň duýgy-emosional ýagdaýlaryny, erk hillerini görkezýärler. 4. Adam işiniň önümleriniň (ýazan düzmeleriniň, goşgularynyň, ýasan zatlarynyň) psihologiki derňewi. Şolar arkaly aňy öwrenmek mümkindir. Psihologiýada ilki biz nämäni öwrenmeli? (Mysal üçin, pikirlenmäni) Öwrenilýän hilimiz nämäde beýanyny tapýar, daşyna çykýar? Ol öwrenýän predmetimizdir. Öwrenmek üçin näme etmeli? diýen soraga dürli usullar jogap berýärler. Hili, prosesi, ýagdaýy öwrenmek üçin ýerine ýetirilýän täsirler ulgamyna prosedura usuly diýilýär.

§2. Beýni we psihika

Psihika bu ýokary gurluşdaky nerw ulgamynyň önümidir. Adam-da psihikany, aňýýeti döredýän onuň beýnisidir.

Nerw ulgamy 2 sany möhüm wezipäni amala aşyrýandyr:

a) adamyň daşky dünýä bilen gatnaşygyny üpjün etmek;

b) adamyň bedeniniň ähli bölümleriniň işini sazlamak, guramak we gönükdirmek.

Adamyň ähli psihiki işleri beýnide şöhlelenip, emele gelýär. Adamyň nerw ulgamynyň gurluşy örän çylşyrymlydyr. Onuň gurluşyny düzýän neýronlardyr. Neýronyň ululygy 0,03 mm.deňdir. Neýronlaryň daşyny şahalanýan görnüşdäki dendritler we aksonlar örtüp durýandyr. Nerw süýümleri dürli uzynlykda bolup, onlarça santimetre çenli uzalyp gidýär. Adamyň nerw ulgamynda nerw biotogy emele gelip, maglumatlary sekuntda 120 metr tizlik bilen merkeze ýetirýär. Nerw süýümleriniň daşy ak ýagjymak häsiýetli bolan miýelin gabyjagy bilen örtülendir. Miýelin gabyjagy nerw oýanmasyny kesgitli ugra gönükdirmekte esasy rol oýnaýar. Nerw öýjükleri-neýronlar biri-birleri bilen “sinaps” arkaly baglanyşyk saklaýarlar. Nerw oýanmasy sinaps baglanyşygy arkaly bir öýjükdən beýleki öýjüge geçýär. Nerw öýjükleriniň şeýle baglanyşykly toplumyna bolsa nerwler diýilýär. Bedeniň ähli bölümleri arkaly alnan informasiýalary, nerw oýanmasyny beýnä habar berýän nerwlere merkeze ymtylýan nerwler diýilýär. Beýniden bedeniň bölümlerine informasiýalary ugradýan bölümine merkezden daşlaşýan nerwler diýilýär. Merkezi nerw ulgamy kelle we oňurga beýnisinden durýandyr.

Oňurga beýnisinde dogabitdi şertsiz refleksleriň toplumynyň merkezleri ýerleşendir. Ol adamyň bedeniniň hereket işini we içki bedenleriň işini sazlaýandyr. Beýni kelleçanagynyň içinde ýerleşip, daşky täsirlerden goraýar. Beýni ýumşak madda bolup, ol kelle çanagynyň içindeki suwuklykda ýerleşýär. Beýniniň özüniň 80% düzümi hem suwuklykdyr. Beýni gan we kislorod bilen iýmitlenýär. Beýnä örän inçejik kapillýarlar arkaly gan akyp barýar. Beýni ganyň akmak derejesine örän duýgurdyr, sebäbi beýnä 15 sekuntda gan akmasý bes edilse, adam özünden gidýär, 10 minuda çenli bolsa beýni ölüp bilýär. Adamyň beýnisiniň ortaça agramy 1400 grama deňdir.

Beýni biri-biri bilen baglanyşykly bolan birnäçe bölümlerden durýandyr. Beýniniň aşaky bölümüne süýri beýni degişli bolup, ol oňurga beýnisini kelle beýnisi bilen baglanyşdyrýar. Süýri beýniniň üstünde ortaky beýni, beýnijik, aralyk beýni ýerleşýär. Beýniň bu bölümleri uly ýarym şarlar bilen örtülendir.

Beýnijik adamyň hereket işini we deňagramlylygyny sazlaýar. Beýniniň ähli bölümleri hem adamyň ýaşaýşy üçin zerur bolan wezipeleri ýerine ýetirýär.

Beýniniň iň uly we ösen bölümi uly ýarym şarlardyr. Uly ýarym şarlar sag we çep taraplara bölünýär. Uly ýarym şaryň daşy örän ýukajyk 3-4 mm. çal madda bilen örtülendir. Bu ýukajyk çal madda bolsa uly ýarym şaryň gabyjagy diýilýär. Uly ýarym şaryň gabyjagynda 15 milliarda çenli neýron ýerleşip, olar dürli ululykda, görnüşde we gurluşda bolýar. Neýronlar biri-biri bilen örän jebis ýerleşýändirler. Ýarym şar gabyjagyndaky neýronlar bölünip ýa-da köpelip bilmeýär. Täze doglan çaganyň ýarym şarlardaky nerw öýjükleri san taýdan uly adamyňky bilen deňdir. Şonuň üçin ösüş nerwi öýjükleriniň baglanyşygyna baglydyr. Adamyň ýaşy 30-35-e ýetende, neýronlaryň sany azalyp başlaýar. Alymlaryň bellemegine görä adamda gündelik 50.000-e çenli nerwi öýjügi ölüp bilýär. Ýarym şaryň gabygy pikirň esasy merkezi hasaplanylýar.

Uly ýarym şarlar adamyň we haýwanat dünýäsiniň ýaşaýşynda uly orun eýeleýär. Uly ýarym şarlar adamyň, haýwanlaryň ähli dogry hereketlerini, ýaşaýşyny emele getirýär. Munuň şeýledigini käbir haýwanlarda geçirilen barlaglar tassyklaýar. Meselem, itleriň operasiýa edilip, uly ýarym şarlary aýyrylanda, olaryň hereket etmek ukyby ýitýär. Öz ejesini tanamaýar, öňki gaýtalaýan endiklerini ýerine ýetirmeýär. Umuman, it maýyp mahluga öwrülýär. Şeýle operasiýa maýmynlarda geçirilende, ol diňe 3 aýa çenli öz ýaşaýşyny dowam etdiripdir. Uly ýarym şarlaryň üsti gasyn-gasyndyr. Keşler, çuňluklar, gabygyň üstüni 2000-sm-2 çenli köpeldýändir. Her bir ýarym şarlar keşler boýnça maňlaý, depe, çekge we ýeňse bölümlere bölünýärler.

Adamda maňlaý bölümi uly ýarym şaryň 29%-ni, maýmynda 16%-ni, itde 7%-ni, pişiklerde bolsa diňe 3%-ni tutýar. Uly ýarym şaryň

bu bölümine zyýan ýetende adamyň ähli aňly, pikirli hereketleri üýtgeýär. Ol ýönekeýje päsgeçilikleri hem ýeňip geçip bilmeýär. Adam garaşylmadyk islendik hereketleri ýerine ýetirmäge ymtylýar. Uly ýarym şaryň gabygy duýujy we herketlendiriji bölümlere bölünýärler. Duýujy bölüme ähli duýuş synalaryndan, deriden myşsalaradan, içki synalardan impulslar gelýärler. Duýujy bölümüniň neýronlary oýananda bolsa duýuş emele gelýändir. Ýarym şaryň ýeňse bölümünde görüş merkezi ýerleşýär. Bu merkeze şikes ýetende, adamyň kadaly görşi bozulyp bilýär. Çekge böleginde eşidiş merkezi ýerleşýär. Eger bu merkeze zyýan ýetende, adam sesleri aýyl-saýyl edip bilmeýär. Uly ýarym şaryň gabygynyň merkezi keşiniň ön ýanynda hereketlendiriji bölüm, yzynda bolsa deri-myşsa duýuş merkezi ýerleşýär. Hereketlendiriji merkezdäki neýronlaryň oýanmagy bilen adamyň ähli hereket işi amala aşyrylýar. Uly ýarym şaryň gabygynyň bölümleri bir bitewi ýaly işläp, adamyň psihiki işjeňliginiň material esasy bolup durýar. Adamyň ýat tutmagy, sözlemegi, pikirlenmegi, üns bermegi, duýmagy ýaly ähli psihiki işleri uly ýarym şarlaryň gabygy bilen baglanyşyklydyr. Adamyň daşky gurşaw bilen özara täsir etmeginiň esasy görnüşi refleksdir. Adamyň merkezi nerw ulgamy arkaly amala aşyrylýan gyjyndyryjylara bedeniň jogap gaýtaryş reaksiýasyna **refleks** diýilýär. Refleks mahalynda nerw impulsynyň geçýän ýoluna reflektor dugasy diýilýär. Reflektor dugasy 3 bölüme bölünýär:

- a) duýujy bölüm;
- b) merkezi bölüm;
- ç) hereketlendiriji bölüm.

Reflektor dugasy reseptorlardan başlanýar. Adamyň duýuş synalaryndaky her bir reseptorlar informasiýalary (sesi, ysy, ýagtylygy, temperaturany) kabul edýärler we signallar impulsyna öwrülýärler. Nerw impulsynyň elektrik tebigaty bolup, neýronlaryň uzyn ösüntgileri boýunça örän çalt ýaýraýarlar. Nerw impulsary merkezi nerw ulgamyna geçýärler. Soňra impulslar merkezi nerw ulgamyndan hereketlendiriji ýol arkaly iç synalaryna barýarlar. Adamyň refleks işi dürli-dürli bolýarlar. Olaryň käbirleri örän ýönekeý bolýarlar. Me-selem, elimize gyzgyn predmetiň täsir etmegi, gözümize awuşadyjy maddalaryň düşmegi we ş. m.

Adamyň nerw ulgamynyň esasy iş düzgüni reflektorlaýyn häsiýete eýedir. Refleks işleriniň netijesinde adam öz hereketini dolandyrýar. Eger-de, bizde refleks bolmasa, onda biz ýöremegi, ylgamagy, ýazmagy, predmetleri tutmagy, geýinmegi we beýleki hereketleri ýerine ýetirip bilmezdik.

Görnükli rus fiziology I.P.Pawlowyň toparlamagy boýunça refleks şertsiz we şertli diýen görnüşlere bölünýär. Şertsiz refleks awtomatik usulda ýerine ýetirilip, ol adama dogabitdi berlendir.

Şeýle refleksy adamyň çeynemegi, ýuwdunmagy, gaýtarmagy, asgyrmagy, üsgürmegi we ş. m. degişlidir. Şertsiz refleksler adama we haýwanlara dogabitdi berlip, nesiden-nesle geçýärler.

Şertli refleks kesgitli şertleriň, täsirleriň bolmagy bilen emele gelýändir. Meselem, adamyň dürli temperaturany duýmagy, seslere jogap gaýtarmagy şertli refleksiniň netijesidir. Şertsiz we şertli refleksler adamyň daşky gurşaw bilen gatnaşygyny üpjün edýär. Meselem, adam howanyň temperaturasynyň sowukdygyny duýup, ýyly geýinýär we ş. m. Aýratyn-da şertli refleksiniň adamyň ýaşaaýyşynda durmuşy üçin ähmiýeti örän uludyr. Bu barada görnükli rus fiziology I.M.Seçenow şeýle belleýär: “Adamyň özüni alyp barşy ähli hereketleri reflektor aktynyň çylşyrymly ulgamydyr.” Beýniniň uly ýarym şarlarynyň gabygynda nerw prosesleri bolan oýanma we päsgellenme bolup geçýär. Oýanma we päsgellenme bir-birine garşylykly bolan nerw prosesleridir. Adamyň synalar ulgamynda daşky gyjyndyryjylara jogap edip birnäçe üýtgeşmeler bolup geçýär. Oýanma – bu gymyldy hereket ýagdaýyna gelen dokumanyň gyjyndyryja berýän işjeň jogabydyr. Päsgellenme neýronlaryň oýanmagyny çäklendirýär we azaldýar. Beýniniň uly ýarym şarlarynyň gabygy daşky dünýäden we bedeniň özünden dürli signallary kabul etmäge ukyplydyr. I. P. Pawlow şol signallar toplumyny 1- nji we 2-nji signal ulgamyna bölüp düşündirýär. Ol adamyň görüş, eşidiş, ys alyş, tagam biliş, syzş gyjyndyryjylar arkaly alan informasiýalary 1- nji signal ulgamyny emele getirýär diýip belläpdir. Ol haýwanalara hem mahsusdyr, adamyň uly ýarym şarynyň gabygy sözleri hem aýyl-saýyl etmäge ukyplydyr. Sözler we söz düzümleri predmetler, hadysalar, wakalar barada signal hökmünde ýarym şaryň gabygyna habar berýär. Adamyň sözlere we söz düzümlerine düşünmegine I. P. Pawlow 2-nji signal ulgamy diýip at beripdir.

§ 3. Aňň we psihikanyň ösüşi

Ähli janly bedenleriň ýa-da ýerde ýaşayşyň döreýşiniň we ösüşiň taryhyna **filogenez** diýilýär. Ýaşayşyň emele gelmegi bilen daşky dünýäni şöhlelendirmegiň, onuň täsirlerini kabul etmegiň we olara jogap bermegiň biologiki görnüşi döreýär. Şöhlelenmegiň başlangyç görnüşi – gyjyndyrjylyk. Ol bedeniň biologik ähmiýetli, daşky signallara jogap berip bilijiligidir. Janly organizmiň ýer şarynda ilkinji görnüşleri ägirt uly organiki molekulalar görnüşinde ýyly suwlarda döreýär. Olaryň ýaşamagy üçin zerur şert bolup, daşky dünýäden zerur maddalary saýlap almakdyr, ýमितlenmekdir. Onuň üçin islendik beden ýmiti biologiki ýaramly ýa-da zyýanly maddalardan tapawutlandyrmagy başarmalydyr. Bu wezipäni psihika ýerine ýetirýär. Şeýlelikde, psihika bedeniň ýमितe zerurlygyny, talabyny üpjün etmekden döräpdir. **Tropizm** – ýaşayş üçin ähmiýetli bolan dişlip daşky gurşawyň fiziki, himiki häsiýetlerine (ýagtylyga, ýylylyga, çyglylyga we ş.m.) bedeniň (ösümlikleriň) özboluşly hereketleri bilen jogap gaýtarmagyna aýdylýar. Mysal üçin ösümlik üçin günüň şöhlesi zerur, şonuň üçin islendik ösümlik ýagtylyga ymtylýar. Hereketlenmäge ukyply jandarlaryň döremegi bilen olarda daşky gurşawyň üýtgeýşine uýgunlaşdyryjy serişde – **instinktler** döreýärler. Olaryň görnüşleri goranmak, ýमितlenmek, süri bolup girmek we ş.m. Olar öwredilmezden bedene taýýar berilýär. Instinkt özboluşly refleksler zynjyrydyr. Olar takyk ýagdaýlarda işleýärler. Daşky gurşawyň ýaşayş şertleriniň çylşyrymlaşmagy olara uýgunlaşmak üçin psihikanyň kämilleşmegini, ewolusiýasyny talap edýär. Oňa çylşyrymlaşan beden ukyply bolýar. Takyk bedeniň ýaşayş şertlerine uýgunlaşmagy üçin özbaşdak gazanan tejribelerine **endik** diýilýär. Çylşyrymly jandarlaryň her biriniň öz endigi bardyr. Olar daşky gurşaw täsirleri synap görmek, ýalňyşmak, täsiriň üstünlige getirişini berkitmek arkaly kemala gelýär. Ýokary derejede ösen haýwanlarda—maýmynlarda, itlerde, gargalarda özüni alyp barmagyň intellektual görnüşi ýüze çykýar. Häzirki ýagdaýyň, hadysanyň gidişi dowam etdirilende, onuň berjek netijesini öňünden görmeklige, wakalaryň, zatlaryň baglanyşyklaryny ýüze çykarmaklyga **intellekt** diýilýär. Ol haýwanlar bilen dürli tejribelerde ýüze çykarylýar. Mysal üçin,

maýmynyň ýaşayan ýerine ýokardan iýmit asýarlar. Maýmynyň iýmite eli ýetmeýär. Gapdalda birnäçe boş gutular, dürli uzynlykdaky taýaklar goýulýar. Maýmyn birnäçe hereketlerden soň, iýmiti almagy başarýar. Intelлект haýwan psihikasy üçin agyr psihologik iş bolup durýar. Şonuň üçin ol instinktləri, endikleri netije bermedik, ýaşayşy üçin kyn ýagdaýlar ýüze çykanda ulanýar.

Psihika – nerw ulgamynyň işiniň önümidir. Bedeniň gurluşy, synalary ýaşayşyň şertleri, geografiki gurşaw bilen kesgitlenýär. Mysal üçin, bir hilli suwda ýaşamak gury ýerde ýaşamakdan aňsat, şonuň üçin olaryň bedeniniň gurluşy ýönekeýdir. Ýaşayş gurşawynyň çylşyrymlaşmagy bilen bedeniň gurluşy hem çylşyrymlaşýar. Duýuş, hereket synalary kämilleşýär. Wezipesi signal, maglumat kabul etmek bolan öýjüklere nerw öýjükləri diýilýär. Olar özara birleşip, nerw ulgamyny düzýärler. Ýönekeý bedenlerde, mysal üçin, gurçuklarda nerw ulgama birleşen ýüplüklerden ybarat bolup durýar. Ösen bedenlerde bu ýüplükler bedeniň daşyny gurşayan tory emele getirýärler. Ýagny ol tor şekilli nerw ulgamydyr. Bedeniň çylşyrymlaşmagy bilen nerw ýüplükleriniň mukdary artýar, olar ýöriteleşýärler we turba şekilli nerw ulgamyny döredýärler. Güýçli ösen haýwanlarda merkezi nerw ulgamy emele gelýär. Psihiki reaksiýalaryň görnüşlerine refleksler, instinktler, endik, intellekt girýär. Olar nerw ulgamynyň gurluşyna bagly bolýar. Mysal üçin, intellekti diňe merkezi nerw ulgamy döredip bilýär. Endigi turba şekilli nerw ulgamy döredýär, instinkt üçin tor şekilli nerw ulgamy zerurdyr. Bu bedeniň gurluşynyň, ýagny duýuş, hereket we beýleki synalaryň daşky gurşawyň gurluşyna baglydygyny görkezýär. Tokaýlyk, daglyk ýerde ýokary derejede kämilleşen jandarlar ýaşayar. Bedeniň kämilleşmegi bilen nerw ulgamy kämilleşýär, şol bir wagtda psihikasy hem kämilleşýär. Zähmet çekmek adam aňynyň döremegine, ösmegine getirdi. Ýekelikde zähmet çekmek mümkin däl, köpçülikleýin zähmet çekmek aragatnaşygy, onuň serişdesi bolan dili emele getirdi. Adamyň özi, onuň dili, aň zähmetiň netijesidir. Psihika zerurlykdan kyn ýagdaýlarda ösýär. Haýwan bilen adam psihikasynyň şu aşakdaky ýaly tapawutlary bar:

1. Haýwan psihikasy indiki nesle taýýar görnüşde berilýär. Adam psihikasy taýýar görnüşde berilmeýär. Ol jemgyýetiň önümçisi-

lik tejribesini öwrenmek, özleşdirmek arkaly gazanylýar. Haýwan psihikasy göz önünde duran zatlar bilen işlese, adam psihikasy göz önünde bolmadyk zatlar bilen hem işleýär. (pikirilenmesi, ýady, hyýaly).

2. Adam zähmet gurallaryny döredýär, saklaýar. Indiki nesillere geçirýär, ulanmagyň usullaryny öwredýär.

3. Tolgunmalar, emosiýalar adama-da, haýwana-da mahsus, emma olaryň sebäpleri dürlüdür. Haýwan emosiýalaryny biologik islegleri kesgitlese, adam emosiýalaryny, duýgularyny jemgyýetçilik ýaşayşy kesgitleýär.

4. Has möhüm tapawut olaryň ýaşayşlaryndaky kanunlardyr. Haýwanlar tebigatyň, biologiýanyň kanunlary bilen ýaşasa, adam jemgyýetiň we tebigatyň kanunlary bilen ýaşaýar. Ýagny adam jemgyýetiň önümidir.

§ 4. Şahsyýete psihologik häsiýetnama

Adam çagasy dörände indiuid bolup döreýär. Beýleki adamlar bilen jemgyýetçilik-önümçilik aragatnaşyklaryna çekilmegi, durmuşy tejribäni özleşdirmegi bilen şahsyýete öwrülýär. **Şahsyýet** aňly adam bolup, ol daşky predmeti we jemgyýetçilik dünýäsini işjeň täzeden guraýar. Ol jemgyýete, özüne bolan garaýyşlarynda, bahalarynda öz beýanyny tapýar. Şahsyýet önümçilik, önüm öndürmek we ony ulanmak prosesinde kemala gelýär we beýanyny tapýar. Şahsyýetiň psihologik gurluşynda 3 sany düzüjini ýüze çykarmak mümkin:

1. **Onuň gönükdirilmegi.** Oňa nämeler gerek, nämelere ymtylýar, ol nämelere gönükdirilen, kimiň, nämäniň aladasyny edýär?

2. **Onuň mümkinçilikleri.** Bilimleri, tejribeleri we ukyplary. Şahsyýet näme edip biljek? Ol nämä ýarawly? diýen soraglara jogap berýär. Bu onuň ýaşayş gymmatlygydyr.

3. **Şahsyýetiň jemgyýetde tutýan orny.** Nähili işleri ýerine ýetirýär? Onuň jemgyýete, özüne garaýyşlary.

Şahsyýetiň ähli hilleri, syatlary töweregindäkilere gönükdirilendir. Daşky ähli täsirleri adam şahsyýet hökmünde kabul edýär we jogap berýär. Şahsyýetiň ýüze çykyşy onuň daşky dünýäni üýtgetmegidir. Taryh şahsyýetleriň işleridir.

Şahsyýetiň işjeňligi. Şahsyýeti dürli işlere, boluşlara, umuman, işjeňlige näme mejbur edýär? Ony bu soraga, işjeňlige itekleýän güýç şahsyýetiň islegleri, zerurlyklarydyr. Şahsyýetiň ýaşamagy, ösmegi, dowam etmegi üçin ýagdaýlara, zatlara baglylygyna **islegler** diýilýär. Islegleriň şu aşakdaky görnüşleri bar:

1. Tebigy islegler – bedeniň ýaşaýşyna zerurlyklary – ýymite, suwa, ýaşaýyş jaýyna, dynç almaga we ş.m. Olara başgaça ilkinji islegler hem diýilýär.

2. Medeni we ruhy islegler – adamzat medeniýetiniň önümlerine bolan islegleri, şolar hem şahsyýetiň ösüşini kesgitleýär.

Jemgyýetiň, önümçiligiň ösmegi bilen täze islegler döreýär. Ýöne esasy isleg şahsyýetiň işlemäge, zähmet çekmäge bolan islegi bolmalydyr. Şahsyýeti ösdürmek, kemala getirmek diýmeklik onuň isleglerini kemala getirmegi hem göz önüne tutýar. Ýaşlaryň islegleri ulularyňkydan tapawutlanýar. Bu tebigy ýagdaýdyr.

Şahsyýetiň ymtylmasy (motiwasiýasy). Isleg şahsyýete näme gerek? diýen soraga jogap berse, motiw bu islege ýetmek şahsyýetiň nâmesine gerek? diýen soraga jogap berýär. Ýagny nähilidir bir işi, boluşlary ýerine ýetirmeklige mejbur edýän içki güýçlere **motiwler** diýilýär. Şonuň üçin-de psihologiýa näme edýär? diýen soragyndan däl-de, bu iş oňa näme berýär? diýen soragdan başlaýar. Sebäbi motiwasiýasyz hiç hili işjeňlik bolmaýar. Ony iki bölege bölmek bolýar:

1. Islegli motiwasiýa položitel.

2. Mejbury motiwasiýa otrisatel. Otrisatel motiwasiýada energiýa sarp edilýär, gerekmejek iş edilip, islegler kanagatlandyrylmaýar.

Motiwasiýa takyk material önümler görnüşinde bolup biler (nähilidir predmetler, zatlar). Material önümsiz adam ýaşap bilmeýär. Motiwasiýa ideal, içki güýçler hökmünde hem bolup biler. Olaryň görnüşlerine şular degişli:

1. Ideal motiwasiýa. Gyzyklanmalar – nähilidir informasiýa, bilim, maglumat almaklyga položitel emosiýalar bilen baglanyşdyrylan bilijilik islegleri. Gyzyklanma bilim almak işini aňsatlaşdyrýar, ýagny öz islegi boýunça bilim alýar.

2. Dünýägaraýyş – ol nähili garaýyşlardan gelip çykýar? Daşky dünýäni bilmek, öwrenmek netijesinde oňa şahsyýetde dörän bahalar

ulgamyna **garaýyşlar** diýilýär. Garaýyşlaryň ylmy tejribe arkaly esaslandyrylan, durnuklaşan görnüşine **dünýägaraýyş** diýilýär. Şol hem şahsyýetiň güýçli motiwidir. Ýetilmeli geljegiň garaşylýan keşbine arzuwlar diýilýär. Arzuwlara ýetmegiň takyklaşdyrylan görnüşine, usullaryna perspektiwalar diýilýär. Haýwan häzirkî pursat bilen ýaşaýar. Adam üçin geljege gönükdirilen arzuw, perspektiwa bolmasa, ýaşaýyşyň gyzygy bolmaýar.

Şahsyýetleriň takyk keşbiniň ýa-da hilleriniň, sypatlarynyň nusga hökmünde kabul edilmegine we şolara meňzeş bolmaga öýkünmegine, ymtylmagyna **ideallar** diýilýär. Ideal adam kimdir birinden mysal almak üçin we terbiýeçilik işi üçin hem gerek bolýar. Jemgyýetde zähmetkeş adam ideal bolmalydyr. Motiwasiýa material we ruhy görnüşde aňly ýüze çykýar. Idealy aň döredýär. Eger-de şahsyýetiň islegleriniň, motiwleriniň kanagatlandyrylyşynyň önünde päsgelçilik dörese, psihikada närazyçylyk emele gelmegi bilen bagly dörän gapma-garşylyklara, ýagdaýlara **frustrasiýa** diýilýär. Oňa jogap bermegiň dürli usullary bar. Olar garşylyk, içki närazyçylyk, gymmatyny peseltmek we ş.m. Newrozlar, psihiki näsazlyklar şeýle frustrasiýanyň köp gezek gaýtalanmagyndan döreýär. Şahsyýetiň öz-özüne bahalary – oňa beýlekileriň bahalary netijesinde öz-özünde bahasynyň kemala gelmegidir. Onuň netijesinde ol öz önünde dürli maksatlary goýýar. Bu baha netijesinde şahsyýet dürli kynçylykly meseleleri, maksatlary, işleri saýlap alýar.

Şahsyýetiň kemala gelşi. Adam psihikasynyň dürli hilleri öwretmekden, okatmakdan kemala getirilip öwrenilýär, ösdürilýär. Şol sanda şahsyýetiň sypatlary, hilleri hem kemala getirilýär. Kemala gelmegiň taglymaty: 1. Biogenetiki taglymat, oňa laýyklykda şahsyýetiň hilleri nesle geçijilik arkaly taýýar berilýär. 2. Sosiogenetiki taglymat, oňa laýyklykda çaganyň jany “arassa tagta”, ol oňat ýa-da erbet bolup döremeýär. Beýle hilleri ol daşky gurşawdan alýar. Bu konsepsiýalar ýeterlik däl. 3. Psihologiýa şahsyýetiň jemgyýetçilik mazmunyndan ugur alýar. Ony kemala getirýän faktor çaganyň jemgyýetde tutýan orny (Jemgyýet çagalara nähili garaýar? Jemgyýetiň çagalara garaýyşy, aladasy); çaganyň beýlekiler bilen aragatnaşygynyň goýluşy; çaganyň isleginiň kanagatlandyrylyşy. Olaryň hemmesi

utgaşyp, çaganyň aňyny, psihikasyny kesgitleýär. Şahsyýetiň kemala gelmeginiň esasy sebäpleri onuň beýlekiler bilen aragatnaşygynyň goýluşy we öz işleridir. Çaga şahsyýeti 3 ýaşynda “men” sözünden başlanýar.

Şahsyýetara gatnaşyklaryň psihologiýasy. Adamyň ýaşayşynyň esasy zähmet arkaly önüm döretmekdir. Adam ýekelikde zähmet çekip, önüm döredip bilmeýär. Şonuň üçin ol beýleki adamlar bilen aragatnaşyga girýär. Şeýlelikde, olar toparlary emele getirýärler. Umumy nähilidir alamat boýunça dörän adamlaryň birleşmelerine **topar** diýilýär. Olarda aragatnaşygyň 2 görnüşi bar: 1. Iş aragatnaşygy – ol işiň, önümçiligiň talaplaryndan gelip çykýar, olar zerurlykdyr. 2. Emosional aragatnaşyk – gös-göni iş bilen bagly bolman, garaýyşlaryň, gyzyklanmalaryň we ş.m. gabat gelmegi bilen emele gelýär. Bu aragatnaşykdan şahsyýet položitel emosiýa alýar, şol hem aragatnaşygyň emosiýasydyr. Islendik toparyň işini dowam etdirmegi üçin olarda nähilidir içki gözegçä boýun egmek, ýolbaşçylyk, nähilide baglanyşyk döreýär. Şahsyýetara gatnaşyklaryň goýluşyna we içki gurluşyna laýyklykda, toparlaryň dürli görnüşleri bolýar. Üýşmeleňde (diffuzlanyş toparda) içki guramaçylyk bolmaýar, şahsyýetara gatnaşyk minimumda, olaryň nähilide umumy maksatlary bolýar. Mysal üçin awtobus duralgasyndaky ýolagçylaryň biri-birine baglanyşygy ýok. Önümçilik birleşigi (kooperasiýa) önümi bilelikde öndürmek maksady bilen döredilen iş toparydyr. Olar iş aragatnaşygyny saklaýarlar. Işgärler köpçüligi – işi ýerine ýetirmek üçin toplanan, agzalarynyň maksady jemgyýetiň maksadyna laýyk gelýän içki guramaçylygy bolan adamlaryň toparydyr. Birleşik (assosasiýa) – mundaky adamlaryň ýüzleý umumylyklary, maksatlary bolýar. Psiholog üçin şahsyýetiň haýsy topara girýändigini bilmegiň ähmiýeti uludyr. Olarda nähilidir umumy gymmatlyklar bolýar, olar şoňa uýýarlar. Toparyň işlerini, ýaşayşyny dolandyrmak üçin şol ugurda ukyplysy guramaçy bolup çykýar. Psihologiýada oňa **lider** diýilýär. Ol ýokary abraýly bolup, ony diňleýärler. Haçan-da, topara ýolbaşçy daşyndan berilse, oňa resmi ýolbaşçy diýilýär. Zerur işlerde jogapkärçilikli ýumuşlary ýerine ýetirmek üçin topar toplananda psihologik sygyşmaklyk emele gelýär. Şahsyýetleriň garaýyşlarynyň bir bolmagy olaryň psihiki sygyşmalaryny aňladýar.

§ 5. Aragatnaşyk we sözleýiş

Özara maglumat (informasiýa) alyşmak, hyzmatdaşlygy guramak, beýleki adamlaryň keşbini döretmek we olara düşünmeklik ýagdaýyna **aragatnaşyk** diýilýär. Aragatnaşyksyz jemgyýet ýaşap bilmeýär. Beýlekiler bilen aragatnaşykdan çykarylan adam çagasynda adam hilleri döremeýär.

Dil, sözleýiş işi. Aragatnaşygyň serişdesi dildir. Söz bellikler ulgamyna **dil** diýilýär. Ýagny daşky dünýäni gurşap alýan zatlar, olaryň hilleri, sypatlary, baglanyşyklary söz arkaly bellenilýär. Ýagny islen-dik sözün aňyrsynda hakykat ýatýar. Sözleriň umumy halda 2 görnüşi bar: 1. Durmuşy sözlerde adamyň durmuşynda, işlerinde ulanylan ha-kyky predmetleri aňladylan bolýar. Şahsyýetiň durmuş tejribesi aň-ladylýar. 2. Ylmy düşüňjeler. Olarda bütin adamzadyň tejribesi aňla-dylýar.

Şeýlelikde, adamyň, çaganyň söz baýlygy, onuň mazmuny psihiki ösüşiniň görkezijisidir. Diliň 3 wezipesi bar: 1. Adamzadyň tejribesi, milletiň tejribesi, taryhy-önümçilik tejribe, halkyň aňy onuň dili gör-nüşinde saklanýar we indiki nesle berilýär. Dil öwretmek bilen çaga milletiň ruhy siňdirilýär. 2. Dil – aragatnaşygyň serişdesi. 3. Dil – içki psihologik işiň, pikirilenmäniň serişdesi. Psihika, aň sözleri, bellikleri ulanyp işleýär.

Sözleýişniň ýerine ýetirilişi. Beýni öwrenilip, onda dürli funksi-ýalaryň, ýagny, görşün, tagam bilşiň, hereketiň beýni merkezleri ýüze çykarylady. Şoňa esaslanyp, beýniden sözleýiş merkezi hem ýüze çy-karylady. P. Broka beýniniň bir bölegi zaýalansa, artikulyasiýasynyň, ýagny sözleri döretmegiň bozulýandygyny ýüze çykardy. K. Wernike başga beýni meýdany zaýalananda, sözleýişe düşünmekligiň bozul-ýandygyny tapdy. Oňa sözleýişniň sensor merkezi diýilýär. Häzirki za-man maglumatlaryna görä, sözleýiş diňe bir merkez däl-de, uly ýörite ulgam ýerine ýetirýär. Sözleýişniň döreýşiniň işine şular degişli: 1. Motiwasiýasynyň döremegi. 2. Sözleýişniň maksady. Şoňa laýyklyk-da sözleýişniň 3 görnüşi bar: sorag, habar, ýüzlenme. 3. Mazmunyň, manynyň emele gelmegi. 4. Many saýlanyp alnan sözlere öwrülýär. Manysy ýeterlik däl bolsa, olaryň söze öwrülişi kynlaşýar. 5. Söz-ler grammatikanyň düzgünlerine esaslanyp, sözleme birleşdirilýär.

6. Sözleri seslere öwürmek üçin söz emele getiriji synanyň hereketiniň programmasy berilýär we olar seslere öwrülýär. Sözleşşi kabul ediş mehanizmine şular degişli: 1. Ses akymy derňelýär we olardan fonemalar ýüze çykarylýar. 2. Fonemalar utgaşdyrylyp, sözler emele getirilýär. Sözler arabaglanyşyga girizilip, sözlem emele getirilýär. 3. Sözlemiň, sözleriň manysy ýüze çykarylýar we oňa düşünmeklik bolup geçýär. Düşünmekligiň dürli derejeleri, görnüşleri bar. In ýönekeý derejesi durmuşy sözlere düşünmeklik, ýagny psihikada eşidilýän söze degişli zadyň sypatynyň, hiliniň, mukdarynyň keşbini döretmekdir. In çylşyrymly derejesi ylmy düşünelere düşünmekdir. Olary göz önüne getirmek mümkin däl, olaryň keşbi ýok. Düşünmeklik olaryň alamatlaryny dikeltmek, özara baglanyşdyrmakdyr. Sözleme düşünmegiň in ýokary derejesi – bu sözlemiň nähili meselä jogapdygyna aň ýetirmekdir.

Sözleşşi işiniň görnüşleri. Dürli alamatlara esaslanyp, sözleşşiň dürli görnüşlerini ýüze çykarýarlar:

1. Sözleşşi üpjün edýän psihofiziologik gurluşyň (apparatyň) çylşyrymly ýa-da ýönekeýligine görä şeýle görnüşleri bar:

- **köpçülik (hor) sözleşşi** – beýlekilere goşulyp aýtmaklyk;
- **eholalik sözleşşi** – eşidýän sözlerini gaýtalamagy;
- **sözleşşi aýtmaklyk**;
- **aragatnaşyk sözleşşi.**

2. Sözleşşiň meýilnamalaşdyrylyp, taýýarlanýş işiniň gurluşyna görä:

- **dialogiki sözleşşi** – iki ýa-da birnäçe adamyň arasyndaky sözleşşi bolup, ol meýilnamalaşdyryşy az talap edýär;

- **monologiki sözleşşi** – bir adam tarapyndan pikirleriň, mazmunlaryň doly, yzygider beýan edilmegidir. Leksiýa, nutuk bilen çykyş edilende monologik sözleşşi ulanylýar. Ol şahsyýetiň psihiki ösüşiniň görkezijisidir. Ol aýratyn taýýarlygy talap edýär. Monologdaky kemçiliklere şular degişli: esasy pikiriň, ideýanyň ýoklugy, birnäçe pikirleriň gatyşdyrylmagy, logiki baglanyşyklaryň esaslandyrylyşynyň, subut edilişiniň ýoklugy, söz baýlygynyň garyplygy, dyngy belgileriniň ýerliksiz goýulmagy, sözleşşiň obrazlylygynyň, çeperçiliginiň, emosionallygynyň, intonasiýalar bilen baýlaşdyrylyşynyň pesligi;

- **içki sözleşiş** – örän gysga, ýygnaýan bolup, ol köplenç daşky işleri meýilnamalaşdyrmakda ulanýar;

- **ýazuw sözleşşi**. Diliň esasy wezipeleriniň biri-de jemgyýetiň medeni-taryhy tejribesini saklamak we indiki nesle geçirmekdir. Tejribe artdygyça, baýlaşdygyça ony dil görnüşinde saklamak kynlaşýar. Olary fiksirlmek, belläp goýmak zerurlygy döreýär. Bu zerurlyk ýazuw sözleşşini döretdi. Ýazuw sözleşşi jemgyýetçilik aňy bolan ylmyň döremegi bilen döreýär. Onuň ösüş döwürleri, görnüşleri şeýle:

a) şekillendirmek – ýagny, tejribe gös-göni şekil görnüşinde belenýär. Gowaklarda haýwanlaryň suratynyň çekilmegi muňa mysal bolup biler. Olarda tejribe uruş etmegiň, aw awlamagyň usuly hökmünde aňladylandyr.

b) belgilemek - aýry-aýry predmetleri, olaryň hillerini bellikler bilen aňlatmak. Mysal üçin, iri kompaniýalaryň, guramalaryň belgileri, Gadymy Hytaýyň ieroglifleri we ş.m.

ç) alfabetiki ýazuw – sözleşiş diliniň seslerini harp, bellik arkaly belgilemek, çalyşmak. Muňa ulanýan ýazuwymyz degişlidir.

§ 6. Şahsyýetiň işiniň psihologik häsiýetnamasy

Şahsyýetiň daşky dünýä, beýleki adamlara garaýyşlary olaryň işlerinde beýanyňy tapýar. Şahsyýet öz işleri bilen daşky dünýäni, jemgyýeti üýtgedýär we şol arkaly kemala gelýär. Haýwan işjeňligini gös-göni onuň biologiki islegleri kesgitleýär. Şahsyýetiň işjeňligini islegleri däl-de, olary kanagatlandyrmagyň jemgyýetçilik usullary kesgitleýär. Ýagny şahsyýetiň işjeňligi onuň işlerinde beýanyňy tapýar. Emma işiniň önümi onuň özi üçin däl-de, jemgyýet üçin zerurdyr. Netijede, jemgyýet üçin ähmiýetli zerur bolan material ýa-da ruhy önüm öndürilýän işjeňlik prosesine **iş** diýilýär. Işiň 2 netijesi bar: 1. Jemgyýet üçin zerur bolan material ýa-da ruhy önüm öndürmegi. 2. Şahsyýetiň özüniň fiziki, ruhy, psihologik ösmegi. Şahsyýeti iş ösdürýär, ýaşadýar. Işiň esasy alamaty onuň aň ýetirilen maksadynyň bolmagydyr. Haçan-da netijä aň ýetirilmese, gös-göni isleglerden ugur alynsa, olara impulsiw özüňi alyp barmak diýilýär, ol egoistik häsiýete eýedir.

Işñ düzümi: 1. Işñ motiwasiýasy – ol işñ energetiki häsiýet-namasydyr. Ol işi ýerine ýetirmeklige şahsyýeti energiýa bilen üpjün edýär, işe ruhlandyrýar. Ýagny motiwasiýa işñ şahsyýete näme berýändigini aňladýar. Bu ýerde möhüm mesele motiwasiýanyň islegli, ösdüriji bolmagy üçin şahsyýet ykdysady, ruhy taýdan erkin, azat, mejbur edilmedik bolmalydyr. Ýeterlik motiwasiýasyz iş bolmaýar. Iş näçe kyn, döredijilikli bolsa, motiwasiýa şonça-da ýokary bolmalydyr.

2. Işñ maksady – işñ döredilmeli önüminiň psihikada kemala gelen keşbidir. Islendik adam işi başlamanka, onuň berjek, döretjek önümini göz önüne getirýär. Döredilmedik önümiň, ýetilmeli ýagdaýyň keşbini önünden döretmeklige öňürtiji şöhlelendirmek diýilýär. Şahsyýet nädip önünden görýär? Onuň üçin şahsyýet tebigatyň, jemgyýetiň predmetleriniň, hadysalarynyň häsiýetlerini, olaryň kanunlaryny, arabaglanyşyklaryny bilmelidir. Şeýlelikde, aň ýetirilen bilimler şahsyýetiň işini üpjün edýärler. Bilimleri näçe çuň, düýpli bolsa, intellekti näçe ösen bolsa, ol şonça-da işiniň uzakdaky netijelerini önünden görýär.

3. Işñ obýekti. Ol iş arkaly üýtgedilýän, täzeden guralýan material ýa-da ruhy obýektidir. Mysal üçin, gurluşykçynyň işiniň obýekti gurluşyk materiallary bilen gurýan jaýy, mugallymyň, terbiýeçiniň işiniň obýekti çaganyň aňy, psihikasydyr. Işñ predmeti obýektde üýtgedilýän, täzeden guralýan tarap, sypat, hil alamatlarydyr. Gurluşykçynyň materiallardan gurluşyk döretmegi, terbiýeçiniň, mugallymyň çaga aňynyň haýsy-da bolsa bir tarapyny üýtgetmegidir. Işñ serişdelerine başgaça işñ gurallary diýilýär. Olaryň kömegi bilen obýekt üýtgedilýär, bir görnüşden başga görnüşe geçirilýär. Gurallaryň 2 görnüşi bar: 1. Material zähmet gurallary. Adamy gurşaýan we onuň ýaşaýşyny, işlerini üpjün edýän material önümlere psihologiýada gural diýilýär. Mysal üçin, ruçka ýazmak üçin gerek, sagat wagt görkezýär we ş.m. 2. Psihologik işñ gurallary. Olara başgaça bellikler diýilýär. Oňa sözler, harplar, simwollar we ş.m. degişlidir. Olar real obýektleriň nähili-de bolsa hillerini, alamatlaryny aňladýarlar. Psihika, aň ýa-da psihiki iş bellikler ulanylyp ýerine ýetirilýär. 3. Täsirler diýlip kesgitli maksada gönükdirilen işñ gutarnykly bir bölegine aýdylýar. Onuň 2 görnüşi bar:

a) predmet amaly täsirler – hakyky zähmet gurallary ulanylyp, hakyky obýektler üstünde ýerine ýetirilýär. Onuň 2 netijesi bar:

- daşky dünýä üýtgeýär, täze bir zat döredilýär;
- şahsyýetiň özi üýtgeýär.

b) akyl ýa-da psihologik täsirler. Olar psihikadaky keşpler, bilimler, bellikler üstünde ýerine ýetirilýär. Onuň netijesinde daşky dünýä üýtgemeyär, diňe ýerine ýetiriji psihika üýtgeýär. Içki täsir nireden, nähili emele gelýär? Içki psihologik täsirler daşky predmet, praktiki täsirlerden döreyärler. Daşky täsirleriň içkä öwrülme prosesine **interiorizasiýa** diýilýär. Çaganyň aňy şol işi ýerine ýetirip kämilleşýär. Çaga sanamagy öwrenende ilki daş-töweregindäki tanyş zatlary sanamakdan başlaýar. Ol öýündäki meňzeş bolan predmetleri sanaýar. Çaga kem-kemden ýatdan sanamagy öwrenip başlaýar. Şu ýerde hem eýýam çagada pikirlenmegiň esasy predmet däl-de sözler, sanlar bolýar. Akyl hereketiniň predmetler bilen baglanyşykly durmuşa geçirmeline **eksteriorizasiýa** diýilýär.

ç) işiň özleşdirilişi, öwredilişi. Çagany ösdürmek diýmek onuň işlerini guramak, oňa işiň täze görnüşlerini öwretmek diýmekdir. Ol çaga bilen ulularyň bilelikdäki işleri görnüşinde başlanýar. Iş täsirlerinden durýar. Täsir ýönekeý hereketlerden durýar. Işi öwretmeklik hereketleri öwretmekden başlanýar. Hereketleriň barlanyp, gaýtalanyp ýerine ýetirilmeginden bölekleyin ulanylmagyna endikler diýilýär. Onuň görnüşleri: 1. Sensor kabul etme. 2. Sensomotor kabul etme we hereket. 3. Hereket endikleri.

Kesgitli meseläni çözmek üçin bar bolan bilimlerinden, endiklerinden zerurlaryny saýlap almaklyga we ýerine ýetirmeklige **başarjaňlyk** diýilýär. Işi kemala getirmek motiwasiýasyndan başlanyp, ýönekeý hereketlerini, täsirlerini kemala getirmek ugry boýunça gidýär.

Adam işiniň görnüşleri: 1. **Aragatnaşyk**–nähili-de bir işi ýerine ýetirmek üçin maglumat alyşmak arkaly täsirleri, boluşlary özara laýyk getirmek, ylalaşdyrmakdyr. Aragatnaşyksyz şahsyýetler ýaşap, ösüp bilmeýärler. Şahsyýetiň biliminiň, tejribesiniň 2 çeşmesi bar, oňa öz täsirleri we aragatnaşyk degişlidir. 2. **Oýun işleri** – hakykatyň obýektleriniň, täsirleriniň şertli çalşyrylmagy we olaryň üstünde dürli

täsirleriň ýerine ýetirilmegidir. Oýunlaryň birnäçe görnüşini bolup, olara döredijilikli, hereketli, sahnalaşdyrylan, gurluşyk, öwrediji oýunlar degişlidir. 3. **Okuw işi** – bilimleri, endikleri özleşdirmek bolup, onuň netijesinde özbaşdak pikirlenip bilmek we täze bilimleri gözläp tapmak öwredilýär. 4. **Zähmet işi** – onuň netijesinde ruhy ýa-da material önüm öndürilýär. Zähmet adamy kämilleşdirýär, ösdürýär.

§ 7. Üns barada düşünje

Psihika elmydama takyk obýektleriň üstünde işleýär. Onuň beýle gönükdirilen saýlama häsiýeti üns düşünjesinde aňladylýar. Şahsyýet üçin ähmiýetli obýektlere psihikanyň gönükdirilmegine, jemlenmegine, saklanmagyna **üns** diýilýär.

Ünsüň wezipeleri, hyzmaty: 1. Işe ýa-da islege zerur obýekti saýlap alýar, şonda psihikany saklaýar. Beýlekileri inkär edýär. 2. Öz işlerine we daşky dünýä gözegçilik we barlag. Üns, ilkinji nobatda, haýwanlarda ösendir. Üns olara howpdan goranmak üçin gerek bolýar.

Ünsüň häsiýeti(parametrleri: 1. Durnuklylygy – obýektde saklanyp bilýän wagtyň dowamlylygyny we işiň önümliligini aňladýar. Eger-de obýektlerde uzak wagtlap saklanyp bilmese, onda oňa ünsüň durnuksyzlygy diýilýär. Onuň şeýle görkezijileri bar. Üns durnukly bolsa, işiň önümliligi ýokarlanýar, ýalňyşlyk az goýberilýär. Durnuksyz bolsa, önümiň hili pes bolýar. Durnuklylyga şu aşakdaky faktorlar täsir edýär: a) içki faktorlar – şol işe şahsyýetiň gyzyklanmalary, garaýyşlary, işjeňliginiň derejesi, motiwleri we ş.m.; b) daşky faktorlar – işiň, obýektiň häsiýetleri, onuň çylşyrymlylygy. 2. Geçirilişi – bir obýektde beýlekisine bilgeşleýin ygtyýarly geçirilmegidir. Merkezi nerw ulgamynyň işi näçe çalt bolsa, şonça-da ünsi bir obýektde başga obýekte geçmeklik çalt bolýar we tersine. Onuň görkezijileri: bir obýektde başga bir obýekte geçmeklikdäki wagty, işiň takyklygy we ş.m. 3. Ünsüň bölünmegi – birnäçe täsirleri bir wagtda ýerine ýetirmäge mümkinçilik berýän hilidir. Üns bir wagtda birnäçe işe paýlanýar. 4. Ünsüň yrgyldamagy – awtomatiki öz-özünden ünsüň intensiwliginiň peselmegi we ýokarlanmagy. Işläp

duran sagadyň jykgyldysyny käwagt eşidýäris, käwagt eşitmeýäris. Onuň sebäbi bedendäki fiziologik prosesleriň – dem almanyň, pulsuň, beýnidäki oýanmanyň we päsgellenmäniň döwürleýin üýtgemeleridir. Bu položitel hildir. Sagat jykgyldysyny eşitmezligi beýnidäki ünsüň merkeziniň ýitiren energiýasynyň öwezini dolýandygyny aňladýar. 5. Ünsüň sowulmagy – hiç bir obýektde saklanyp bilmezligi. Işi ýerine ýetirmäge päsgel berýän güýçli gyjyndyrmalara, signallara ünsüň ygtyýarsyz, öz-özünden geçmegine **ünsüň sowulmagy** diýilýär. Mysal üçin, matematiki mysal işläp oturan wagtyň sorag berilmegi. 6. Ünsüň bozulmagy – işi dogry ýerine ýetirmäge päsgel berýän zerur bolmadyk zatlara ünsüň gönükdirilmegidir. Ünsüň bozulmagynyň 2 görnüşi bar: a) ünsüň dagynyklygy – onuň hiç hili obýektde dowamly saklanyp bilmezligi. Hiç bir täsirde, obýektde saklanyp bilmeýän aň işi meýilnamalaşdyrmagy üpjün etmäge ýolbaşçylyk etmek wezipesini ýerine ýetirip bilmeýär. Beýle ýagdaý adam aşa ýadanda, näsaglandaky ýüze çykýar. b) ünsüň daralmagy – haýsy hem bolsa bir obýektde saklanyp galmagydyr. Ünsüň obýekti daşky dünýäniň predmetleri ýada psihikanyň mazmuny bolup biler. Üns diňe bir obýektde, täsirde saklanýar we ol ähmiýetini ýitirse, beýleki obýekte geçip bilmeýär. Bu otrisatel wagtlaýyn hadysa bolup, öz-özünden geçip gidýär.

Ünsüň fiziologik gurluşy. Psihiki işjeňligiň ýüze çykyşynyň görnüşi ünsdür. Ol beýniniň ýeterlik derejede energiýa bilen üpjün edilmegini talap edýär. Energetik halyny oýa ýa-da uky ýagdaýy aňladýar. Oýa halynyda beýni energiýa bilen ýokary derejede üpjün edilýär. Energetiki funksiýany aýratyn beýni bölümi ýerine ýetirýär. Häzirki zaman maglumatlaryna görä, beýniniň maňlaý böleklerinde täzelik neýronlary bar. Ähli maglumat şol synadan geçirilýär. Maglumatyň täzesi biologik ýa-da sosial zerury, ähmiýetlisi işlemek üçin beýnä berilýär. Ýagny ol syna beýnini gerekmejek maglumatdan goraýan mehanizmdir. Ünsüň parametrleri nerw ulgamynyň häsiýetine bagly az çäklerde türgenleşdirilýär.

Ünsüň görnüşleri. Gelip çykyşy we maksat goýluşy boýunça ünsüň 3 sany görnüşi bar: 1. Ygtyýarsyz üns – artykmaç energiýa sarp edilmazden, bilgeşleýin gönükdirilmezden ünsüň öz-özünden obýekte gönükmegidir. Onuň 2 sebäbi bar: a) şahsyýetiň, bedeniň

häzirki pursatdaky islegleri, zerurlyklary. Üns şolara hyzmat edýär. b) obýektiň, signalyň häsiýetleri, intensiwligi, üýtgeýän bolmagy, şekili, reňki boýunça gapma-garşylygy. Ygtyýarsyz ünsde öňde maksat goýulmaýar, erk güýji hem gatnaşmaýar. 2. Ygtyýarly üns – bilgeşleýin maksada gönükdirilen ünsdür. Ol işiň islegleriniň zerurlygyndan gelip çykýar, nerw energiýasyny talap edýär. Ol psihiki ýadawlyga getirip bilýär. Iş näçe gyzyksyz, birmeňzeş bolsa, şonça-da üns agram düşýär. Ygtyýarly ünsde öňde maksat goýlup, erk tagallasy arkaly ýüze çykýar. 3. Ygtyýardan soňky üns – munda işe maksatly, erkli başlanylýar, soňra ygtyýarsyz dowam etdirilýär. Ygtyýardan soňky ünsde öňde maksat goýulýar, ýöne oňa erk güýji gatnaşmaýar. Çaganyň ünsi ilki ygtyýarsyz bolýar. Kem-kemden beýnide päsgellenme merkezleriň emele gelmegi şahsyýet üçin ähmiýetsiz obýektlere gönükdirilmeginden saklaýar. Ygtyýarly üns daşardan talap etmekden, öwretmekden başlaýar. Ygtyýarly ünsi döretmek üçin şu aşakdaky ýaly şertler zerurdyr: hödürlenilýän ýumuşlaryň anyk bolmagy, barlag, päsgel beriji ýagdaýlaryň aradan aýrylmagy, amaly işleriň guralmagy, hödürlenilýän işleriň şahsyýet üçin gyzykly bolmagy we ş.m. Ünsi kemala getirmeklige päsgel berýän sebäpler şulardyr: tertipsizlik, talabyň ýoklugy, öwredilmeýänligi we ş.m.

§ 8. Duýmalar, olaryň häsiýetleri we görnüşleri

Adam bedeniniň ýaşamagy üçin ol elmydama daşky we içki gursawyň fiziki, himiki häsiýetleri, temperaturasy, basyşy, yslyry we ş.m. hakyndaky maglumatlary almalydyr. Şolara esaslanyp, beden özüni dolandyrýar, ýagny daşky dünýä uýgunlaşýar. Beýle maglumat almak zerurlygyny duýma synasy ýerine ýetirýär. Daşky we içki dünýäniň fiziki, himiki täsirlerinden döräp, olary şöhlelendirýän ýönekeý prosese **duýma** diýilýär. Şeýlelikde, duýma synalary beýnini daşky dünýä bilen baglanyşdyrýan ýeke-täk kanaldyr. Islendik bedeniň ýaşamagy üçin duýma arkaly beýnä ýeterlik maglumat berilmelidir. Duýma synalary maglumatlary kabul edýär we beýnä geçirýär. Şonuň netijesinde daşky dünýäniň we synalaryň içki ýagdaýy beýnide şöhlelendirilýär. Şeýlelikde, bedeniň temperaturasyna, ýimit siňdiriş synalaryna jogap

berýän ýerine ýetirji synalaryna gelýän nerw signallary kemala gelýär. Duýgy synalary adama daşky dünýäde özüni dolandyrmaga mümkinçilik berýär. Duýmalaryň üsti bilen adam daş-töwereginde bolup geýän zatlary bilýär, öz-özünü dolandyrmagy başarýar. Eger psihika gereginden artyk maglumat berilse, oňa agram düşýär, kellagyry ýüze çykýar, işe ýarawlylyk peselýär. Onuň ýetmezçiligi psihikanyň işiniň bozulmagyna getirýär. Duýma synalary janly bedenleriň ösüşiniň belli bir döwründe tebigatdaky predmetleriň hillerini, häsiýetlerini bilmek zerurlygyndan döredi. Mysal üçin, ýagtylyk, reňkler görşi; dürli sesler eşidişi; dürli yslyar ys alşy we ş.m. döredti.

Duýmanyň görüş, eşidiş, tagam biliş, ys alyş, galtaşma, agram, wibrasiya – titreme, agyry ýaly görnüşleri bar. Agyrynyň wezipesi bedeni güýçli energetiki täsirde weýran bolmakdan goramakdyr.

Duýmanyň häsiýetleri: 1. Hili – ol materiýanyň häsiýetini, temperaturasyny, agramyny, hilini, häsiýetini şöhlelendirişini aňladýar. Haýwanlaryň, adamlaryň duýma synalary taýýar daşky dünýäniň häsiýetlerinden gelip çykýarlar. 2. Duýgurlyk duýmanyň döremegi üçin zerur bolan energiýanyň mukdaryny aňladýar. Onuň ýokarky we aşaky derejeleri bar. Mysal üçin, adamyň gözi örän duýgur bolýar. Ol arassa howada has daşda ýerleşen predmetleri hem tapawutlandyrmagy başarýar. 3. Uýgunlaşma (adaptasiýa – duýma synalarynyň uýgunlaşmagydyr. Onuň 3 sany görnüşi bar. a) gyjyndyrmalaryň dowam edýän prosesinde duýmalaryň doly ýitip gitmegi. Mysal üçin, ýeňil ýüki göterenimizde, ilki onuň agramyny syzýarys, soňra öwrenişip, ony syzmaýarys. b) duýmalaryň kütikleşmesi. Mysal üçin, gözümize güýçli ýagtyny tutup, aýyranymyzdan soň ilki hiç zady görmeýäris. Az wagt geçenden soň görüp başlaýarys. ç) pes, gowşak gyjyndyryjy arkaly duýmalaryň ösmegi. Uýgunlaşmak arkaly beden özüni daşky gurşawyň üýtgeşmelerine laýyk getirýär we artykmaç energiýa sarp etmezligi gazanýar. Şeýlelikde, uýgunlaşma bedeniň özboluşly goranmak mehanizmidir. 4. Sinesteziýa bir duýma syna syna mahsus maglumat berlende beýlekä degişli duýmanyň döremegidir. Mysal üçin, hapa bir zat göreniňde ýüregiň bulanmagy. Ol görüş arkaly bolup geýýär, şonda iýmit siňdiriş ulgamy bozulýar.

Duýmanyň fiziologik mehanizmine **analizator** diýilýär. Ol daşky dünýäniň häsiýetlerini derňeýär, dürli görnüşlerini bölüp çykarýar we

olary beýnä berýär. Ol 3 bölekden durýar: a) reseptor (kabul ediji) – signalyň fiziki, himiki energiýasyny nerw impulsyna öwürýär. b) merkeze geçiriji nerw – reseptoryň impulsyny beýni merkezine berýär. ç) beýni merkezi – ol ýerde signal derňelýär. Parametrleri ýüze çykarylýar. Beýni gabygynda her bir analizatoryň özüniň beýni merkezi bardyr. Görüş merkezi, eşidiş merkezi, hereket merkezi we ş.m. Psihologiýa şeýle zady tassyklaýar: göz görmeýär, beýni görýär, gu-lak eştmeýär, beýni eşidýär. Duýmanyň döremegi üçin analizatoryň we beýni merkeziniň barlygy ýeterlik däl, olaryň işlemegi zerur-dyr. Kespleri döredýän beýle işlere persentiw iş diýilýär. Olar fizio-logik prosesler, hereketler görnüşinde bolup bilýärler.

Duýmanyň görnüşleri. Duýmanyň şu aşakdaky ýaly görnüşleri bar: 1. Daşky dünýäniň hadysalarynyň we predmetleriniň aýratynlyk-laryny şöhlelendirýän duýmalar. Olara görüş, eşidiş, ten, tagam bilis, ys alyş degişlidir. 2. Bedeniň ýagdaýyny şöhlelendirýän duýmalar. Organiki, deňagramlylyk, hereket duýmaları. 3. Hereket we agyry duýujylygy. Duýgy synalary daşky täsirleri ýokary we pes derejelerde şöhlelendirip bilýärler. Duýgy synalarymyzyň duýgurlygy häzirki kesgitli şertlerde daşky täsirleriň minimal derejesi bilen kesgitleýär. Duýgurlyk näçe ýokary bolsa, şonça-da pes täsirleri duýmagy başar-ýar. Duýma emele getirýän gyjyndyrmalaryň minimal güýjüne duý-gurlygyň aşaky absolýut bosagasy diýilýär. Pes gyjyndyrmalar duý-ma emele getirmeýärler. Sebäbi, olaryň signallary kelle beýniniň uly ýarym şaryna berilmeýär. Daşdan berilýän maglumatlar saýlanylýar, zerurlary alnyp galynýar, ähmiýetsizleri inkär edilýär. Agyry duýma-sy deriniň üstündäki içki synalarda myşsalar da reseptoryň gyjynmagy esasynda bolup geçýär. Duýmaları bir-birinden tapawutlandyryýan gyjyndyrmalaryň arasyndaky tapawudy duýmagyna tapawutlanma bolan duýgurlyk diýilýär. Bir duýma synasyna zeper ýetse, onuň öwe-zini beýleki bir duýma synasy dolýar, kompensirleýär. Görüş pesel-se, eşidişi güýçlenýär. Duýgurlyk diňe bir gyjyndyrmalar esasynda ýokarlanman, eýsem, işiň talaplarynda hem ýokarlanýar. Mysal üçin, ökte sürüji maşynyň sesinden onuň niresinde näsazlygyň barlygyny kesgitlep bilýär. Şeýlelikde, duýmalar diňe bir tebigatyň önümi bol-man, eýsem, adamyň zähmet işiniň netijesidir, önümidir.

§ 9. Kabul etme barada düşünje

Eger-de duýmanyň predmeti ýok bolsa, onda tersine kabul etme takyk predmete degişlidir. Sebäbi daşky dünýä, tebigat aýry-aýry reňklerden, seslerden durmaýar. Olar takyk predmetlere degişlidirler. Predmetleriň duýma synalaryna täsirinden olaryň keşbiniň döremegine **kabul etme** diýilýär. Onuň häsiýetlerine bitewiligi, aň ýetirijiligi, hemişeligi degişlidir. Aýry-aýry signallar birleşdirilen tutuş bir predmetiň keşbi döredilýär. Keşp döredýän alamatlar, signallar özara utgaşyp, bütewi keşbi döredýärler. Muňa kabul etmegiň bütewiligi diýilýär. Kabul edilen predmetiň, hadysanyň elementleriniň jemi onuň düzümini emele getirýär. Mysal üçin, adam aýdym diňläninde şol bir wagtda sazyny hem diňleýär. Kabul etmegiň hemişeligi bolanda predmete çenli aralyk ýagtylandyrylyş, oňa seretmek burçy üýtgände hem predmetiň parametrleri bolşy ýaly kabul edilýär. Aň ýetirip kabul etmekde kabul edilen keşbe nähilidir mazmun berilýär. Pikirlenmek arkaly ol haýsy hem bolsa bir topara degişli edilýär, beýlekiler bilen meňzeş we aýratynlykly taraplar ýüze çykarylýar. Appersepsiýa – kabul etmek häzirki pursatda predmetleriň täsirinden keşp döretmek bolsa-da, bu prosese şahsyýetiň öňki tejribeleri, bilimleri, islegleri, garaýyşlary täsir edýär. Meýilleşdirilen, guramaçylykly kabul etmek we keşp döretmek prosesine syn etmek diýilýär. Syn etmek ygtyýarly kabul etmegiň iň wajyp görnüşidir. Wezipe goýmak, ýumuş tabşyrmak, gönükme arkaly syn edijiligi kemala getirmek, ösdürmek mümkindir.

Kabul etmegiň fiziologik esaslary. Kabul etme hem edil duýma ýaly reflektor prosesidir. Kabul etmäniň esasynda şertli refleksler ýatýar. Daşky dünýäniň predmetleri, hadysalary gyjyndyryjy täsir eden wagtynda kora gabygynda wagtlaýyn nerw baglanyşyklary bolýar, berilýän gyjyndyryjylary bolsa köp. Netijede, gyjyndyryjylaryň toplumy emele gelýär. Soňra kora gatlagynda, has takygy kabul etmegiň merkezinde ýaňky gyjyndyryjylaryň analizi we sintezi bolup geçýär. Muňa bolsa kabul etmegiň **fiziologik esaslary** diýilýär.

Kabul etmegiň görnüşleri. Kabul etmegiň esasynda hem duýmadaky ýaly oňa gatnaşýan analizatorlardaky tapawutlar ýatýar. Şonuň üçin hem onuň görüşi, eşidişi, ten, ys alyş, tagam biliş ýaly gör-

nüşleri bardyr. Adam daşky dünýäden alýan gyjyndyryjylaryň 80 % görşüň üsti bilen alýar. Kabul etmek hem özboluşly täsirlerden durýar. Ýagny keşbi fondan ýüze çykarmak, onuň obrazyny döretmek, ony tanamaklyk we söz arkaly belläp bir derejä degişli etmekdir. Bu prosesleri dürli hereketler, mysal üçin, gözüň, eliň hereketleri ýerine ýetirýär. Olaryň görnüşleri üznüksiz yzarlaýjy hereketler, olar predmetiň çägi boýunça hereketlenip obraz döredýärler; üznükli hereketler – bu görnüşde belli wagt aralygynda görüş ulgamy predmetde saklanýar. Onuň çägi, relýefi, reňki we beýleki aýratynlyklary hakynda maglumat alýar. Hereketi kabul etmegiň 2 usuly bar: a) bedeniň özüniň hereketleri, oňa gatnaşýan myşsalaryň duýgularyndan kabul edilýär; b) daşky predmetleriň hereketi giňişlikde yzarlamakdan bolup geçýär. Wertikal ugry kabul etmekde 2 mehanizm işleýär. Oňa ýeriň dartys güýjüniň ugruny bilmeklik – hereket daýanç ulgamyna düşýän fiziki dartgynlykdan düzýär; westibulýar apparatyň işlemegi. Wagty kabul etmegiň ýörite apparaty bolmaýar. Ol hakyky wagty bedendäki prosesler bilen deňeşdirmekden bolup geçýär. Kabul etmekde keşp döretmekde döreýän ýalňyşlyklara, ýoýulmalara **illýuziýa** diýilýär. Olaryň tebigatda goranmak üçin ulanylmagyna **mimikriýa** diýilýär. Mysal üçin, towşanlaryň gşda ak reňki almaklary. Bu biologiki mimikriýa bolýar. Psihologik mimikriýada adam uýgunlaşmak üçin täze hili alýar. Psihikada duýma we beýleki synalaryň obraz döredýän ulgamyna sensor ulgamy diýilýär. Onuň käbir aýratynlyklary medisina maksatlarynda peýdalanylýar.

§ 10. Ýat barada düşünje

Şahsyýetiň ýaşayşyny üpjün etmek üçin ol özüne berlen daşky täsirleri, oňa reaksiýalaryny, reaksiýalardan üstünlige, şowlulyga getirenlerini ýat tutýar (ýagny indiki gezek ulanmak, maksadyna ýetmek üçin). Ol ähli maglumaty özboluşly tapawutlandyrýar, zerur hasap edenini ýadynda galdyrýar, zerur dällerini ýatda saklamaýar. Şeýlelikde, şahsyýetiň ýady onuň motiwler, islegler ulgamyny aňladýar. Daşky maglumatyň ýatda galmagyna, saklanmagyna, zerur wagtynda dikeldilmegine **ýat** diýilýär. Geçmişi geljekde ulanmak, tejribe toplar-

mak, işini üpjün etmek üçin ýatda saklaýar. Adam ýady bolmasa hiç bir işi, täsiri ýerine ýetirip bilmeýär.

Ýadyň taglymaty. Aristotel assosiasiýa – wagtlaýyn nerw baglanyşygy düşünjelerini girizdi. Ýagny kabul edilen obrazlaryň arasyn-da beýnide nerw baglanyşygy döreýär. Onuň 3 görnüşi bar: 1. Wagtda ýada giňişlikde golaý ýerleşen assosiasiýalar. Biz bir jaýy ýada salsak, onuň görnüşi golaýyndaky jaýlar bilen bilelikde ýadymyzda dikelýär. Bir zat ýatda galsa, beýlekiler bilen baglanyşdyrylýar. 2. Kontrasty boýunça, ýagny bir predmetiň görnüşi kabul edilende, oňa gapma-garşylykly görnüşler dikelýärler. 3. Meňzeşligi boýunça – bir obraz kabul edileninde şoňa meňzeş beýleki görnüşler göz önüne gelýär, dikeldilýär. Bu konsepsiýa ýadyň sebäpliligine we saýlama häsiýetine jogap bermeyär. Näme üçin ähli material däl-de, käbirleri ýatda galýar? Materialyň içki gurluşy, guramaçylygy oňat bolsa, ol şonça-da oňat ýatda galýar. Mysal üçin, çaga baglanyşyksyz 8 sany söz öwredilse, ol oňat ýatda galmaýar, eger-de şol sözlerden mazmunly sözlem düzsek ýa-da olary guramaçylyga, baglanyşyga girizsek, ol oňat ýatda galýar.

Ýadyň biohimiki taglymaty. Ol ýat tutmak prosesinde näme, nähili material proses bolup geçýär? diýen soragy goýýar. Biohimikleriň barlaglaryna görä, ýat tutmak prosesinde beýni öýjüginde täze maddalar – proteinler emele gelýärler. Olara RNK diýilýär. Şol hem ýadyň material esasy hasaplanylýar. DNK – nesle geçijiligiň ýady, RNK – özüni terbiýelemegiň ýady. Ýat, ilkinji nobatda, şahsyýetiň zerurlyklaryny, isleglerini, motiwlerini üpjün edýänligi üçin onuň gönükdirilişine baglydyr. Ýatda galmaklyk material üstünde ýerine ýetirilýän akyl işleriniň önümidir. Bu iş näçe mazmunly we çuň bolsa, ol şonça-da oňat ýatda galýar. Ýat akyl ösüşiniň önümidir.

Ýadyň görnüşleri. Ýadyň şular ýaly görnüşleri bar: 1. Hereket ýady – hereketleriň ulgamynyň, endikleriň ýatda galmagydyr. Hereketi myşsa ýerine ýetirse-de, ýatda beýni saklaýar. 2. Obrazly ýat – kabul edilen predmetleriň tagamynyň, şekiliniň we ş.m. ýatda galmagydyr. 3. Emosional ýat – başdan geçirilen duýgularyň, emosialaryň (şatlanmak, gynanmak, gaharlanmak) ýatda galmagydyr. Bedene daşardan täsir berlende, ol reaksiýany taýýarlaýan wagtynda nähilidir

bir zady hasaba alýar, garaşýar. Eger-de ol garaşýanyňa ýetse, isle-gi kanagatlandyrylsa, oňa berkitmeklik diýilýär. Şol berkitmek hem emosiýa, tolgunma döredýär. Onuň 2 görnüşi bar: položitel we otrisatel berkitmek ýadyň esasydyr. 4. Söz – logiki ýat. Onuň mazmuny pikirleri, logiki baglanyşyklary (sebäp-netije, bitewi – bölek, meňzeşlik, induktiw we deduktiw netijeler) ýat tutmakdyr. Bu görnüş materiala düşünmekligi, aň ýetirmekligi talap edýär.

Ýat prosesleri. Ýat tutmak – ol öz-özünden bolýan proses däl-de, psihologik işleriň önümidir. Bu mazmunda ýadyň 2 görnüşi bar. 1. Ygtyýarsyz ýat – şahsyýetiň gyzyklanmalaryna, bilijilik isleglerine laýyklykda ýa-da beýleki işleriniň zerurlygyndan materialyň ýatda galmagydyr. Mysal üçin, adam kinofilme tomaşa edeninde ýa-da çeper eseri, gazeti okanynda ony ýat tutmak maksady bolmaýar. Emma şonda hem materialyň emosional täsirinden ýatda galýar. Ýagny bu görnüş beýleki işleriň keseki önümidir, ol ygtyýarsyzdyr. 2. Ygtyýarly ýat – maksat goýlup, geljekde zerurlyk üçin bilgeşleýin ýat tutmakdyr. Ýat tutmagyň usullaryna şular degişlidir: 1. Material bilen umumy tanşylýar, ýagny onuň obýekti, näme hakynda aýdylýanlygy we onuň predmeti bilen tanşylýar. Nähili hilleri, sypatlary hakynda aýdylýanlygy ýüze çykarylýar. 2. Material logiki mazmuny boýunça böleklere bölünýär we şol bölekleriň umumy mazmunyny aňladýan sözbaşy goýulýar. 3. Materialdaky esasy ideýa, pikir ýüze çykarylýar we ol pikiriň döreýşi, ösüşi, getiren netijesi yzarlanylýar. 4. Ähli bölekleriň arabaglanyşyklary ýüze çykarylýar. Şeýle usul bilen material gysgalýar, ýygnaýar, onuň esasy sütüni düzülýär. Ýagny ýat tutmaklyk intensiw akyl işiniň, pikirilenmäniň önümidir. Bu işde özüňe ýolbaşçylyk etmek üçin materiala soraglar goýmak, ony böleklere bölmek, baýlaşdyrmak usullary ulanylýar. Bu usuly materialdaky esasy düşüňjeleri ýazyp almak we olary baglanyşdyrmak bilen doldurmak mümkindir. Şeýlelikde, şahsyýetiň akyl ösüşi näçe ýokary bolsa, onda materialy işlemegiň usullary kemala gelen bolup, ol çalt, doly ýat tutmagy başarýar. Özüni barlap görmek üçin öz-özüne aýdyp bermek ýa-da gysgaça içki sözleýişde ýatda dikeltmek usullary ulanylýar. Ýatda dikeltmegiň 2 görnüşi bar: 1. Ygtyýarsyz – öz-özünden nähilidir birlikler, meňzeşlikler boýunça. 2. Bilgeşleýin – ygtyýarly

ýatda dikeltmek. Onda umumy şekil, mazmun ýatda dikeldilip, soňra ol böleklere bölünip baýlaşdyrylýar. Mysal üçin, synag tabşyrylanda soragnamanyň soraglary bilen umumy tanşyp, olardan has oňat ýada düşenlerini bellemekden başlamalydyr.

§ 11. Pikirlenme we onuň görnüşleri

Daşky dünýä giň we geňdir. Çaga-da, uly adama-da näbelli, nätanyş täze obýektler, hadysalar köp duşýarlar. Olar hakda ýatda tejribe, maglumat ýok. Emma olary işde, islegine ýetmekde ulanmak zerur. Ikinjiden, daşky dünýäniň häsiýetleriniň, hilleriniň arasynda nähilidir baglanyşyk bar. Olar gös-göni görünmeýärler. Olary ýüze çykarmak üçin hem pikirlenme gerekdir. **Pikirlenme** – dil bilen baglanyşykly, sosial şertlenen, obýektleri, hadysalary aralykdaky usullar arkaly öwrenýän we baglanyşyklary ýüze çykarýan prosesdir. Pikirlenme kabul etme arkaly alnan maglumatlary işleýär, olary ulanyyp, netije çykarýar, ýagny pikirlenmegiň netijesinde psihiki ösüş gazanylýar we täze bilim emele getirilýär. Obýektleriň görünmeýän, syn edip bolmaýan içki hilleri mazmundyr. Görünýän, syn edilýän daşky hil hadysadyr. Hadysa kabul edilýän mazmun pikirlenmekden ýüze çykarylýar. Pikirlenme näme üçin gerek? diýen soraga jogap berýär. Pikirlenme diňe adama mahsus bolan çylşyrymly psihiki proses hökmünde daşky dünýäniň beýnide şöhlenenmeginiň iň ýokary derejedäki görnüşidir. Ähli zady döredýän çylşyrymly tehnikalary, guralary emele getirýän, elbetde, adam pikiridir. Hat-da adam pikiri älem giňişligine-de çykmagy başardy. Ýaşayşy pikirsiz dowam etdirmek mümkin däl. Pikirlenme – bu adamyň daşky dünýäni, ondaky predmetleri we hadysalary araçy hökmünde bir zadyň, guralyň üsti bilen ýa-da umumylaşdyrmak arkaly bilmek, akyl ýetirmek, düşünmek prosesidir. a) araçy hökmünde bir guralyň kömegi bilen bilmek. Biz öz duýuş agralarymyz arkaly, has takygy deriniň temperatura duýujylygy arkaly howanyň temperaturasyny bilýäris. Emma bu anyk maglumat däl. Has anyk maglumat araçy hökmünde termometr peýdalanylýan wagtynda pikir öwürmek arkaly alynýar. Şu ýagdaýda termometr araçy bolup hyzmat edýändir. b) umumylaşdyrmak arka-

ly bilmek. Adam daşky dünýäniň predmetleriniň içki kanunalaýyklyklaryna hem pikirlenme arkaly akyl ýetirýär. Mysal üçin, biz daş bölejiklerini suwa taşlasak çümjekdigini, ösüp oturan agajy çapsak, gurajakdygyny bilýäris. Şu ýerde adamda pikir öwürme prosesi bolup geçýär. Pikirlenme duýma, kabul etme, ýat prosesleri bilen berk baglanyşyklydyr. Sebäbi onda duýan, kabul eden, ýatda galan maglumatlar hakynda pikir öwürülýändir. Pikirlenmek üçin esasy maglumatlary berýän iş prosesidir.

Adamlar baryp gadym wagtlardan bäri köpçülik bolup ýaşap gelipdirler. Şol bilelikdäki ýaşayyş adamlaryň biri-birleri bilen aragatnaşyk saklamaklaryna, düşünmeklerine getiripdir. Sözleşiş prosesiniň emele geliş taryhy örän uzakdyr. Sözmek üçin dil ilkinji gural hökmünde ulanylýar. **Sözleşiş** – bu adamlaryň biri-birleri bilen aragatnaşyk saklamaklygy, düşünmekligi üçin dili peýdalanmak prosesidir. Sözleşiş pikirlenme bilen berk baglanyşyklydyr. Sebäbi adam öz pikirini sözleşiş, diliň kömegi bilen beýan edýär. Pikirsiz aragatnaşyk, sözleşiş emele gelmeýär. Sözleşiş 2 sany möhüm funksiýasyny bellemek bolar: 1. Adamlaryň arasynda aragatnaşyk saklamak üçin hyzmat etmek funksiýasy. 2. Pikirlenmäniň esasy serişdesi hökmünde hyzmat etmek funksiýasy.

Pikirlenmegiň logikasy. Adamzat jemgyýeti ylymlary, bilimlari döretmek bilen birlikde, olary özleşdirmegiň, gazanmagyň serişdesi bolan pikirlenme usullaryny hem dörettdi. Ol hakyndaky ylma logika diýilýär. Onuň düşüňjelerine seredeliň. Adamyň pikirlenmesiniň 3 sany görnüşi bar: 1. Düşünje – bu predmetiň we hadysanyň ýagdaýlaryny pikirde birleşdirip, olar hakynda umumy düşüňjeleri emele getirip bilmek prosesidir. Düşünje gös-göni syn edilmeýän bilim bolup, alamatlaryň özara baglanyşyklaryndan durýar. Adamyň ähli işi, hereketi düşüňjelerden başlanýandyr. Düşünje adam pikiriniň esasy başlangyjydyr. Mysal üçin, Men okuwçydan: “Sen nireden gelyärsiň?” diýip soranymda, ol “Kitaphanadan” diýip jogap berýär. Bu ýerde men okuwçynyň bir söz bilen beren jogabyndan doly düşüňäriň we mende pikirlenmäniň düşüňje görnüşi amala aşyrylýar. 2. Pikir ýöretme – bu predmetleriň we hadysalaryň ýagdaýlaryny goldamak, tassyklamak ýa-da oňa garşy bolmak maksady bilen öz hususy pikirini beýan

etmegiň bir formasydyr. Munuň 2 sany görnüşi bar: a) tassyklaýjy pikir ýöretme – bu predmetleriň we hadysalaryň ýagdaýlaryny goldamak we tassyklamak maksady bilen öz hususy pikiriňi beýan etmek görnüşidir. Mysal üçin, belkem, şu gün howa maýyl bolar ýa-da dogrudanam, ol şol oba barýandyр. b) garşylykly pikir ýöretme – bu predmetleriň we hadysalaryň ýagdaýlaryny goldamazlyk ýa-da oňa garşylyk bilen hususy pikiriň beýan edilmeginiň bir görnüşidir. Mysal üçin, Şu gün howa maýyl bolmaz. Okuwçy temany gowy özleşdirmändir we ş.m. 3. Netije çykarmak. Iki ýa-da birnäçe pikirden täze pikiriň alynmagyna, dördilmegine netije çykarmak diýilýär. Birnäçe pikir ýöretmeleri derňemegiň esasynda has düýpli takyk karara gelmek bilen netije çykarmakdyр. Onda ulanylýan başlangyç bilimlere **esaslar** diýilýär. Mysal üçin, Okuwçy ýüküň agramy 2 kg deňdir diýip pikir ýöredýär. Beýleki bir okuwçy deň dälendir diýip pikir ýöredýär. Şu ýerde ýüküň agramyna ölçeg kg daşyna bolan gatnaşygyň esasynda netije çykýar we anyk maglumat alynýar. Netije çykarmagyň 2 usuly bar: 1. Induktiv usul – takyk hallardan, faktlardan, mysallardan umumy netije çykarmak. 2. Deduksiýa – umumy ýagdaýlardan, düzgünlerden takyk hususy hallaryň çykarylmagydyр. Logikany bilmeklik, ulanmaklyk pikiri tertipleşdirýär, esaslandyrýar, subut edilen forma öwürýär.

Pikirlenme. Pikirlenme çylşyrymly iş bolup, ol ýönekeý elementlerden, düzüjilerden durýar. Olara operasiýalar diýilýär. 1. Analiz – öwrenilýän bitewini düzüjilere, elementlere, böleklerе dargatmakdyр. Ol 2 görnüşde bolýar: a) material analiz – predmetleri real dargatmak. Mysal üçin, mehanizmi söküp görmek. b) Teoretiki analiz – pikirde, akylda ýerine ýetirmek. Ol çaga öwredileninde amaly görnüşinden başlaýarlar. 2. Sintez – elementlerden, böleklerden, düzüjilerden arabağlanyşyklara girizip, bitewini emele getirmekdir. Ol hem nazary ýa-da amaly bolýar. Analiz bilen sintez berk baglanyşyklydyр. Bitewilik böleklerе bölünip analizlenýär, ol pikirde umumy bir bitewilige birleşdirilip sintezlenýär. 3. Deňeşdirmek – belli bir alamatlary boýunça predmetlerdäki meňzeşligi, tapawutlary ýüze çykarmak. Ol öwrenmegiň başlangyç formasydyр. 4. Klassifikasiýa – obýektleri, hadysalary boýunça toparlara, böleklerе dargatmakdyр, degişli etmek-

dir. 5. Abstragirlemek – öwrenmek maksady bilen predmetiň belli bir hilini, alamatyny ýüze çykarmak we ulanmak, beýleki hillerini inkär etmek. Şeýle usullar bilen abstrakt düşünjeler kemala getirilýär, döredilýär. Gönüburçluk sözi abstraksiýa. Gönüburçlugyň özi ýok, gönüburçly predmetler bolýar. Ähli ylymlar abstrakt düşünjelerden durýar. 6. Umumylaşdyrmak – adamy gurşap alýan daşky dünýäde obýektleri, hadysalary, olaryň hillerini we häsiýetlerini öwrenmek, psihikada saklamak mümkin däl. Şonuň üçin maglumaty gysgaltmak, umumylaşdyrmak talap edilýär. Obýektleriň, hadysalaryň düýpli alamatlarynyň we olaryň baglanyşyklarynyň ýüze çykarylmagyna umumylaşdyrmak diýilýär. Bu usul bilen umumy abstrakt bilimler, düşünjeler, kanunlar, düzgünler döredilýär. 7. Takyklaşdyrmak – umuman hususy, takyk ýagdaýlara geçmeklik. Umumyny takykda ulanmaklykdyr.

Pikirlenme we mesele çözmek. Pikirlenme psihika üçin kyn iş bolup durýar. Haçan-da şahsyýetiň islegleriniň, şol sanda bilisesigilijilik islegleriniň önünde päsgelçilik dörese, näbelli, nätanyş ýagdaý ýüze çykça, psihika tolgunýar, deňagramlylykdan çykýar. Beýle ýagdaýlara ýagdaýdan baş alyp çykamak situasiýasy diýilýär. Şol hem pikirlenmäni işe goýberýär. Problema analizlenýär, ondaky belli we näbelli zatlar ýüze çykarylýar. Problemanyň soragy 2 görnüşli bolýar. Öňki bar bolan usullar bu ýagdaýda ýaramaýar ýa-da ulanylmaly bilim näbelli bolýar. Problemany çözmek diýmek täze iş usulyny açmak ýa-da täze bilim açmak diýmekdir. Problema takyklaşdyrylyp meselä öwrülýär. Berlen şertlerde ýetilmeli maksada mesele diýilýär. Onuň düzümine şu aşakdakylar girýär: 1. Berlenler: meseläniň şertinde anyk ýa-da ýapyk berilmegi. 2. Gözlenýän: ol meseläniň berlenlerini, soraglaryny özüne birleşdirýän bilimler, formulalar, ýumuşlar, düzgünler we ş.m. Şolary ýüze çykarmak we meselede ulanmak iň kyn pursatdyr. Mesele mazmuny boýunça okuw, tehniki, önümçilik, pedagogik mesele we ş.m. görnüşinde bolup biler. Mesele çözmek üçin pikirlenmegiň 2 usuly bar: 1. Synap görmek usuly – meseläniň berlenleriniň üstünde operasiýalar tertipsiz ýerine ýetirilýär. Ol primitiw usuldyr. 2. Mesele teoretiki, abstrakt, umumy halda çözülýär.

Pikirlenme prosesini öwrenmek. Prosesiň başlangyjy, gidişi, önümi bolýar. Alnan önümiň, netijäniň dogry ýa-da nädogrudygýy prosesese bagly bolýar. Nädogry proses nädogry netijä getirýär. Pikirlenme içki proses bolanlygy üçin ony gös-göni däl-de, aralykdaky usullar bilen öwrenýärler. Bu usullara seredeliň:

– daşyndan pikirlendirmek, ýagny synalýana mesele berilýär we daşky sözleşinde aýdyp, işlemegi talap edilýär. Onuň ähli sözleri, täsirleri fiksirlenýär. Şolar arkaly pikirlenmegiň gidişi dikeldilýär.

– kömekçi mesele ýa-da kömek bermek usuly: onda mesele çözüň kynçylyk çekse, başga ýeňilräk, aňsadrak mesele berilýär. Egerde ony çözsä, öňki meselesine gaýtarylyp getirilýär. Çözüp bilmese, has ýeňil mesele berilýär.

– pikirlenme prosesi öňünden anyk, takyk meýilnamalaşdyrylmaýar. Sebäbi haýsy operasiýany haçan ýerine ýetirilmelidigi öňünden näbelli bolýar. Ýagny proses mesele çözmegiň gidişinde kemala gelýär. Elmydama meňzeş, çözülişi bir tipli meseleler, problemalar bolmaýar. Olar özboluşly, başgaça bolýarlar. Çagany akyl taýdan ösdürmegiň esasy serişdesi mesele we problema çözdürmekdir. Diňe şol arkaly akyl ösüşini gazanyp bolýar.

Pikirlenmäniň görnüşleri. Pikirlenme nähili material bilen işlenilişine, nähili täsirleri ýerine ýetirişine görä birnäçe görnüşlere bölünýär: 1. Aýdyň – hereketde pikirlenme – bu adamyň predmetlere gönüden-göni täsir etmeginiň netijesinde iş prosesiniň dowamynda ýüze çykyan pikirlenmedir. Mysal üçin, işlemeyän telewizory bejermek üçin ol amaly täsirler arkaly öwrenilýär. Daşky hereketleri ýerine ýetirmek bilen akyl ýetirilýär. 2. Aýdyň-obraz pikirlenme – bu adamyň predmete diňe daşyndan syn etmegiň dowamynda ýüze çykyan pikirlenmesiniň bir görnüşidir. Täsirler predmetleriň obrazlarynyň çyzygylary üstünde ýerine ýetirilýär. Muňa proyektirleýji inženeriň, konstruktoryň işini mysal getirip bolar. Oňa içki psihiki hereketler gatnaşýar. 3. Söz – logiki ýa-da abstrakt pikirlenme – munda predmetleriň hilleri, alamatlary sözler bilen, beýleki bellikler bilen çalşylýar. Pikirlenme şolary ulanylyp ýerine ýetirilýär. Adamlar birbirinden pikirlenmesi, akylynyň hilleri boýunça tapawutlanýarlar. Akylyň hilleri şu aşakdakylardyr: 1. Akylyň giňligi – bu adamyň bir

wagtda birnäçe ýumuşlar, mysallar hakynda pikir öwürüp bilmegidir. Mysal üçin, okuwçy öz ýumşuny çözüp oturan mahaly gapdalyndaky ýoldaşyna kömek bermegi we düşündirmegi başaryar. 2. Akylyň çuňlугy – bu adamyň çylşyrymly ýumuşlary has çuň derňäp, ony subut edip çözüp bilmegidir. Mysal üçin, okuwçynyň meseläni formula esaslanyp çözmegi we subut etmegi. 3. Akylyň çaltlygy – bu adamyň meseläni, ýumşy çözen mahalynda çalt pikirlenip, ýagdaýdan baş alyp çykyp bilmegi we dogry çözgüdi tapyp bilmegidir. 4. Akylyň özbaşdaklygy – bu adamyň başgalaryň pikirine garaşsyzlykda öz şahsy pikirni özbaşdak beýan edip bilmegidir. Şeýle pikirli okuwçy mysaly özbaşdak çözmäge dyrjaşýar. 5. Akylyň tankydylygy – bu adamyň öz pikirini ýa-da başgalaryň pikirini derňäp, ony obýektiw bahalandyryp bilmegidir. Şeýle pikirli adam öz sözünde durmagy hem-de nädogry taraplaryny ýüze çykaryp bilmegi başaryandyr.

§ 12. Hyýal we onuň görnüşleri

Çylşyrymly ýagdaýdan, problemalaýyn situasiýadan 2 usul bilen çykman mümkin: 1. Eger-de problema çuň we uly bolmasa, bilimleri, düşüňjeleri ulanýan pikirlenme işleýär. 2. Eger problema çuň bolsa, gös-göni çözülmese, onda hyýal işleýär. Adamyň işiniň soňky önümleriniň obrazyny döredýän, problema çuň ýagdaýlarda özüni alyp barmagyň maksatlaryny düzýän prosese **hyýal** diýilýär. Ol obrazlary peýdalanyp, täzedan gurýar. Problemada habar ýetmezçilik etse, kesgitsizlik, nämälimlik uly bolsa, psihikadaky emosiýa, tolgunma güýçlenýär, dartgynlylyk ýokarlanýar. Ondan çykman üçin hyýal işe girizilýär we problema özboluşly çözülýär. Adamzat jemgyýetiniň ilkinji döwürlerinde daşky dünýä hakyndaky bilimleriniň azlygy, dünýädäki güýçli tebigy hadysalar psihikadaky dartgynlygy döredýär. Ondan çykman üçin hyýal ösüpdür. Şolaryň netijesinde dürli mifler, ertekiler döredilipdir. Adamyň durmuş obrazyny ösdürmekde, kämilleşdirmekde, özgertmekde hyýal esasy orunlaryň birin bolup durýar. Ýer ýüzündäki ähli zatlar predmetler, tehnikalar, çylşyrymly gurallar adamlaryň hyýala getirmeleriniň netijesiniň önümleridir. Adamyň hyýaly näçe ösen bolsa, ol şonça-da jemgyýetde dörediji-

likli hereket etmegi başaýar. Hyýala getirmäniň kömegi bilen adam täze gurallary döredýär. Hyýala getirme zähmet işiniň dowamynda döreýär, ösýär we kämilleşýär. Adam şu aşakdaky ýagdaýlary hyýala getirmegi başaýar: 1. Hakykaty hyýala getirmek. Mysal üçin, kosmos giňişligi, daglar, Antarktida we ş.m. 2. Taryhy geçmişi hyýala getirmek. Mysal üçin, öküž bilen ýer sürüpdirler. 3. Geljegi hyýala getirmek. Mysal üçin, guruljak jaýy, çekiljek suraty we ş.m. 4. Bolmajak zatlary hyýala getirmek. Mysal üçin, uçýan haly, döw we ş.m. Muňa fantastika diýmek bolar. Ol diňe bir edebi döredijilikde däl-de, dürli ylymlarda hem möhümdir.

Hyýalyň görnüşleri. Gaýtadan dikeldiji we döredijilikli hyýal. Gaýtadan dikeldiji hyýal belgiler bilen baglanyşykly ýüze çykýar. Ýatlamalaryň, bar bolan düşünjeleriň esasynda emele gelýär. Döredijilikli täze obrazlary döretmekde ýüze çykýar. Onuň netijesinde täze zatlar döredilýär. Hyýalyň ýene-de şu aşakdaky ýaly görnüşleri bardyr: ygtyýarsyz hyýal – bu adamyň göz önüne, hyýala getirme mahalynda erk tagallasynyň az gatnaşýanlygy ýa-da düýbünden gatnaşmaýanlygydyr. Mysal üçin, çeper eseri okap oturan okuwçynyň eserdäki gahrymanlaryň sypatlaryny, wakanyň gidişini hyýalyna getirmegi ygtyýarsyz ýagdaýda bolup geçýändir. Bu ýerde islegiň, höwesiniň ýokarylygy sebäp bolýandyr. Ygtyýarsyz hyýalyň bir görnüşi hem düýş görmekdir. Düýş görmek ukynyň çalt ýa-da ýüzleý fazasynda ýüze çykyp, uly ýarym şaryň gabygynda haýsy hem bolsa bir zonasynyň oýa galýanlygy bilen düşündirilýär. Düýşüň esasy aýratynlygy ygtyýarsyz göz önüne getirme obrazlarynyň arasyndaky baglanyşygyň we yzygiderliligiň saklanmaýanlygydyr. Adam bir gijegündiziň dowamynda 7-8 sagat nerw ulgamyna dynç bermeli bolýar. Onuň birnäçe wagtyny ýüzleý uky mahalynda düýş görmek bilen geçirýär. Şonuň üçin adam düýş gören mahalynda gowy dynç alyp bilmeýär. Ygtyýarly hyýal – bu adamyň göz önüne, hyýalyna getirme mahalynda erk tagallasynyň güýjüniň gönüden-göni gatnaşýanlygydyr. Her bir maksat goýlup ýerine ýetirilýän işde ygtyýarly hyýal ýüze çykýar. Mysal üçin, täze guruljak jaýyň çyzgysyny çyzmak, ussanyň täze ýasajak guraly hakynda oýlanmagy. Arzuw – bu adamyň özünde geljek üçin isleg bildirýän obrazlary döredip bilmegidir. Adamyň

arzuw etmegi 2 görnüşde bolup geçýär: 1. Real durmuşa, hakykata ýakyn bolan obrazlary arzuw etmek. Mysal üçin, okuwçynyň sapakda gowy baha almagy, daýhanyň ýerinden bol hasyl almagy arzuw etmegi. 2. Real durmuşa, hakykata daş obrazlary arzuw etmek. Oňa başgaça göwün ýüwürtmek hem diýilýär. Göwün ýüwürtmeler – bu arzuw edilýän obrazlaryň real durmuşa, hakykata daş bolmak bilen göwün ýüwürdüň zatlaryň amala aşmagynyň mümkinçiliginiň ýoklugydyr. Mysal üçin, bizde kosmosa, geçmişe syýahat etmek arzuwy döreýän-de bolsa, ol göwün ýüwürtmek görnüşinde real durmuşa, hakykata daş bolan obrazlary arzuw etmekdir. Arzuw adamyň uzak wagtylyk işleriniň motiwidir.

Hyýal prosesiniň mehanizmleri. Ýat obrazlary saklamaga ymtylýar. Hyýal olary dargadyp, derňäp, gaýtadan başgaça, täzeçe sintezleýär. Onuň dürli usullary bar: 1. Öňki obrazlary ýelmemek, ýygnamak arkaly täze obrazlary döretmek iň ýönekeý görnüşidir. Şu usul bilen çeper edebiýatda edebi eserleriň gahrymanlarynyň obrazlaryny ýygnamak arkaly döredilýär. Islendik real şahsyýetde edebi gahrymanyň nähilidir sypatlary bolýar, bu usul tehnikada hem ulanylýar. 2. Üns berilmeli ýa-da aňladylamaly hil ýitileşdirilýär, aýratyn bellenilýär. Şeýle usul bilen karikaturalar, ýoldaşlyk degişme suratlary çekilýär. Ýagny nähilidir hil alamaty ulanylýar. Şeýle usul bilen mifler, ertekiler, olaryň gahrymanlarynyň obrazlary dikeldilýär. Onda fiziki güýje intellekt, akyl, ahlak garşy goýulýar. Mysal üçin, Ýartygulak, Akpamyk we ş.m. 3. Çyzga salmak – tebigatyň hadysalaryndaky obýektler, hadysalar umumy shema öwrülýär. Şu shemalar bilen dürli nagyşlar, ornamentler döredilýär. 4. Tipleşdirmek – bu ýagdaýda nähilidir pikir, ideýa öňe sürlüp, tipiki gahrymanyň obrazy döredilýär. Mysal üçin, Beýik Watançylyk urşuna gatnaşan esgeriň ýadygärligi. Fantaziýa durmuş tejribäniň baýlygyny, emosionallylygy talap edýär. Fantaziýanyň döremeginde birinji signal ulgama sensomotor emosiýany, ýagny güýçli psihiki dartgynlylygy başdan geçirişni önümidir. Sonuň üçin fantaziýa beýni gabygynda dörese-de, ol beýniden aşaky bölekler arkaly bütün organizmiň işleýşine organiki prosesi täsir edýär. Bedende güýçli başdan geçirme bolup, iş täzededen guralýar. Çagalarda hyýalbentligi ösdürmegiň ähmiýeti uludyr. Eger-de wagtynda

ösdürmeseň, ol ulalanda ruhy dünýäsi garyp bolýar we hakykatda bar bolan, emma öz duşmadyk zatlaryna ynanmaýar. Hyýalbentligiň döredijilik işinde ähmiýeti uludyr. Kompozitoryň, konstruktoryň, artistiň, şahyryň, ýazyjynyň we ş.m. döredijilik işgärleriniň hyýaly ösen bolýar. Döredijiligi ösdürmek üçin bolsa, şahsyýetiň aňyndaky çekinjeňligi aýryp, özüni beýan etmäge mümkinçilik bermelidir.

§ 13. Duýgular hakynda düşünje

Islendik beden daşky dünýäni parhsyz, biperwaý öwrenmeýär. Ony özi üçin ýaşaýyş meýdany hökmünde öwrenýär. Ýaşayan organizmiň, şahsyýetiň psihikasy zerur maddalary, energiýalary, informasiýalary sarp edip, deňagramlykdan çykýar, ýagny isleg, arzuw möhümleşýär. Bu ýagdaý psihikada tolgunma döredýär we ony şol zerurlygy çözmäge iterýär. Şahsyýetiň daş-töweregindäki zatlara we özüne bolan gatnaşygyna **duýgy** diýilýär. Duýgularyň ýüze çykmagyna **emosiýa** diýilýär. Emosiýa tolgunmakdyr. Islendik tarapyň aňyrsynda emosiýa ýatýar. Täze bolan çaganyň aňy ösmese-de, emosiýasy bolýar. Emosiýasyz ýaşap bolmaýar. Duýgular hem öz-özünden döremeyärler. Duýgyny döreden sebäbe predmete, ýagdaýa, informasiýa duýgynyň obýekti diýilýär. Bu obýektiň islege degişliligine görä, duýgy položitel (kanagatlandyrylan) we otrisatel bolup bilýär. Duýgy gapma-garşylykly bolýar: şatlanmak-gynanmak, begenç-gaýgy we ş.m. Emma daşky dünýä diňe ak-garadan ybarat däl. Kesgitsizlik, nämälimlik, geň galmak, haýran galmak, ikitaraplaýyn döreýän söýgi-gabanjaňlyk mysal bolup biler. Adam şahsyýetiniň duýgulary sosial jemgyýetçilik häsiýete eýedir. Olary jemgyýetiň ondaky aragatnaşyklarda kabul edilen normalar kesgitleýär. Duýgularyň birnäçe gezek gaýtalanmagy berkidilip, şahsyýetiň duýgulary öwrenilýär. Şeýlelik bilen, gylyk-häsiýeti hem öwrenilýär. Duýgynyň dinamikasy psihikanyň oňat häsiýetleriniň biri-de duýgynyň üýtgemegidir. Dinamiki diýlende, täze duýgynyň döremegine, ösüşe ýetişine, güýjüniň kemelip, sönüp gidişine we onuň ornuna täzeleriniň döreýşine siňip gidýär.

Duýgynyň fiziologik esaslary. Duýgy, emosiýa kelle beýnide emele gelse-de, beýniniň aşaky bölekleri arkaly бүтін bedeniň işini sazlaýar. Ýmit siňdiriş, eşidiş, sesi, gan basyşy bozulýar. Olaryň hemmesi bedeniň bitewiligini saklamaga gönükdirilendir. Ýagny şeýle biologiki üýtgeşmeler bilen beden dartgynlyga ymtylýar. Mysal üçin, howply ýagdaýda myşsa enegiýasy 6-7 esse ýokarlanýar. Şeýlelikde, duýgy бүтін emosiýany jemläp, howpdan çykмага, ýaşaýyş üçin ýeňşe taýýarlaýan gönükmedir. Psihikanyň dürli funksiýalarynyň, beýni merkeziniň barlygyna esaslanyp, psihologlar, fiziologlar beýnide emosiýanyň merkezini gözläpdirler. Beýniniň ýagdaýyny gural bilen barlapdyrlar. Bu tejribe haýwan beýnisinde 2 merkeziň bardygyny ýüze çykarypdyr. Lezzet almak arkaly gyjyndyrylsa, ol + görkezýär, azap görmek merkezi – netijä getirýär.

Emosiýalaryň ýüze çykarylyş görnüşleri. Emosiýanyň, duýgynyň daşa çykarylyş formasyna emosiýanyň diýilýär. Onuň dürli serişdesi bar. Olar sözleýiş intonasiýasy, tony, mimikasy, dürli hereketler we organiki üýtgeşmeler. Olaryň köpüsi ygtyýarsyz derejede bolup, olary dolandyrmak mümkin däl. Ekspressiýany bilmegiň 2 zerurlygy bar: 1. Daşky ýüze çykmaklyk arkaly çaganyň, adamyň içki ýagdaýyna düşünmek we onuň durmuşyna, ýaşaýsyna aň ýetirmek. 2. Ony ýörite, maksat goýup öwrenmek. Ýagny demonstratiw peýdalanylýp, ol özboluşly goranyş mehanizmi bolýar. Duýgynyň başdan geçiriş görnüşi duýgy äheňidir. Ol umumy emosional aň aňladýar. Ony döretmek üçin jaýlaryň arhitekturasy, saýlanylýan ösümlükler, mebelleriň reňki we ş.m. degişlidir. Duýgy äheňi adamyň psihiki özüni duýşuna we netijede zähmet önümçiligine hem täsir edýär. Emosiýalar – takyk duýgynyň başdan geçiriş formasydyr. Mysal üçin, saz eserlerini diňlemek, lezzet almak duýgusy bedeni rahatlandyrýar. Emosiýanyň 2 görnüşi bar: Asteniki – bedeni gowşadýar, güýçden, ruhdan düşürýär, gorky, gahar, umytsyzlyk we ş.m. Olaryň gaýtalanmagy newrotizme getirýär. 2. Steniki emosiýalar – bedeniň energiýasyny, ruhuny ýokarlandyrýar, begenmek, buýsanmak, şatlanmak we ş.m. Affektler güýçli bolup geçýän psihikanyň organizmiň guramaçylygyny bozýan emosional reaksiýadyr. Bu proses бүтін nerw fiziologik energiýasyny sarp edip, bedeni gowşadýar, ol depressiýa bilen utgaşýar. Affekte emo-

sional başyna goýberilen, garşylyk görmedik adamlar çalt düşýärler. Stres – dartgynly ýagdaýa bedeniň mobilizleýji reaksiýasydyr. Mysal üçin, maşyn sürüji, synag tabşyrýan talyp dartgynlylyk ýagdaýyny başdan geçirýär. Gowşak stres bedeni mobilizleýär. Güýçli, dowamly stres bedene otrisatel täsir edýär. Ýokary duýgular şahsyýetiň sosial mazmunyndan gelip çykýar. Ahlak duýgy – ahlak düzgünleri, normalary ýerine ýetirmäge baha bermekdir. Görnüşlerine borç, ýoldaşlyk, rehimdarlyk we ş.m. degişlidir. Gözellik duýgulary – tebigatyň, sungatyň, zähmet önümleriniň gözelligini duýmak, görmek. Intellektual duýgy – akyl işini ýerine ýetirmek, daşky dünýäni öwrenmek bilen, jemgyýete gerek akyl önümini emele getirýän duýgudyr. Ýumor, degişme duýgulary hadysalara, wakalara gülküli tarapdan seretmekdir. Ol şahsyýetiň aňynyň ýitiligini görkezýär. Kanagatlanma duýgulary – ol eden işiňden kanagatlanmak, eden işiň zerurlygyna düşünmekden ýüze çykýar.

§ 14. Erk. Şahsyýetiň erk hilleri

Erk hakynda 2 garaýyş bar. Idialistik psihologiýa erki aňdan ýokarda duran özboluşly güýç hasaplaýar. Ony erkiň azatlygy konsepsiýasy tassyklaýar. Ýagny şahsyýet islän işini ýerine ýetirmäge, nämedir bir zatlary islemäge erkindir. Ikinji ugur erki ýaşayyş şertlerinden çykarýar. Ýagny şahsyýet tebigatda, jemgyýetde ýaşayar we olaryň kanunlaryndan erkin, azat däl diýip düşündirýär. Olary hökman hasaba almaly bolýar. Şeýlelikde, erk aň ýetirilen zerurlykdyr diýip düşündirýärler. Haçan erke zerurlyk ýüze çykýar? Şahsyýetiň ýaşayşynyň her bir pursatynda dürli islegler, motiwler, maksatlar ýüze çykýar, olar möhüm häsiýete eýe bolýarlar. Olaryň ählisini bir wagtda kanagatlandyrmak mümkin däl. Bu aňda gapma-garşylygy döredýär. Bir isleg kanagatlandyrylsa, maksada ýetilse, beýlekilerine ýetilmeýär. Isleglerden, motiwlerden, maksatlardan birini saýlap almaga we şolara ýetmäge psihikany mobilizläp, beýlekilerini inkär etmäge karar kabul etmeklik diýilýär. Onuň 2 tarapy bardyr: 1. Birnäçe mümkinçiliklerden, maksatlardan haýsy-da birini saýlamaga erkinligi, ýagny ony hiç kim mejbur etmeýär. 2. Kabul edilen karar we

onuň netijeleri üçin jogapkärçiligi duýmaklyk we boýun almaklyk. Bu ikisi hem psihika üçin agyr işdir. Karar kabul etmeklik tejribäni, bilimleri, intellekti talap edýär. Karar kabul edilenden soňra 2 sany psihologik ýagdaýyň haýsy hem bolsa biri döreýär. Ýagny, birinjide psihika rahatlanýar, nämälimlik gutarýar. Ikinjisinde içki ynanmazlyk döräp, nähilidir münkürlük galýar. Munda ikigöwünlilik ýüze çykýar. Bu ýagdaýda dartgynlylyk kemelmeýär. Indiki döwürde kabul edilen karary hakykata öwürmek üçin gerek bolan mümkinçilikler, serişdeler, iş usullary derňelýär. Olardan zerurlary saýlanyp alynýar. Üçünji döwürde kabul edilen karar hakykata öwürülýär. Ýagny maksada ýetmek üçin güýç sarp edilýär.

Şahsyýetiň erk hilleri. 1. Özbaşdaklyk – beýlekileriň basyşlaryna uýmazdan öz bilimlerine, akylyna, garaýyşlaryna esaslanyp, karar kabul etmek we ony esaslandyrmak, hakykata öwürmektir. Özbaşdaklyk jogapkärçilik bilen baglanyşyklydyr. Onuň gapma-garşylykly hili ynanjaňlyk, ýagny beýlekileriň basyşyny tankytsyz kabul etmek we oňa eýermektir. Onuň aýratyn görnüşi nalajedeýinlikdir. 2. Batyr-gaýlyk – jogapkärçilikli karary çalt kabul etmek we ony hakykata öwürmäge çalyşmak. Köp hünärlerde, käbir durmuşy ýagdaýlarda bu hil zerur bolup durýar. 3. Tutanýerlilik – maksada ýetmek üçin dowamly, dartgynly fiziki we psihiki işlere taýýarlyk. 4. Aýgytlylyk – öňde goýýan maksatlaryňy we olara ýetmegiň tärlerini ölçemek, jogapkärçiligi duýmakda ýüze çykýar. 5. Maksada gönükdirilenlik – dürli päsgelçiliklere, daşky we içki garşylyklara, münkürliklere seretmezden, şol bir maksada ýetmek üçin dowamly işlemek. Gapma-garşylykly hili maksada ýetmezden işi taşlap, täzesini saýlamagy. Ýokardaky hiller daşky dünýä gönükdirilen bolsa-da şahsyýetiň özüniň içki deňagramlylygyny, durnuklylygyny saklamagynda hem zerurdyrlar. Olaryň 3 wezipesi bar: 1. Psihikany, aňy guramaçylykdan çykarýan dartgynlyklara durnuklylyk. 2. Güýçli islegleriňe garşy durmaklyk. 3. Daşky gorkulara, howplara garşy durmaklyk. Şeýlelikde, psihikany, aňy 2 güýç dolandyryr:

– bedeniň talaplary, islegleri;

– jemgyýetiň, aňyň, şahsyýetiň talaplary. Olar, köplenç, garşylykly bolýarlar. Şonuň üçin käbir adam arzuw bilen ýaşaýar, şahsyýet zerur-

lyk bilen ýaşaýar. Erk özüne çekmeýän gyzyksyz, emma zerur täsirleri, işleri ýerine ýetirmäge türgenleşikden başlanýar. Guramaçylygyň ýoklugy, ýaltalyk erki terbiýelemäge päsgel berýär.

§ 15. Temperament hakynda düşünje

Baryp gadym wagtlarda adamlar biri-birine syn edip, işlerinde, hereketlerinde, özlerini alyp baryşlarynda, gatnaşyklarynda biri-birine meňzemeýändiglerini görüpdirler. Hatda iki sany adamyň birmeňzeş işi ýerine ýetirýän mahalynda hem biri-birinden tapawutlanýandyklaryny görüpdirler. Temperament sözi grekçeden terjime edeniňde, “gatnaşyk” diýmegi aňladýar. Adamyň temperamentini ilkinji bolup Galen we Gippokrat öwrenipdirler. Şonuň üçin adamyň psihiki häsiýetlerini bildirýän temperament iň gadymy düşüňjeleriň biri hasaplanylýar. Gippokrat adamyň temperamentiniň görnüşini bedendäki bar bolan suwuklyklaryň derejesi bilen kesgitläpdir. Temperamentiň görnüşleriniň atlary hem şol terjimäniň we düşündirişin esasynda emele gelipdir. Sangwinik – gan, flegmatik – nem, holerik – öt, melanholik – gara öt.

Adamyň bütin geçmişi öňki nesillerinden geçen biologiki hilleri psihika nähilidir täsir edýär. Psihiki prosesler kabul etme, üns, ýat, pikirlenme, emosiýa hemmelerde hem bar. Emma olaryň gidişi, ösüşi – çaltlygy we güýji dürli adamlarda dürli bolýar. Mysal üçin, biriniň hereketi, sözleýşi çalt, biriniň emosiýasy güýçli, beýlekisiniňki ýuwaş, haýal bolýar. Bu hiller şahsyýetiň dürli işlerinde, boluşlarynda elmydama ýüze çykýarlar. Şolar hem temperament häsiýetlendirýärler. Temperament psihikanyň ösüş depginini çaltlygyny, güýjüni häsiýetlendirýän hildir. Beýnide oýanma we päsgellenme ýaly prosesler bolup geçýär. Bu prosesleri aýry-aýry neýronlaryň häsiýetleri, ýagny güýji, energetiki häsiýetnamasy kesgitleýär. Bu prosesleriň çalasyňlygy, çeýeligi bolanda olaryň biri-birleri bilen çalyşmagynyň tizligine düşünilýär. Bu parametrler özara utgaşyp, nerw ulgamynyň görnüşlerini düzýärler. I.P. Pawlow nerw işiniň kanunalaýyklyklaryny we nerw prosesleriniň esasy häsiýetlerini açdy we temperamentiniň

4 görnüşini ýüze çykardy. Olara genotip diýilýär. Ýagny olar nesle geçijilik arkaly döreýärler. Temperamenti häsiýetlendirýän psihologik hiller, alamatlar şulardyr: 1. Senzitiwlik – nerw ulgamynyň duýgurlygy. Ol reaksiýa döretmek üçin zerur energiýanyň daşky täsirini energiýasynyň mukdaryny aňladýar. 2. Reaktiwlik – reaksiýalaryň öz-özünden, ygtyýarsyz bolýandygyny aňladýar. 3. Aktiwlik – reaksiýanyň aň ýetirilenligini aňladýar. 4. Aktiwlik bilen reaktiwligiň gatnaşygy. 5. Reaksiýanyň tempi, çaltlygy, çalasyňlygy. 6. Reaksiýanyň çeyeligi – daşky üýtgeşmelere çalt uýgunlaşyp bilijiligi. 7. Ekstrowert – birinji signal ulgamy ösen, psihiki işini köplenç daşky dünýä dolandyryar. Introwert – psihiki işini, içki ýagdaýlaryny psihikanyň özi kesgitleýär. Bu 2 signal ulgamy – fiziologik we psihologik hiller özara utgaşyp, temperamentiň 4 görnüşini döredýärler: şahdaçyk, alçak (sangwinik), galjaň, çus (holerik), dünýewi, äwmezek (flegmatik), tutuk, ýygra (melanholik). 1. Sangwinik görnüşli wekilleri şadyýan, şahdaçyk, alçak, wäşi, gürrüňçil, degişgen häsiýetdäki adamlardyr. Olar çalt hereketlilik, emosionallygy bilen, ýöne duýgularynyň durnuksyzlygy bilen tapawutlanýarlar. Olar köpçülige ýolbaşçylyk etmegi gowy görýärler, nätanys adamlar bilen hem çalt tanyşýarlar. Olar özlerini gyzyklandyryan iş bilen meşgullanmagy gowy görýärler. 2. Holerikler gujurly, ýokary energiýaly, hyjuwly, joşgunly, howlukmaç, gaharjaň, oturmaga karary ýetmeýän adamlardyr. Olar hiç bir kynçylykdan çekinmeýärler. Islendik işe uly hyjuw bilen başlaýarlar. Ýöne köplenç, ony ahyryna çenli ýerine ýetirmegi başarmaýarlar. Bu olaryň nerw işiniň deňagramsyzlygynyň netijesidir. 3. Flegmatik tipdäkiler arkaýyn, asuda, giňgöwünli, parahat, sabyrly, tutanýerli, irginsiz hereket edip bilýän hasiýetdäki adamlardyr. Olar çylşyrymly, uzak wagty sarp etmegi talap edýän işleri hem ýerine ýetirmegi başaryarlar. Bu tipdakilere äwmezeklik hasiýeti mahsusdyr. 4. Melanholik görnüşdäkiler gaýgyçyl, tutuk, az sözli, utanjaň, çekinjeň häsiýetdäki adamlardyr. Olar täze şertlere kynlyk bilen öwrenişýärler. Ýöne melanholikler örän duýgurdyrlar, olar beýlekilere duýgudaşlyk etmegi başaryarlar.

§ 16. Gylyk-häsiyet barada düşünje

Gylyk – grekçeden terjime edilende, “yz galdyrmak” diýmegi aňladýar. Ýagny olaryň pikiriçe, çaga beýleki adamlar täsir edýärler we olaryň netijeleri yz galdyrýarlar. Şol yzlar hem çaganyň häsiýetini aňladýar. Psihologiýada gylyk-häsiyet diýlende, onyň 2 tarapy ýüze çykarylýar: 1. Daşky obýektlere, hadysalara, wakalara, adamlara garaýyşlar ulgamy. Ýagny şol bir ýagdaý, predmet, waka dürli adamlarda dürli bahalary, garaýyşlary döredýär. Bu gylyk-häsiýetiň sosial, jemgyýetçilik tarapydyr. 2. Dürli şahsyýetlerde iş usullary, täsirler ulgamy dürli bolýarlar. Bu onuň bedeniniň, temperamentiniň häsiýetidir. Şeýlelikde, gylyk-häsiyet şahsyýetiň garaýyşlaryndan gelip çykyp, onuň iş we özüni alyp barmak usullarynda beýanyň tapýar. Gylyk-häsiýetiň 4 sany düşüjisi bolýar: 1. Beýleki adamlara, işdeşlerine, jemgyýete bolan garaýyşlar ulgamy. 2. Özüne garaýyşlar, bahalar ulgamy. Bu ikisine şahsyýetiň ahlak-psihologik hilleri diýilýär. 3. Işe garaýyşlary, bahalary. Onuň bilimi, endikleri, başarnyklary. Olara hünär hilleri diýilýär. 4. Işiň önümlerine, adam zähmetiniň netijelerine garaýyşlary we bahalary. Gylyk taýýar berilmeýär, ol çaganyň jemgyýetde beýlekiler bilen aragatnaşyklarynyň goýluşyndan gelip çykýar. Ol sosial ýaşayşyň we terbiýäniň netijesidir. Ol sosial häsiýete eýedir. Gylyk-häsiýet şahsyýetiň haýsy sosial gatlakda ösenliginden, kemala gelenliginden gelip çykýar. Olarda umumylyk köp bolýar. Gylyk-häsiýet gapma-garşylyklarda, aýratyn-da şahsyýetiň özüniň içki garşylyklarynda berkidilýär ýa-da täzedan guralýar. Gylyk-häsiýet şahsyýete mahsus özüni alyp barmak bolanlygy üçin onuň esasynda goýlan fiziologik mehanizme dinamiki stereotip diýilýär. Gaýtalanýan meňzeş ýagdaýlar şol bir reaksiýalary berýärler. Adamyň gylygy gündelik durmuşda, ýaşayş täsirleriniň netijesinde ýüze çykýar. Gylyk-häsiýeti üýtgetmek, terbiýelemek mümkindir. Onuň üçin adamyň özünde islegiň bolmagy we öz-özüne erk edip bilmegi zerurdyr.

§ 17. Ukyplar

Dürli işleri ýerine ýetirmekde, dürli bilimleri gazanmakda we netijelere gelmekde hemme adamlar birmeňzeş däldirler. Mysal üçin, şol bir bilim derejesine gelmek üçin bir çaga köp wagt, energiýa

sarp etse, beýlekisi ol derejä aňsat, ýeňil ýetýär. Bu tapawut olaryň ukyplarynyň dürlüdigini görkezýär. Ukyplylyk diýlende, bilimlerine, endiklerine, ösüş derejelerine däl-de, şolary gazanmaklygyň dinamikasy, çaltlygyna düşünilýär.

Çaganyň biliminiň, endiginiň ýoklugy onuň ukypsyzylygyny aňlatmaýar, oňa öwredilmänligini aňladýar. Sebäbi adamyň psihikasy, ösüş derejesi okatmagyň, öwretmegiň netijesidir. Ukyplylyk özüne nätanyş işi, bilimi, endigi özleşdirmegiň çaltlygynda beýanyňy tapýar. Şol ugurdan ukyply çaga çalt, aňsat, ýeňil öwrenýär. Ukyby endik, bilim bilen çalyşmaly däl.

Ukyby barlamak. XX asyryň başlarynda ösýän senagat üçin işçileri seçip almak meselesi ukyplylygy ölçemegi talap edipdir. Kimiň nähili hünäre we nähili derejede ukyplydygyny ölçemeli bolupdyr. Onuň üçin psihologlar akyl, intellekt diýlen hilleri ölçeyän testleri taýýarlapdyrlar we olaryň kömegi bilen akyl işgärleriniň ösüşini barlapdyrlar. Ösüşüň görkezijisi akyl işiniň koefisiýenti ady bilen belleniýär. Şu koefisiýent näçe uly bolsa, ol şol ugurda şonça ukyply hasaplanylýar. Ýöne bu ýerde şeýle ýalňyşlyk goýberilýär. Ýagny akyl ösüşiniň koefisiýenti ukyplylygy ölçemän, ýetilen derejäni ölçeyär. Ukyplylykmümkinçilikdir. Onuň hakykata öwrülmeği 2 sebäbe baglydyr: 1. Jemgyýetiň döreden şertlerine. 2. Onuň özüniň işlerine. Ukyplylygyň ýüze çykmagynyň düýp sebäbi jemgyýetiň aladasy bolup durýar. Psihologiýada ukyplylygy ölçemek üçin testi 2 gezek peýdalanmak maslahat berilýär. Test bilen başlangyç ösüş derejesi ölçenilýär, soňra çaga belli bir ugurdan okadylýar, öwredilýär. Ondan soň başga test bilen onuň ösüş derejesi ölçenilýär. Şol tapawut näçe uly bolsa, çaga şonça ukyply hasaplanylýar.

Ukyplylygyň düzümi. Ukyplylyga girýän psihologik hiller işiň talaplaryndan gelip çykýar. Eger-de onuň talaplaryna laýyk gelýän hilleri bar bolsa we olar ösen bolsa, beýle çaga şol ugurdan ukyply hasaplanylýar. Mysal üçin, matematiki ukyplylyg düzümine analiziň çalasyňlygy, abstragirlemegiň ösenligi, umumylaşdyrmagyň çuňlugy, pikirlenme operasiýalarynyň çaltlygy we ş.m. girýär. Talant – işi özboluşly, täsin ýerine ýetirmeklige aýdylýar. Ol ukyplylygyň

ýokary derejesidir. Saýlap alan hünärine söýgüsi, onuň bilen dowamly meşgullanmagy, ýokary zähmet önümini gazanmagy onuň aýratynlyklaryna girýär. Ukyplylygyň esasynda ýatýan bedeniň aýratynlyklaryna zadatkalar diýilýär. Olar temperamentiň hilleri bolup, taýýar berilýär. Emma olaryň hakykata öwrülişi okuw sistemasynyň gurluşyna bagly bolýar. Biziň ýurdumyzdaky dürli ýörite mekdepler, geçirilýän olimpiadalar, gözden geçirişler, ýaryşlar ukyply, zehinli çagalary ýüze çykarmaklyga gönükdirilendir. Sebäbi ukyply çaganyň ösmegi onuň özi üçin hem, jemgyýet üçin hem gymmatlydyr.

II BÖLÜM. MEKDEBE ÇENLI PSIHOLOGIÝANYŇ UMUMY MESELELERI

---

§ 1. Mekdebe çenli psihologiýa dersi, onuň maksady, wezipeleri

Çaganyň ösüşi – dünýä inenden kemala gelen şahsyýete öwrülýänçä, ýagny onuň jemgyýetiň doly hukukly we borçly agzasyna öwürilmegi, şahsyýetiniň kemala gelmegidir. Çaga şahsyýeti öz-özünden döremeýär, ösmeýär. Ol ulularyň, jemgyýetiň agzalarynyň bilgeşleýin ýa-da tötänleýin täsirleriniň (göreldesiniň, mysalynyň) netijesinde bolup geçýär. Mekdebe çenli psihologiýa çaganyň psihiki ösüşiniň sebäpleri, hereketlendiriji güýçleri, kanunalaýyklyklary, ösüşiň dürli döwürlerinde psihikasynyň aýratynlyklary hakyndaky ylymdyr. Onuň obýekti çaga psihikasydyr. Predmeti bolsa psihikasynyň döreýşi, ösüş aýratynlyklarydyr. Bu dersiň maksady çaganyň ösüşiniň dürli döwürlerinde şahsyýetiň we psihiki işleriň aýry-áýry taraplarynyň kemala gelşiniň kanunlaryny, düzgünlerini ýüze çykarmakdyr we olary şahsyýeti kemala getirmekde ulanmakdyr. Çaga psihologiýasynyň şu aşakdaky ýaly wezipeleri bar:

1. Çaga psihikasynyň aýry-áýry hilleriniň döreýşine, ösüşine düşünmeklik, aň ýetirmeklik.
2. Şol bilimlere esaslanyp, çaga daşardan terbiýeleýji täsirleri bermek, zerur şertleri döretmek.
3. Çaganyň şahsyýetiniň we psihiki hilleriniň ýagdaýlaryny, derejelerini anyklamak (diagnostirlmek) we zerur bolsa düzedişler girizmek.

Şahsyýeti ösdürmek üçin onuň ösüşiniň sebäplerini, şertlerini, hereketlendiriji güýçlerini, gidişini we ahyrky önümlerini bilmeli: ösüşi guramak, dolandyrmak üçin ony bilmeli, oňa aň ýetirmeli.

Bu amaly, durmuşy wezipäni hem mekdebe çenli psihologiýa dersi çözüýär.

Şeýlelikde, mekdebe çenli psihologiýa bilim ulgamynda, maşgala terbiýesinde çaga berilýän terbiýeleýji täsirleri, işleri esaslandyrýar. “Näme üçin şeýle etmeli?” diýen soraga jogap berýär. Pedagogika, takyk usulyýetler bolsa, “Näme ulanmaly we pedagog näme etmeli?” diýen soraga jogap berýär.

Adamdaky bar bolan psihiki häsiýetler we psihiki hiller dogabitdi bolmaýar. Şonuň üçin täze bolan çagada daş-töweregi baradaky düşüňjeler, garaýyşlar, gatnaşyklar bolmaýar. Onuň islegleri we duýgulary tebigy islegleri bilen: aýymagy, ýatasy gelmegi, suwsamagy we ş.m bilen bagly bolýar. Çagalar bir-birlerinden asudalygy ýa-da gohçullygy bilen tapawutlanyp bilýärler, ýöne olar psihiki aýratynlyklar däl-de fiziologik tapawutlardyr. Şol tapawutlarda nerw ulgamynyň aýratynlyklary ýüze çykýar. Şahsyýetiň özbaşdak psihologik hilleriniň kemala gelmegi çagalyk döwrüniň dowamynda daş-töwerege aň ýetirmekligiň, işiň, aragatnaşygyň ösmegi bilen bolup geçýär. Mekdebe çenli psihologiýany çagadan döredijilikli zähmet çekip, beýleki adamlar bilen aragatnaşyk saklap, täze açyşlary edip bilýän uly adamyň kemala gelşini öwrenmek gyzyklandyrýar. Çaga uly adamdan duýgusynyň güýçlüligi, ýöne durnuksyzlygy bilen tapawutlanýar. Ol gyzyklandyрмаýan iş bilen meşgullanmaga özüni mejbur etmeýär, onuň ünsi özünde has güýçli täsir galdyran zatlarda eglenýär. Çaga köp zady başarmaýar, ýöne biz onuň başarmaýan zatlaryna däl-de, başaryan zatlaryna üns bermelidiris. Onuň başarnyklarynyň nähili ösýändigini, dürli ýaşdaky döwürlerde nähili üýtgeşmeleriň bolup geçýändigini öwrenmelidiris. Çaganyň ösüşi uly adamlarda geň galmagy we şatlygy ýüze çykarýar. Çaga şu gün dünküden tapawutlanýar. Ol ertir şu günküden tapawutlanar. Täze bolan çaga ilki kellesini dik tutup bilmeýän bolsa hem, birnäçe aýdan oturmagy başaryar, birnäçe wagtdan emedeklemek ýaly çylşyrymly hereketleri hem özleşdirýär. Başda ol şol hereketleri tagaşyksyz, ynamsyz edýän hem bolsa, esasy zat onuň şol hereketleri edip başlamagydyr. Ol özi üçin täze zatlary görýär we öwrenýär. Olar baradaky ilkinji düşüňjeleri özleşdirýär. Çaganyň hereketindäki

önegidişlikler, täzelikler, ýönekeý hereketlerden aňly herekete geçmekligi, sözleýşiniň, özbaşdaklygynyň ösmegibularyň hemmesi onuň ösüşini häsiýetlendirýän faktlardyr. Çagalary tapawutlandyran özboluşly aýratynlyklar bilen bir hatarda olary birikdirýän aýratynlyklary hem görmek bolýar. Olar ýaş aýratynlykly ösüş döwürleri bilen baglanyşyklydyr. Bábeklik döwründe çaga uly adamlaryň idegine mätäç bolsa, baş ýaşyndaky çagada özbaşdaklyk ösen bolýar. Daş-töweregini gurşap alan zatlara bolan gyzyklanmasy artýar. Mekdebe çenli döwrüň ahyrynda çaga öz hereketini deň-duşlarynyňky bilen ylalaşykly etmegi, ýoldaşyna kömek bermegi, özüne jogapkärçilikli çemeleşmegi başaýar. Ol surat çekmek, gurnamak, şekil ýasamak işlerini ýerine ýetirmegi, ýönekeý matematiki meseleleri çözmegi, zatlary sanap bilmegi, olaryň şekilini, ululygyny kesgitlep bilmegi öwrenýär. Aň ýetirmeklige gatnaşýan psihiki prosesleri, erkli hereketleri ösýär. Bu özgerişlikler kanuny häsiýete eýe bolup, olaryň belli bir sebäpleri bolýar. Eger-de ol käbir çagalarda dürli bolsa, onda ol ösüşdäki yza galaklygy ýa-da öňe gidişligi görkezýär. Ösüşdäki yza galmalar we öňe gitmeler hem belli bir sebäplere görä ýüze çykýar. Ösüşin kanunalaýyklygyny, onuň sebäplerini öwrenmek mekdebe çenli psihologiýanyň esasy wezipesi bolup durýar. Mekdebe çenli psihologiýa çaganyň psihiki ösüşini, psihiki ösüşin her basgançagyny häsiýetlendirýän esasy aýratynlyklaryny öwrenýär. Çaganyň psihiki ösüşini onuň ýerine ýetirýän işlerinde hem öz beýanyny tapýar. Bir ýaşyndaky çaga zatlar bilen manipulirlenme hereketlerini ýerine ýetirýän bolsa, uly ýaşly çaga gurnama işinde çylşyrymly gurluşyklary düzmegi başaýar. Çaganyň psihiki ösüşiniň esasy görkezijileriniň biri-de onuň psihiki prosesleriniň we hilleriniň ösmegidir. Ýagny ýadynyň, hyýalynyň, pikirlenmesiniň, sözleýşiniň, duýgularynyň, erkiniň we ş.m ösmegidir. Kiçi ýaşda çaga daş-töweregindäki zatlara daşky hereketleri ýerine ýetirip akyl ýetirýän bolsa, uly ýaşda ol önünde maksat goýup, aňly hereketleri ýerine ýetirýär. Irki we mekdebe çenli ýaşly döwürde çagada şahsyýetdäki ahlak hilleriniň hem kemala gelýän döwri bolup durýar.

§ 2. Mekdebe çenli psihologiýanyň beýleki ylymlar bilen arabaglanyşygy

Mekdebe çenli psihologiýanyň beýleki ylymlar bilen arabaglanyşygy diýlende, bu ylmyň haýsy ylymlara esaslanýandygyna we onuň maglumatlaryny haýsy ylymlaryň ulanýanlygyna düşünilýär. Mekdebe çenli psihologiýa jemgyýet hakyndaky gumanitar ylymlara esaslanýar, sebäbi, çaga şahsyýeti, onuň aňy jemgyýetiň sosial talaplaryna laýyk kemala getirilýär.

Mekdebe çenli psihologiýa anatomiýa, fiziologiýa ylymlaryna hem esaslanýar, sebäbi psihika bedeniň material esaslarynda döreýär, guralýar we ösýär. Bu ylym umumy psihologiýanyň düşünjelerine, konsepsiýalaryna, düzgünlerine, ylmy-derňew usullaryna esaslanýar we olary ulanýar.

Öz gezeginde mekdebe çenli pedagogika, takyk (konkret) dersleri okatmagyň, terbiýelemegiň usullary mekdebe çenli psihologiýa esaslanýar. Mekdebe çenli psihologiýa çaganyň işleriniň esasy görnüşlerini öwrenmegi, okamagy, oýunlary, aragatnaşyklaryny, zähmetini psihologik esaslandyrýar.

Psihologiýa ylmynyň beýleki jemgyýetçilik ylymlary bolan pedagogika, syýasy ykdysadyýet, taryh, sungaty öwreniş we ş.m. üçin belli derejede ähmiýeti bardyr. Sebäbi bu ylymlaryň hemmesinde şahsyýetiň düşünjeli işi, ýagny psihologiýanyň meşgullanýan meseleleri öwrenilýär.

Psihologiýa bilen tebigat ylymlarynyň arabaglanyşygy, ozaly bilen, psihologiýa bilen ýokary nerw işiniň fiziologiýasynyň material esasy – kelle beýnisiniň we nerw ulgamynyň işini öwrenýänligi bilen düşündirilýär.

Psihologiýanyň pedagogika ylmynyň ösüşi üçin aýratyn ähmiýeti bardyr, çünki ol şahsyýetiň ösüşiniň kanunalaýyklygyny, çagalaryň ýaş we şahsy aýratynlyklaryny bilmäge nazary (teoretik) esaslamlar berýär, okatmagyň we terbiýelemegiň has netijeli usullaryny işläp düzmegiň tejribeli ugurlaryny görkezýär. Pedagogika okatmagyň we terbiýe bermegiň esaslaryny öwrenýän bolsa, psihologiýa okatmakda we terbiýe bermekde çaga täsir etmegiň esaslaryny öwrenýär, zatlaryň, hadysalaryň kanunalaýyklyklaryny we mehanizmlerini öwrenýär.

Psihologiýa ylmy anatomiýa we fiziologiýa, pediatriýa ylmlary bilen hem baglanyşýar. Pediatriýa medisina ylmynyň pudagy bolmak bilen çaga kesellerini öwrenýän ylmdyr. Kesellän çaganyň özboluşly psihologiýasy bolýar. Şonuň üçin çaga psihiki taýdan täsir edilende, onuň beden ösüşini, saglyk ýagdaýyny göz önünde tutmaly bolýar. Akyl taýdan yzagalak, ker ýa-da kör çagalary terbiýelemekde (olary patopsihologiýa öwrenýär) özboluşly pedagogik talaplary berjaý etmek zerurdyr.

§ 3. Çagalar bagynyň terbiýeçisiniň işinde mekdebe çenli psihologiýanyň ähmiýeti

Çagalar bilen bilim we terbiýeçilik işlerini talabalaýyk guramak üçin terbiýeçä mekdebe çenli ýaşly çaganyň psihiki ösüşiniň kanunalaýyklygyny bilmek zerurdyr. Çaganyň psihiki ösüşini onuň beýlekiler bilen aragatnaşygyna, işine, okatmagyň guralysyna bagly bolup durýar. Mekdebe çenli ýaşly çagalara ýönekeý matematiki düşüňjeleri öwretmegiň, sowat öwretmegiň, sözleýişini ösdürmegiň häzirki zaman usullary saýlanylyp alnanda hem çaga şahsýetiniň ösüşini, onuň aň ýetirmeklige gatnaşýan psihiki prosesleriniň, duýgularynyň ösüşini hasaba alynýar. Terbiýeçiniň mekdebe çenli psihologiýa dersini gowy özleşdirmegi mekdebe çenli bilim we terbiýäni guramagyň ýollaryna, usullaryna dogry düşünmäge mümkinçilik berýär. Okuw işini talabalaýyk guramak üçin usullary we tärleri netijeli peýdalanyň bilmegine getirýär. Çagalar bilen işiň dürli görnüşlerini guramakda ýaş aýratynlykly döwürlerde bolup geçýän psihiki özgerişlikleri hasaba almak zerur bolýar. Meselem, 3-4 ýaşly çagalar terbiýeçä deň-duşlary baradaky arzlary bilen köp ýüzlenýärler. Şeýle arzlary, köplenç, çaganyň özüne üns berdirmek üçin ýa-da uly adam bilen aragatnaşyk saklamak isleginiň netijesinde ýüze çykýar. Şeýle ýagdaýda terbiýeçiniň jogaby özüni tertipli alyp barmagyň düzgünlerini düşündirmekden ybarat bolmalydyr “ Bu näme?”, “ Näme üçin?” diýen ýaly soraglary dürli ýaşly çagalar dürli mazmunda ulanýarlar. Kiçi ýaşly çagalar bu soraglary şol zadyň adyny bilmek maksady bilen berýärler. Uly ýaşly çagalar şol zadyň näme üçin niýetlenendigini, nähili ulanmalydygyny, ol

baradaky has giňişleýin düşüňjeleri öwrenmek islegi bilen berýärler. Kā ýagdaýlarda çagalar bu soraglary täze zady, düşüňjani öwrenmek maksady bilen däl-de, uly adamlar bilen aragatnaşyk saklamak maksady bilen hem berýärler. Mekdebe çenli psihologiýany gowy bilmeklik terbiýeçä çaga bilen aragatnaşygy dogry ýola goýup bilmäge kömek edýär. Terbiýeçi her bir çaganyň psihologik aýratynlyklaryny gowy öwrenmelidir. Eger-de çaga mydama işjeňlik görkezýän bolsa, sapakda sorag berlende birinjileriň hatarynda elini galdyrýan bolsa, oýunda esasy rollary ýerine ýetirýän bolsa, ”bu gowumy, erbet?” diýen soraga birbada takyk jogap berip bolmaz. Eger-de çaganyň aň ýetirijiligi, düşüňjeleri, hyýaly ösen bolup, işjeňlik görkezýän bolsa, onda gowy, ýöne özüni beýlekilerden gowy görkezmek üçin, mydama üns merkezinde bolmak üçin, saýlanmak üçin edýän bolsa, onda bu barada oýlanmak gerekdir. Bir gezekde çaganyň özboluşly psihiki aýratynlyklaryny ýüze çykarmak mümkin dälir.

§ 4. Mekdebe çenli psihologiýanyň ylmy-barlag usullary

Psihika, aň, şahsyýetiň dürli sypatlary içki, gös-göni syn edilmeýän hadysalardyr. Olar hakynda netije çykarmak, olary öwrenmek üçin olary “daşyna çykarmaly” bolýar. Psihikanyň, onuň düzüjileriniň daşky ýüze çykyş formalaryna psihologiki fakt diýilýär. Islendik psihologik hil hakynda, meselem, akyly, ahlak duýgular hakynda aýdylanda, ilkinji nobatda şeýle sorag goýmaly: bu hiller, sypatlar nähili esaslarda ýüze çykýarlar?

Ilkinji nobatda psihologiki düşüňjeleriň (abstrakt, teoretik) nämelerde, nähili faktlarda daşa çykýanlygyny düzgün esasynda (konseptual) beýan etmeli. Tersine, terbiýeçi, pedagog-psiholog, ata-eneleler çagada daşky ýüze çykyşlar boýunça çaganyň içki psihologiki ýagdaýlary, prosesleri, hilleri hakynda netije çykarmaly. Beýle talaplara obýektiwlik düzgünleri diýilýär. Ikinji düzgün sebäplilik: häzirki ýagdaýynyň, hilleriniň sebäplerini anyklamaly. Netijä täsir edip bolmaýar, diňe sebäplerine täsir edip bolýar. Meselem, ahlak sypatlary, intellekt – bular netijeler; olary döretmek, kemala getirmek üçin olaryň sebäplerini, şertlerini bilmelidir.

Mekdebe çenli psihologiýa psihiki prosesler, psihiki ýagdaýlar we psihiki hiller görnüşlerinde bolýarlar. Daşky psihologiki fakta şolaryň her biri öz “goşandyny” goşýar. Psihikanyň kemala gelşi hem şol shema boýunça bolup geçýär: psihiki prosesler birnäçe gezek gaýtalanýar (guralýar), olar hem psihologiki hillere öwrülýär. Meselem, gorkaklyk: birnäçe gezek çaga gorkuzylsa, otrisatel emosiýalary döreýän gorkak, towşan ýürek şahsyýet emele gelýär.

Psihologiki faktlara şular degişlidirler:

1. Çaganyň işleri, täsirleri, özüni alyp baryşlary, boluşlary: elleriniň, bütin bedeniniň, gözleriniň hereketleri, zähmet we sport hereketleri, özüne hyzmat etmegi we ş.m.

2. Çaganyň sözleýşi: onuň mazmuny (näme hakynda), sözlük gory, pikirleri, duýgulary, äheňi, gujurlylygy.

3. Özboluşly hereketleri – mimikasy (ýüzüniň myşsalarynyň hereketi, ýylgyrmak, gaharlanmak, aglamak), elleriniň hereketleri, sözleýşiniň intonasiýasy, bedeniň fiziologiki parametrleri: agarmagy, gymarmagy, derlemegi, sandyramagy, gymdyrmagy we ş.m.

4. İşleriniň önümleri: çeken suratlary, ýasan gurluşyklary, çyzan çyzgylary we beýlekiler. Bu ýerde kyn mesele işiň önümleriniň psihologiki seljermesidir. Şu önümi taýýarlamak üçin psihikada nähili hiller bolmaly, nähili prosesler işlemeli (ýa-da tersine: önümi taýýarlap bilme, haýsy hilleriň ýetmezçilik edýänligini anyklamak).

Şeýlelikde, biz iki soraga jogap berdik:

1. Mekdebe çenli psihologiýada näme öwrenýäris (düşünjeler)?

2. Öwrenilýän hil, sypat, proses nämelerde, haýsy faktlarda daş çykýar, beýanyňy tapýar (oňa başgaça görkeziji (kriteriýa) diýilýär)? Indi ýene-de iki meseläni goýalyň.

3. Öwrenilýän hili nädip, näme ulanyp ýüze çykarmaly (ol öwrenmegiň serişdeleri)?

4. Daşky ýüze çykyşyny öwrenmek üçin näme etmeli? Ol usullar hakyndaky meseledir.

Psihikany ýüze (daşary) çykarmak üçin nähili serişdeler (olara psihologiýada stimullar, signallar diýilýär) ulanylýar we nähili usullar bilen olar belenip alynýar (fiksirlenýär).

Psihikanyň daşky ýüze çykyşlaryny tejribede (empiriki) öwrenmek üçin ulanylýan serişdeler we täsirler, operasiýalar, işler ulgamyna empiriki usullar (metodlar) diýilýär.

Serişde (stimul) hökmünde predmetler – oýnawaçlar, hakyky predmetler (meselem, çemçe, gap-çanak, geýimler), sözler – komandalar (burnuňy görkez), ýumuşlar (oturgyjy goýup, şafdan oýnawaçlary al), şekiller we ş.m. ulanylýarlar. Takyk psihologiki hili, sypaty (meselem obrazly ýadyny tanamak derejesinde) öwrenmeklikde ulanylýan serişdelere, täsirlere usulyýet diýilýär.

Mekdebe çenli psihologiýa empiriki öwrenilip başlanýança, şeýle soraglara jogap bermeli:

1. Barlagyň, öwrenmegiň predmeti (haýsy hili, nähili düşünjede aňladylan).

2. Barlagyň maksady – bu hili öwrenmek nämä gerek (kontrol diagnostika, okuwa taýýarlygyny anyklamaly). Giň manyda ol çagany okatmagyň, ösdürmegiň, terbiýelemegiň önümini, netijesini “ölçemek” – anyklamakdyr.

3. Öwrenilýän hiliň daşky ýüze çykyşlary – psihologiki faktlar.

4. Psihologiki faktlary ýüze çykarmak, belläp almak (fiksirlmek).

5. Alnan faktlara mazmun bermek (nämäni aňladýar, interpretasiýasy).

6. Nazary we amaly netijeler (öwrenilýän hil “ýokary”, “pes”, “orta” derejede: sebäpleri, ýaşayşyndaky, terbiýesindeki ähtimal ýetmezçilikler; önüni almagyň usullary, serişdeleri).

Mekdebe çenli psihologiýanyň takyk ylmy-barlag usullaryna seredeliň:

I. Syn etmek – gözegçilik hadysasynyň, prosesiniň gidişine päs-gel bermezden, gatyşmazdan kabul etmek, öwrenmek, belläp almak. Iň oňat görnüşi çaga özüne syn edilýänligini bilmeli däl. Anyk maksadynyň, predmetiniň, meýilnamasynyň bolmagy ondan edilýän esasy talaplardyr. Syn etmek umumy – ähli çagalara syn etmek, hususy – bir çaga syn etmek, takyk bir çaganyň oýunlaryna, ondaky emosiýalara syn etmek görnüşlerinde guralýar.

Syn etmegiň iki motiwi bar: a) obýektler, predmet bilen umu-my, başlangyç tanyşmaklyk, ugur almak, öz pikirleriňi, bahalaryňy döretmek: b) takyk çagalaryň takyk hilleriniň ýüze çykyşlaryna syn etmek.

Syn etmekligiň ýazylyp beýan edilişine onuň beýany diýilýär. Onda hronomenaž (wagt yzygiderligi, meselem, 8 s 40 min, 8 s 47 min), çaga berilýän daşky tasirler, şertler (terbiýeçi-reňkli galamlaryňyzy, kagyzlaryňyzy alyň), çaganyň täsirleri, boluşlary (faktlar) takyk obýektiw ýazylyar. Hiç hili öz bahasy, pikirleri, düşündirişleri bol-maly däl! “Seret, diňle, ýazyp beýan et!” – bu obýektiwlik tarapy-dyr. Obýektiwligi üpjün etmek üçin tehniki serişdeleri – sözleýşiniň magnitofon ýazgylaryny, boluşlaryny, yüz keşbini, täsirlerini wideo-plýonka, fotoplýonka geçirmek bolýar.

Syn etmegiň položitel taraplary – hadysanyň, ýagdaýyň tebigy gidişi öwrenilýär. Kemçiligi – işjeň dældigi, zerur hili döretmäge hu-kugynyň ýoklugydyr.

II. Diagnostika, anyklamak, öwrenmek usullary we serişdeleri.

Nähilidir psihologik sypatlaryny tejribe serişdeleri (ýumuşlar, testler, metodikalar) bilen anyklamaga, “ölçemäge”, takykklamaga **psihodiagnostika** diýilýär.

Psihikanyň takyk hilini, sypatyny öwrenýän serişdeler (ýumuşlar, soraglar) we täsirler ulgamyna usulyýet diýilýär. Meselem, “şekil es-baplarynda 6 ýaşly çagalarda toparlamak operasiýanyň derejesini öw-renmek”.

Barlagnama gysga ýumuşlar toplumy bolup, olaryň berlişi, ýeri-ne ýetirilişi, işlenişi, netijä baha berlişi birmeňzeş (standart) ýerine ýetirilýär.

Islendik usulyýet, test şeýle düzüjilerden, baglanyşykly bölekler-den durýar.

1. Testiň, metodikanyň ady, awtory, maksady.

2. Onuň predmetiniň (nämäni anyklaýandygynyň, ölçeyänligi-niň, meselem “toparlamak operasiýasynyň”) gysgaça düşündirişi, düz-güni.

3. Ýumuşlar, soraglar – olara synalýanlar jogap bermeli, ýerine ýetirmeli.

4. Synalýanyň jogap kagyzyň – onda synalýanyň jogaplary, täsiri bellenýär. Mekdebe çenli ýaşly çagalar üçin iň amatly usul – çaganyň jogaplaryny, täsirlerini pedagog-psiholog (ýa-da onuň kömekçisi, beýleki terbiýeçi) ýazyp belleýär oňa barlagyň beýany diýilýär.

5. Synalýanlar üçin düşündiriş, görkezmeler-materiallar (ýumuşlar-soraglar) bilen synalýanyň näme etmelidigi anyk ýazylýar. Meselem, şu şekilleri biri-birlerine laýyk gelyänleri boýunça toparlara dargatmaly (toparlamak operasiýasynda). Başartmasa, düşünmese, başlap bilme, 3-4 kartoçkada “başlap bermeli”, mysal görkezmeli.

6. Pedagog-psihologyň etmeli işleri we olaryň yzygiderliligi (takyk, anyk, hökman birmeňzeş tertipde, şertlerde).

7. Ýumuşlaryň, soraglaryň açary – taýýar jogaplar (olar synalýana aýdylmaýar).

8. Synalýanyň işleriniň netijesinde açar bilen deňeşdirmek, her bir ýumşuň jogabynyň dogry-nädogrydygyny bellemek (meselem, “+” ýa-da “-”). Dogry jogaplary jemlemek we ony test kadalary ýa-da beýleki görkeziji bilen deňeşdirmek. Meselem, toparlamak usulynda çaga 10 ýumşudan 7-ni dogry ýerine ýetirdi, ýagny 7 bal (utuk) toplady.

9. Netijä hil bahasyny bermek, meselem, norma bilen deňeşdirip, 7 bal “ortadan ýokary”. Şol baha hem diagnozdyr.

10. Alnan baha interpretasiýa (mazmun) bermek – ol nämäni aňladýar (ýeterlikmi, pesmi, ýokarymy...).

11. Synalýan çaga bilen geljekdäki işleriň (kim näme etmeli) sanawy (ösdüriji, düzediji, öňüni alyjy).

Metodikanyň testi ulanmak usulyny hökmany birmeňzeş şertlerde – şol bir esbapda, şol bir wagtyň çäklerinde guramaly, geçirmeli, işlemeli. Şeýle edilmese, dürli ýerlerde şol bir usuly ulanmagyň netijelerini, ýagny çagalarda şol hilleriň derejelerini deňeşdirmek mümkin däl.

Usulyň, testiň, ýerine ýetirilişiniň netijelerine şeýle faktorlar (şertler, sebäpler) täsir edýärler:

Synalýanda öwrenilýän hiliň obýektiw derejesi, ýagdaýy.

Synalýanyň emosional ýagdaýy, özünü duýşy (sagdyn, şadyýan, şähdaçyk ýa-da gamgyn, sussupes).

Pedagogyň-psihologyň birnäçe hilleri (onuň çagalara tanyşlygy, empatiýasy, kontaktlylygy – çaga bilen dil tapyp bilşi we ş. m).

Usuly testiň ulanylyşynyň daşky şertleri (şowhunly, wagyrdyly jaý, ýer, çagalaryň wagyrdyly oýandyryjy oýunlaryndan soňra entek olar rahatlanyp, “sowap” ýetişmänkäler ýa-da asuda, parahat, amatly ýer, şertler). Şeýlelikde, netijä çagada diňe bar bolan hil, sypat täsir etmän, eýsem beýleki faktorlar hem täsir edýärler, netijäni ýoýýarlar. Şonuň üçin-de netijä takmyny, hakykata golaý maglumat hökmünde seredip, ony beýleki usullaryň maglumatlary bilen doldurmaly, anyklamaly, takyklamaly.

III. Eksperiment-tejribe (synag). Synag – ýörite guralan, taýýarlanan ylmy tejribe. Onuň kömegi bilen zerur hilleriň kemala gelşini tejribede öwrenmek mümkindir. Çagalar bagynda terbiýeçiler, pedagog-psihologlar çaga psihikasyna gös-göni täsir edýän synaglary geçirmeýärler. “Eksperiment” diýlende, okatmagyň, terbiýelemegiň täze serişdelerini, usullaryny, kitaplary, gollanmalary, maksatnamalary çäkli toparlarda, çagalar baglarynda synap görmeklige, olaryň oňat, netijeli, amatly taraplaryny, kemçiliklerini, ýetmezçiliklerini tejribede synap görmeklige düşünilýär. Meselem, biziň ýurdumyzda 1985-1987-nji ýyllarda mekdebe çenli ýaşly çagalara iňlis dilini öwretmekligiň serişdeleri, usullary synagdan geçirildi.

Eksperimentiň iň amatly görnüşi formirleýji, kemala getiriji, ösdüriji eksperimentdir. Ol okatmagyň, terbiýelemegiň tebigy şertlerinde geçirilýär (ony ilkinji gezek A.F.Lazurskiý teklipe etdi we ulandy).

Adaty okuw-terbiýeçilik işlerinde bolmadyk, eksperimentde ulanylýan serişdelere, usullara **eksperimental faktor** diýilýär. Eksperimentde şol faktoryň çaga ösüşine täsiri, onuň ösüşe “goşandy” anyklanýar, ölçenýär.

Formirleýji eksperimentiň taýýarlanyşyna, guralyşyna, geçirilişine bir mysalda seredeliň. Biziň talybmyz intellektual didiaktiki oýunlaryň çaganyň akyly ösüşine täsirlerini öwrenmek maksady bilen ýyllyk işini ýazdy. Beýle işleriň yzygiderliligine seredeliň.

Eksperimentiň taglymaty, teoriýasy, konsepsiyasy düzülýär (biziň mysallarymyzda çaganyň akyly ösüşi, onuň görkezijileri we oňa

täsir edýän sebäpler, şertler – okatmak, öwretmek, olary çaga golaý, ýakymly, didaktiki oýunlar görnüşinde guramak).

Eksperimental faktor – intellektual didaktiki oýunlar, olaryň düzümi, mazmuny, serişdeleri taýýarlanýar.

Akyl ösüşiniň görkezijilerini ölçelýän, diagnostirleýän usullar taýýarlanýar we dürli çagalar baglarynyň şol bir ýaşly çagalar toparlarynda barlanyp görülýär. Oňa **konstatirleýji (tassyklaýjy) eksperiment** (synag) diýilýär.

Indi şeýle öwrenilýän çagalar köplüğinden (olaryň akyl ösüşiniň häzirki derejeleri anyklandy-akyl ösüşiniň başlangyç derejeleri) üç topar çaga saýlanyp alynýar: akyl ösüşi pes, ortaça, ýokary.

Ol saýlanyp alnan çagalar bilen sapaklar görnüşinde intellektual öwrediji oýunlar (10-12 sapak guralýar) geçirilýär. Bu pursat ekisperimenti formirleýji, okadyjy, öwrediji bölegidir.

Eksperimental okuwdan geçirilen çagalaryň akyl ösüş derejeleri ýene-de başda ulanylýan usullar bilen ölçenýär. Her bir çaganyň soňky toplan ballary bilen öňki ballarynyň tapawudy – eksperimentiň netijesini aňladýar. Şeýle maglumatlar alyndy: çaganyň ösüş derejesi näçe pes bolsa, ol eksperimentden (bilgeşleýin okatmakdan, öwretmekden) sonça ýokary ösüş gazanypdyr. Ýagny bu çagalara aktiw, işjeň we ýakymly formada okatmak, öwretmek ýetmezçilik edýän ekeni. Ösüşi ýokary bolan çagalara ekisperimentiň täsiri uly däl. Ol hem tebigy ösüşi ýokary bolan çagalaryň (sahsyýetiň) daşky şertlere garşylygy, baglylygy peselýär. Özbaşdaklygy ýokary bolýar.

IV. Söhbetdeşlik, gürrüň. Bu usul bilen çagalaryň içki ruhy dünýäsine, predmetlere we hadysalara düşünişine, adamlaryň boluşlaryna baha berşi hakynda maglumatlar toplanýlar. 4 ýaş çenli çagalara soraglar göz önünde duran predmetler, şekiller hakynda goýulýar (beýle usul psihika we ýada agram salmaýar). Goýulýan soraglar çaga düşnükli, ýönekeý, durmuş tejribesine golaý bolmaly. Söhbetdeşlikde çaga bilen özara ynamly açyklyk ýagdaýy döredilmeli. Çaga şeýle soraglary berip bolar. Mysal, “Näme üçin gys aýlary sowuk bolýar? Bulutlar nämeden emele gelýärler? Näme üçin ösümlikleri suwarmaly?”. Çaga berilýän soraglar we olaryň jogaplary ýazylyp alynýar. Soraglar önürti ýazylyp taýýarlanýar, çaga bilen oňat aragatnaşyk ýola goýlandan soňra, olar yzygiderlilikde berilýär.

Şweýsar psihology Jan Piaje şeýle usul bilen çagalaryň göz önüne getirmelerini, bilimlerini, sosial hadysalara garaýyşlaryny (meselem, “Näme üçin söz beren bolsaň ýerine ýetirmeli?”) öwrendi.

V. Sosiometriki usul. Onda çagalaryň özara gatnaşyklary, kim bilen dostlaşýanlygy, çaganyň toparda tutýan orny kesgitlenýär. Mekdep okuwçylaryna we ululara bu usulda gös-göni soraglar berilýär (meselem, “Sen synpdaşlaryňdan kimler bilen syýahatçylyk ýörişine giderdiň? 3 ýoldaş saýla”). Mekdebe çenli ýaşly çaga üç sany surat-kartočka berilýär we oňa “gizlin” ýumuş tabşyrylýar (çaganyň ýeke özi bilen geçirilýär); “Sen şu kartoçkalary gowy görýän çagalaryňa sowgat ber, olaryň şkaflaryna goý”. Kimlere “sowgat” berýänligi bel-lenýär. Şu usul bilen ähli çagalar “sowgat” berýärler (şol 3 kartočka aýlanýar). Netijeler sosiogrammada bellennýär.

Çaganyň işlerini öwrenmek. Çaga işleriniň önümlerine-çeken suratlary, ýasan gurnamalary, ýat tutan we aýdýan goşgulary, hekaýalary, ertekileri, saza goşulyp aýdym aýtmagy, ritmiki hereketleri we ş.m. degişlidirler. Önümlere psihologiki baha bermek üçin, ilkinji nobatda, onuň psihologiki **analizi ýerine** ýetirilýär. Onda şu işi ýerine ýetirmek üçin nähili hilleriň, endikleriň (meselem, şekili reňklemek üçin haýsy reňkleri halaýanlygy, reňklere emosional bahalary), bilimleriň zerurlygy anyklanýar.

Çaganyň ösüşini yzygider we böllekleýin öwrenmek.

Çaganyň ösüşine yzygider, ýyggy gözegçilik edilmegine “uzynlygyna” öwrenmek diýilýär. Meselem, çaga doglan gününden başlap, onuň hereketlerine, täsirlerine, ýylgyrmalaryna we beýleki boluşlaryna her gün 2-3 gezek syn edilýär we ýazylyp beýan edilýär. 1 ýaş çenli çaganyň ösüşine aýda iki gezek gözegçilik edilýär. 2-nji ýaşyň dowamynda aýda 1 gezek öwrenilýär. 3 ýaşynda 2 aýda bir gezek öwrenilýär. Çaga näçe ýaş bolsa, ol şonça-da ýyggy öwrenilmeli. Şeýle edilende, çagada dörejek kemçilikleriň çuňlaşmagyna ýol berilmeýär.

“Keseligine” öwrenmek diýlende, şol bir ýaşly ähli çagalar bir ugurda öwrenilýär. Meselem, 6 ýaşy dolan çagalaryň ählisi okuwa psihologiki taýýarlyk barlagyndan geçirilýär.

Uzynlygyna we keseligine öwrenmekde adaty usullar – syn etmek, synag, testler we beýlekiler ulanylýar.

§ 5. Çagalar bagynyň terbiýeçisiniň çagalary psihologik taýdan öwrenmegi

Mekdebe çenli çagalar edaralarynyň her bir terbiýeçisi öz toparyndaky terbiýelenilýän çagalaryň ösüş aýratynlyklaryny hasaba almaklygy we öwrenmekligi başarmalydyr. Terbiýeçiniň çagalaryň psihiki ösüşini öwrenmekligi ylmy-psihologik gözlegden düýpli tapawutlanýandyr. Terbiýeçi çagalaryň umumy psihiki ösüşiniň kanunalaýyklygyny öwrenmekligi maksat edinýär. Ol her bir çaganyň özboluşly psihologik aýratynlyklaryny hasaba alýar. Terbiýeçiniň çagalaryň psihiki ösüşlerini öwrenmekliginiň esasy şerti çagalaryň psihiki ösüşleriniň umumy kanunalaýyklyklary baradaky takyk bilimler bilen ýaraglananlygydyr. Ösüşň şertleri we sebäpleri, ýaş aýratynlykly döwürler boýunça tapawudy baradaky bilimleridir. Şeýle bilimler terbiýeçilere çagalaryň haýsy hereketlerine, özünü alyp barylaryna köp üns bermelidigine, çaganyň psihiki ösüşindäki yzagalaklygyň sebäbini ýüze çykarmaga, her bir çaga täsir etmegiň ýollaryny dogry saýlamaga kömek edýär. Çagalar bilen günün köp bölegini bile geçirmeklik olary tebigy şertlerde öwrenmeklige mümkinçilik döredýär. Terbiýeçi öz toparyndaky terbiýelenýän çagalaryň hersiniň psihiki ösüşi barada aýdyp biler, ýöne ol maglumatlar doly we takyk bolmaz. Gowy netijäni gazanmaklyk üçin terbiýeçiniň belli bir wagt aralygynda ünsüni bir çaga gönükdirmegi zerurdyr. Çaganyň psihiki ösüşini öwrenmekde anyk maksat goýmaklyk esasy şertleriň biridir. Eger-de terbiýeçini çaganyň hemmetaraplaýyn ösüşi gyzyklandyryýan bolsa, onda dürli ugurlar boýunça ösüşi gezeleşdirip öwrenmelidir. Mysal üçin, ilki çaganyň gyzyklanmasyny, beýleki çagalar bilen aragatnaşygyny, soňra onuň ünsüniň ösüş derejesini öwrenmek bolar. Anyk maksat goýlanda, çaganyň oýun işiniň ösüşi, sözleşişiniň ösüşi, ýadynyň ösüşi alnyp, diňe bir ugur boýunça öwrenilýär. Çaganyň psihiki ösüşini öwrenmekde terbiýeçi usullardan toplumlaýyn (kompleksleýin) peýdalanýar. Syn etme, synag, gürrüň, çaga işiniň netijesini öwrenmek ýaly usullar baglanyşdyrylyp ulanylýar. Çaganyň ösüşini öwrenmekligiň esasy usuly syn etme bolup durýar. Onuň dowamlylygy näçe uzak bolsa, netijesi hem şonça doly we takyk bolýar. Terbiýeçi ýörite gündelik depderini ýöretmeli we

oňa bellikler etmelidir. Syn etme gün tertibiniň dürli döwürlerini öz içine almalydyr. Çaga dürli ýagdaýda özüni dürli hili alyp barýar. Sonuň üçin oýunda, sapakda, gezelençde onuň özüni alyp barşyna syn edip bolar. Syn etmäniň dowamynda synag tärlerini hem ulanyp bolar. Terbiýeçi çaganyň ýadynyň ösüşini öwrenende, öwrediji oýun gurap biler. Zatlaryň şekilini, belli bir yzygiderlikdäki tertibini ýatda saklamaga degişli ýumuşlary alyp biler. Çaganyň beýleki çagalar bilen aragatnaşygy öwrenilende, döredijilikli (mazmunly-rolly) oýunlary gurap bolar. Çaga syn edilýän döwürde gürrüň usulyny hem ulanyp bolar. Gürrüň üçin soraglar takyk, yzygider, sada, çaga üçin gyzykly bolmalydyr. Çaga diňe çagalar bagynda syn etmek bilen onuň ösüşi barada doly maglumatlary alyp bolmaýar. Ata-eneler bilen gürrüňdeşlik geçirip, onuň maşgalada özüni alyp barşy, maşgala agzalarynyň aragatnaşygy bilen hem gyzyklanmalydyr. Çaganyň psihiki ösüşini öwrenmekligiň esasy şerti çaganyň syn edilýän döwründe özüne syn edilýändigini duýmazlygy, özüni erkin alyp barmagydyr. Çaganyň ösüşini öwrenmekligiň netijesi oňa berlen psihologik häsiýetnamada jemlenýär. Çagalaryň psihiki ösüşini köpçülikleýin öwrenmek hem bolar. Onuň üçin test, sosiometrik, çaga işiniň netijelerini öwrenmek ýaly usullardan peýdalanyň bilýar. Test usuly gysga wagtda çagalaryň belli bir ugurdan bilim derejelerini kesgitlemeklige mümkinçilik berýär. Her çäryeginiň, okuw ýylynyň ahyrynda test usulynyň kömegi bilen çagalaryň tebigatdan, matematikadan, rus dilinden, iňlis dilinden we beýleki dersler boýunça bilimleri barlanyp bilner. Testler çagalaryň ýaş aýratynlyklaryny, maksatnamanyň talaplaryny göz önüne tutmak bilen düzülmelidir. Sosiometrik usuly mekdebe çenli ýaşly çagalar bilen saýlaw häsiýetde guralýar. Çagalara bile oýnasy gelýän çagasynyň şkaýyna oýnawaç goýmagy teklipe etmek bilen, belli bir çagany saýlamak hödürlenilýär. Bu usuly ulanmaklyk bilen çagalaryň birek-birege bolan garaýşy, gatnaşygy ýüze çykarylýar. Çaga işiniň netijelerini öwrenip, olaryň belli bir ugur boýunça ösüş derejesini kesgitlep bolar. Çaga işiniň netijesi olaryň çeken suratlary, gurnama, şekil ýasama, ýelimleme işleri, tebigy materiallardan ýasan zatlary, düzen döredijilikli gürrüňleri we ş.m. bolup biler.

§ 6. Mekdebe çenli psihologiýanyň ösüşiniň gysgaça taryhy

Her bir ylmyň häzirki ýagdaýyna düşünmek we onuň geljegini göz önüne getirmek üçin onuň taryhyna göz aýlamaly. Ylymda hiç bir mesele ilkinji gezek goýulmaýar. Ol taryhda oň hem goýlan we şol wagtyň talaplaryna görä çözülen bolmaly. Her bir konsepsiýanyň, taglymatyň, düşünjäniň taryhy bar. Taryhy öwrenip, geçmişdäki ýalňyşlaryň, sebäpleriň indi gaýtalanmazlygynyň önüni almaly, olary sapak edinmelidir.

Jemgyýetde okatmak, öwretmek, terbiýelemek meseleleri gady-my we müdimi problemalaryň biridir. Beýle adamzat zerurlygyny ylmy taýdan guramagy, ýagny ony çaganyň ruhy dünýäsine düşüniپ guramagy köp akyldarlar arzuw edipdirler. Ylmy psihologiýanyň döremegi bilen ony çagalary terbiýelemek ýaly mukaddes işde ulanmak niýeti döräpdir.

XIX asyryň ortalarynda biologiýa ylmylarynda ösümlikler we haýwanat dünýäsindäki köpdürlüligi, wariatiwligi, olaryň üýtgeýşini käbirleriniň ösüşini – ewolýusiýasyny, birnäçeleriniň ýok bolup gidişini Ç. Darwiniň ewolýusiýa taglymaty düşündirdi. Ewolýusiýa üýtgemäge, ösüşe **sebäplilik prinsipi** girizildi. Haýwanlaryň ewolýusiýasynyň sebäbi daşky gurşawyň, ýaşayş şertleriniň üýtgemegidir. Tebigat ösümlikler dünýäsiniň, klimat jandarlaryň önünde agyr “mesele goýýar” – ýaşayşyň täze daşky şertlerine uýgunlaşmaly, ýaşayş üçin göreşmeli ýa-da ölüp ýok bolmaly. Ewolýusiýa-uýgunlaşmak üçin haýwanyň gurluşy, hereket, syzgy synalary, nerw ulgamy üýtgemeli, täze daşky şertlere laýyk gelýän täzeçe hilleri özünde döretmeli. Oňa **üýtgäp bilijilik** diýilýär. Şeýle usul bilen biologiki ähmiýeti uýgunlaşdyryjy sypatlar berkidilýär we indiki nesillere berilýär. Ol nesle geçirijilik dürli refleksler, instinktler öwrenmezden, indiki nesle taýýar berilýär. Görnüşleriň arasynda we bir görnüşiniň içinde ýaşayş üçin göreş gidýär, bu göreşde iň güýçlülери, ýarawlylary (myşsa güýji we psihiki ösüş) üstün çykýarlar we neslini dowam etdirýärler, gowşaklary, ýarawsyzlary ýok bolup gidýärler, oňa tebigy **seçip almak** diýilýär. Psihologlaryň bir bölegi Darwiniň psihiki ösüşde **neslegeçijilik** garaýşyny esas hökmünde kabul etdiler. Çaganyň psihologiki hilleri oňa öňki nesillerden neslegeçijilik (genetiki programma)

görnüşinde taýýar berilýän hasaplapdyrlar. Daşky sreda amatly bolsa programma işe goýberilýär, ösüş gazanylýar. Genetika ylmy hem şu problema bilen meşgullanýar. Psihologiýada bu garaýşa **preformizm** diýilýär (ýönekeý ýüze çykyş formasy: adam tebigatyň önümimi ýada jemgyýetiň? Aňň, psihikanyň haýsy bölegine neslegeçijiligiň, tebigatyň goşandy bar? Haýsy bölegini jemgyýet döredýär?)

Preformizme jogap bereliň. Eger-de çaganyň psihiki, ruhy ösüşini neslegeçijilik kesgitlese, onda çagany okatmak, terbiýelemek, bilim ulgamy we köpçülikleýin informasiýa serişdeleri (radio, telewideniýe), sungat, medeniýet nämä gerek? Taýýar berilse, formirlmegiň, kemala getirmegiň zerurlygy ýok. Durmuşda millionlarça nesilleriň tejribesi aňň, psihikanyň çaga taýýar berilmeyänligini subut etdi.

I. Ten öz çagalarynyň sözleşşiniň ösüşine syn edip, ýazyp öwrendi. Ol çagalarda sözleşşiň we psihikanyň özgerişini gadymy taryhy siwilizasiýanyň ösüşini bilen deňeşdirip, şeýle netijä gelyär: çaganyň aňnyň, pikirlenmesiniň ösüşini adamzat medeniýetiniň, siwilizasiýalarynyň ösüşine meňzeşdir.

W. Preýer çagalarynyň psihiki ösüşine yzygider syn edip, olara teoretiki aň ýetirmäge çalyşýar we şeýle netijä gelyär: çaganyň psihologiki ösüşini neslegeçijiligiň we öz işleriniň önümidir. Onuň pikiriçe, çaga jany “arassa tagta” däl, geçmişleriň tejribeleri çaga janynda görünmeýän yzlar, çyzyklar görnüşinde galandyr.

W. Ştern özüniň üç çagasynyň psihiki ösüşine gündelik syn etmelerden olaryň sözleşşiniň, kabul edişiniň, ýadynyň, pikirlenmesiniň, hyýalynyň, erkininiň ýaş aýratynlyklaryny ýüze çykarmaga çalyşýar. Çaga oýunlaryna, şekillendiriş işlerine syn etmelerini beýan edýär. Ol psihologiýada testleri döretmegiň we ulanmagyň başlaýjylarynyň biri bolup, ylma intellekt, intellektiň koefisiýenti düşünjelerini girizdi. Ol teoritiki taýdan biogenetika kanunyň – preformizmiň tarapdary bolupdyr.

Gysgaça şeýle netije çykaralyň: alymlar çaga psihologiýasyny syn etmelerde, tejribelerde öwrenip, empiriki maglumatlardan, faktlardan taglymat döretmäge çalyşdylar.

Alfred Bine – fransuz psihology, lukman. 1904-nji ýylda Pariž şäheriniň häkimleri oňa başlangyç synplarda okuwçylaryň ýetişmez-

liginiň psihologiki sebäplerini anyklamagy tabşyrýarlar. Ol problemany (ýetişmezligi) iki bölege bölýär: okamaga mümkinçiligi barylary, emma okamak islemeýänleri (motiwasiýasy ýok), okamaga mümkinçilikleri (aňynda, psihikasynda) ýoklary. Olary tapawutlandyrmak üçin Bine we Simon akyl testlerini döredtiler we ulandylar. Şeýle usul bilen çaganyň akyl ýaşy (ol testi ýerine ýetirmekde toplan ballary bilen ölçenýär) anyklanýar. Ol pasport ýaşyna deň bolsa, ösüşi normada; pasport ýaşyndan pes bolsa, ösüşi yza galan hasaplapdyrlar. Olaryň okuwa yetişmezligine akyl ösüşiniň (akyl ýaşynyň) pesligi sebäp bolýar. Akyl ösüşiniň pesligi beýni merkezleriniň ýeterlik kemala gelmezliginiň netijesinde ýüze çykýar. Umumy konseptual netijä gelyärler: ösüş – kemala gelmegiň netijesi, ol okatmaga, öwretmäge bagly däl. Biologik sebäplilige neslegeçijiligi sebäp hasaplaýar.

Bine we Simonyň akyl ösüş şkalasy (testi, 1911 ý) häzir hem daşary ýurtlarda ulanylýar. Meselem, 3 ýaşly çaga 6 bogundan durýan sözleri gaýtalamagy, ýadynda iki sany gaýtalamagy, 5 sany şekildäki zatlary aýtmagy başarmaly.

E. Torndayk – amerikan psihology. Ol şeýle problemanyň çözgüdini gözleýär, tebigatda haýwanlaryň ewolýusiýasy (kämilleşmegi, ösüşi) nähili bolup geçýär? Oňa jogap bermek üçin “problemalaýyn guty (ýaşik)” ýasaýar. Onuň içinden nähilidir ildirgiç bilen ýapylan. Tejribäniň maksady haýwan nädip ildirgiji ýazdyryp, gutudan çykmagy öwrenýär? diýen soraga jogap almak bolup durýar. Haýwan iki-üç gün aç, suwsuz saklanyp (ildirgiji açyp, daşary çykyp, iýmit almaga motiwasiýa döredilýär, dok haýwana ýaşikden çykmagyň zerurlygy ýok), ýaşıga salynýar, ýaşıgiň gapagyndaky gözenegiň gapdalynda (haýwana görünýän ýerde) iýmit ýerleşdirilýär. Haýwanyň boluşlaryna syn edilýär. Haýwan tertipsiz hereketleri ýerine ýetirýär, gaharlanýar, gutynyň diwarlaryny, gözenegi dişleýär, dyrmaýar... Beýle hereketleriň biri tötänleýin ildirgiji ýazdyrýar, gapy açylýar we haýwan iýmiti alýar (“sýlaglanýar”). Haýwanyň indi gapyny açmak üçin ýerliksiz täsirleri azalýar. In soňunda haýwan synagsyz gapyny açmagy öwrenýär we iýmiti alýar. E. Torndayk şeýle netijä gelyär: haýwanyň ösüşiniň, ewolýusiýasynyň sebäbi öwrenmekdir (täze tejribe gazanmakdyr). Öwrenmek-synap görmek, ýalňyşmak we üstünligi

berkitmek arkaly bolup geçýär. Öwrenmäge mejbur edýän, itekleýän güýç – motiwasiýa iýmite ýetmek. Torndaýk haýwanyň öwrenmek kanunlaryny adam çagasynda hem geçirýär. Çaga hem synap görüp, öwrenmekden ösýär diýip hasaplaýar. Emma hakykatda bu netije ýarymçyk dogry: çaga daşky dünýäsini ýeke özi däl-de, ulular bilen bilelikdäki işlerde öwrenýär we ösýär.

Stenli Hall dürli ýaşlardaky çagalaryň ösüş derejelerini anyklamak maksady bilen ol daşky dünýäniň tebigy we sosial hadysalaryny düşündirmegi talap edýän soraglar düzýär we olary 20 müň çaganyň arasynda dargadýar. Olaryň jogaplaryny derňäp, ýaşlara degişli umumylyklary ýüze çykarýar. S. Hall çaga hakynda anatomiýa, fiziologiýa, pedagogika, psihologiýa ylmlaryny birleşdirip, ýeke-täk ylmy-pedagogiýany döretmegi teklip edýär we döredilmegini gazanýar. Faktlary umumylaşdyryp, S.Hall çaganyň indiividual ösüşi **rekapitulýasiýa** konsepsiýasy boýunça bolup geçýän hasaplaýar. Oňa laýyklykda adam çagasy öz ösüşinde adamzat jemgyýetiniň geçen siwilizasiýalaryny awçylyk, maldarçylyk, ekerançylyk, senagat we söwda-biznes çalt gaýtalap geçýär. Ösüş-instinktleriniň işe goýberilmegi hasaplaýar, ýagny ol biogenetiki taglymatyň tarapdary. Şol garaýyşlaryna esaslanyp, çaganyň psihologik ösüşiniň taglymatyny döredýär we ulanýar.

Nemes psihology K. Gross çaga oýunlaryny bedeni, psihikany geljekki durmuş synaglaryna taýýarlamak hasaplaýar.

Ýokarda seredilen mysallarda çaganyň psihologik ösüş konsepsiýasy ewolýusion biologik taglymatdan ugur alýar. XX asyryň başlarynda adam çagasyny jemgyýetiň, taryhyň sosial önümi hökmünde seredip, **medeni-taryhy** sebäpler bilen düşündirmäge synanyşdylar. Meselem, D.Mid adam çagasynyň tasirlerini beýleki adamlar bilen aragatnaşygyndan döreyän hasaplaýar. Netijede, sreda konsepsiýasy döredi: çaganyň psihologiýasy, aňy ýaşaýan sredasynyň önümi. “Çaga jany arassa tagta” gurşawy, ýaşaýyş onda ýazgylar, yzlar galdyryp, psihologiýasyny döredýär.

I. M. Sečenow. Ol tejribe arkaly beýniden päsgellenme merkezini açýar, zerur bolmadyk, ýazgarylýan impulsiw täsirleri basyp ýatyryr. Ony erkiň merkezi hasaplaýarlar. I.M.Sečenowyň pikiriçe, ähli psi-

hiki prosesler gelip çykyşy boýunça **reflekslerdir** – daşky täsirlerden başlanýan, bolup geçýän proseslerdir. Psihologiýa psihiki işleriň gelip çykyşy hakyndaky ylmydyr. Olaryň sebäpleri daşky material täsirler, jemgyýetçilik gatnaşyklary çaganyň beýleki adamlar bilen aragatnaşyklarydyr. Çaganyň psihikasynyň döreýşiniň başlangyjy (genezisi) onuň özüniň myşsa hereketleri, ýagny predmet-praktiki täsirleridir. Myşsa diňe hereket synasy bolman, eýsem, öwreniji, akyl ýetiriji organdyr. Ol öz çagasynyň elleriniň tutýan we beýleki hereketlerini öwrenip, **interiorizasiýa prinsipini** öňe sürýär. Içki psihologik prosesler daşky myşsa hereket täsirlerinden döreýärler. Çaga ilki fiziki, myşsa taýdan ösýär, soňra şonuň esasynda psihologiki ösýär.

K. D. Uşinskiý pedagogikada, çagalary okatmakda, terbiýelemekde, ösdürmekde psihologiýa ylmyna esaslanmagy öňe sürýär. Onuň ideýalarynyň biri şeýle: şahsyýeti hemmetaraplaýyn psihologiki öwrenmeli.

P. F. Lesgaft çaganyň ösüşindäki sensomotor ýeke-täklilikden ugur alyp, çaganyň psihologik ösüşinde aňly fiziki-myşsa hereketleriň, işleriň ähmiýetini görkezdi. Ol gadymy akyldarlaryň “Sagdyn bedende sagdyn ruh” ideýasyny konkretleşdirýär, esaslandyrýar.

A. F. Lazurskiý lukman (psihiator) we psiholog. Çaganyň psihologik ösüşini öwrenmegiň tebigy usulyny teklipeýär. Testleri, metodikalary ulanmagy däl-de, çagany tebigy şertlerde okatmagy, terbiýelemegi öňe sürýär. Okatmak, ösdürmek, kemala getirmek işiniň dowamynda çaganyň ähli psihologik hilleri ýüze çykýarlar we ösýärler. Bu usula ylmyda tebigy, okadyjy, öwrediji, **formirleýji eksperiment** diýilýär.

G. I. Rossolimo adamyň ruhy ýaşayşyny bitewileýin öwrenmek ideýasyny öňe sürýär. Onuň üçin adamyň 11 sany psihiki proseslerini saýlap alýar we her biriniň ösüş (işleýiş) derejesini anyklamak maksady bilen 10 ýumuş düzýär we synalýana berýär (synalýan $11 \times 10 = 110$ ýumşy ýerine ýetirýär). Olaryň netijelerini koordinatlar okunda ýerleşdirip, grafik çyzýar, alnan döwür çyzyga “psihologik profil” diýip at berýär. Sagdyn we näsag şahsyýetleriň profillerini deňeşdirip görýär. Onuň bu işi (1910 ý.) daşary ýurtlarda uly gyzyklanma döredip, köp dillere terjime edildi.

P. P. Blonskiy (1884-1941) çaga psihologiýasyny, psihiki proseslerini öwrenmegi okatmak, terbiýelemek bilen baglanyşdyrýar. Onuň işleri ýat we pikirlenmek, okuwçynyň pikirlenmesiniň ösüşi, pikirlenmegiň sözleýiş bilen baglanyşyklary ýaly möhüm problema bagyşlanan. Okatmak, öwretmek, terbiýe bermek esasynda çagada ýok bolan, ösmedik psihiki prosesler döreýärler we ösýärler diýip hasap edýär.

L. S. Wygotskiniň (1896-1934) medeni-taryhy taglymaty. XX asyryň ortalarynda çaga psihologiýasynda tebigy (natural) we ýokary psihiki funksiýalar (prosesler) taglymaty bardy. Tebigy funksiýalar psihikada daşky predmetleriň täsirinden, öz-özünden, ygtyýarsyz bolup geçýärler, olary daşky predmetler – täsirler döredýärler we dolandyrýarlar (ygtyýarsyz ýat, kabul etmek, ygtyýarsyz üns we emosiýalar). Ýokary funksiýalar – ygtyýarly üns, ygtyýarly ýat, pikirlenmek we hyýal doly aň ýetirilen bolup, bilgeşleýin gönükdirilýär we dolandyrylýar (daşardan söz komandalary arkaly we içerden). Ýokary psihiki funksiýalar çagada beýleki adamlar bilen aragatnaşykda, bilelikdäki işlerinde, jemgyýetiň sosial-taryhy tejribesini özleşdirmekte döreýärler.

Adamzadyň zähmeti bilen döredilen zatlara gurallar diýilýär. Gurallary döretmek we ulanmak adamyň medeniýetleşmegini we ösüşini aňladýar. Zähmet gurallary bilen birlikde adamzat ýörite bellikleri, simwollory döretdi. Olara dil, algebraiki we himiki formulalar, ýazuw (harplar, dyngy belgileri), çyzgylar, topografiki we grafiki şertli bellikler degişlidirler. Şolary özleşdirmek hem çaganyň psihologiki ösüşiniň sosiallaşmagyny, ýokary psihiki funksiýalary özleşdirmegini üpjün edýär. Ýagny psihiki ösüş jemgyýetiň sosial-medeni tejribesini individual özleşdirmekdir. Gural daşky predmet – praktiki işleriň serişdesi bolsa, **bellikler (simwollar)** içki psihologiki işleriň serişdesidir, ýagny aň, psihika simwollar bilen işleýär. Ony düşündirmek üçin çagada sözleýiş döreýşine seredeliň. Ilki çaga sözläp bilmeýär. Ulular bilen bilelikdäki aragatnaşykda, sözleýişde çaga dili özleşdirýär, ony soňra içki sözleýişine – aňyň işine öwürýär.

Medeniýetiň önümleriniň biri-de düşüňjedir. Düşüňjede kesgitli predmete, hadysa degişli jemgyýetçilik kategoriýalary aňladylýar.

Düşünjäni diňe aň ýetirilen, ýokary psihiki funksiýalar derejesinde özleşdirmek mümkin.

L.S. Wygotskiý çaganyň (adamyň) ösüşinde iki derejäni ýüze çykardy. Birinjisi ösüşin aktual (işleýän) derejesi. Onda çaga meseleleri özbaşdak çözüär. Ikinjisi golaýdaky derejesi. Onda çaga meseleäni ulularyň kömegi arkaly çözüär. Bu garaýyşdan möhüm netije gelip çykýar. Çaganyň özi ösýär, oňa ulular kömekçi bolmaly, ulular bilen hyzmatdaşlygy zerur. L.S. Wygotskiniň bu konsepsiýasy işleýän tehnologiäni taglymatdyr.

§ 7. Çaganyň psihiki ösüşiniň umumy kanunalaýyklyklary

“**Psihiki ösüş**” düşünjesine seredeliň. Ol hakda iki garaýyş bar. Birinjisine laýyklykda, psihiki ösüş diýlende psihikanyň käbir parametrleriniň mukdar taýdan artmagyna, ünsüniň jemlenişiniň wagtdowamlylygynyň artmagyna we ş.m. düşünilýär. Ikinji garaýyş laýyklykda, psihiki ösüş diýlende psihikada, aňda düýpgöter täze öndebaryjy hilleriň döremegine düşünilýär. Meselem, ygtyýarly ýadyň döremegi, täze pikirlenmek operasiýasyny özleşdirmegi we ş.m. Beýle ösüşde mukdar ýygnaýyp, täze hile öwrülýär. Ösüş prosesi çaga tarapyndan jemgyýetiň sosial taryhy tejribesini, medeniýetini özleşdirmekdir. Medeniýetiň önümlerini şertli iki bölege bölmek mümkin. 1-nji material önümleri – adamzat zähmeti bilen döredilen zatlar: gurallar, maşynlar, zawod-fabrikler, gurluşyklar. Olary ulanmagy öwrenmek umumy ösüşini kesgitleýär. Çagany gurşaýan we onuň ulanýan zatlaryna, predmetlerine çaganyň ýaşayyş obrazy diýilýär, onuň ösüşini kesgitleýär. 2-njisi ruhy önümler. Olary şertli 4 bölege bölmek mümkin:

a) ylymlar, bilimler (özboluşly düşünjeler, kanunlar, konsepsiýalar, taglymatlar, simwollar sistemasy) adamzadyň jemgyýetçilik-taryhy tejribesidir;

b) olary özleşdirmek çaganyň akyly (intellektual) ösüşini aňladýar. Sungat, çeperçilik işleriniň önümleri – çeper edebiýat, saz, şekillen-diriş we ş.m. Olarda milletiň ruhy baýlyklary, duýgulary aňladylan; şolary özleşdirmek çaganyň ruhy baýlygyny, ösüşini aňladýar. Bu

ugurda halk döredijiligi, eposlar, mifler, aýdymlar, nakyllar we ş.m. möhümdirler;

ç) milletiň, halkyň ahlak gymmatlyklary, normalary: eli arassalyk, halallık, watançylyk, zähmetsöýüjilik we beýlekiler.

Döwlet we halkara ykrar edilen umumy kanunlar, prinsipler, konkret düzgünler. Demokratik, hukuk döwletinde kanun, hukuk ilkinji orunda goýulýar. Şolary özleşdirmek, aňly kabul etmek (öz garaýyşlaryňa, özüňe bolan talaplara öwürmek) we özerkli, öz islegiň bilen ýerine ýetirmek şahsyýetiň hukuk aňyny, sosial ösüşini aňladýar.

Çaganyň psihiki ösüşiniň ugurlary we görkezijileri

1. Aňyň mazmunynyň baýlaşmagy we akyl ýetiriş işleriniň kämilleşmegi. Çaganyň psihikasyndaky keşpleriň, sözleriň, düşüňjeleriň, bellikleriň, endikleriň, başarnyklaryň mukdary san taýdan artýar, predmetleriň, hadysalaryň daşky, ýüzleý sypatlaryny şöhlelendirmekden olaryň içki, düýpli alamatlaryna akyl ýetirmäge geçýär. Baglanyşyksyz, üzlem-saplam maglumatlar özara ulgamlara birleşip, daşky dünýäniň predmetleriniň, hadysalarynyň baglanyşyklaryna aň ýetirilýär, olar çuňlaşdyrylýar. Has möhümi-de akyl ýetiriş işleri, prosesleri, ünsi kabul etmesi, ýady, pikirilenmesi kämilleşýär. Olar aňly- ygtyýarly derejä geçýärler. Ýagny diňe bilimleri giňelmän, çuňlaşman, eýsem, täze bilimleri gazanmak we ulanmak mümkinçilikleri ösýär. Ösüşiniň bu ugruna **akyl ösüş**i ýa-da **intelektual** ösüş diýilýär. Ol ähli beýleki ugurlaryň esasydyr. Daşky dünýä akyl ýetirişine görä onuň islegleri, motiwleri, işleri, özüni alyp baryşlary dürli bolýarlar. Ösüşin şu ugry hem elmydama anyklanýar, diagnostirlenýär we kemala getirilýär.

2. İşleriň täze görnüşleriniň döremegi. Aragatnaşyklardan oýun işlerine geçilýär. İşleriň psihologiki düzümi, maksatlary, motiwleri üýtgeýär. Çaga daşky dünýäniň predmetlerine uýgunlaşýan, ulanýan derejeden olary öwrenýän, üýtgedýän, täzedan guraýan şahsyýete öwrülýär. Şahsyýetiň ähli sypatlary – akyl ösüş, ahlagy, erk-emosional hilleri ahyrky netijede onuň işlerinde beýanyňny tapýar. Şahsyýet jemgyýetçilik aragatnaşyklaryna zähmetkeş, dörediji işgär hökmünde çekilýär. Daşky dünýä, ýaşaýşa zerur zatlar (iýmit, geým-

ler, ruhy baýlyklar we ş.m.) gep-gürrüň bilen däl-de, iş bilen döredilýär. Ösüşiň bu ugry hem formirlenýär we diagnostirlenýär.

3. Şahsyýetiň gönükdirilişiniň ösmegi. Şahsyýet daşky dünýä diňe aň ýetirmän, eýsem, onda predmetleriň, hadysalaryň beýleki şahsyýetlere, jemgyýetlere garaýyşlary, bahalar ulgamy döreýär (olar ahlak sypatlaryndan, ruhy ösüşinden gelip çykýarlar). Olar şahsyýetiň islegler, talaplar, motiwler, hukuklar we borçlar ulgamydyr. Çaga gös-göni isleglerini kanagatlandyrmakdan daşky dünýä akyl ýetirmäge, ondan beýleki adamlar, jemgyýet bilen hyzmatdaşlyga, beýlekileriň, Watanyň, halkyň bähbitlerini goramaga geçýär. Şahsyýet sosiallaşýar, sosial jemgyýetçilik motiwi öňe sürülýär (ýönekeý dilde aýdylanda, ösmedik şahsyýet diňe öz aladasy bilen ýaşasa, ösen şahsyýet ilini, ýurduň, halkyň aladasy bilen ýaşaýar).

4. Şahsyýetiň aňynyň ösüşine dünýäde, jemgyýetde öz ornuna, özüniň mümkinçiliklerine, hillerine, işlerine aň ýetirmek, baha bermek, öz-özüne bahasy, ymtylmalarynyň (maksatlarynyň) derejesi, özüni hormatlamak, ýaşaýşynyň manysy (kim näme üçin ýaşamaly), öz-özüni ösdürmek, kämilleşdirmek degişlidirler. Şahsyýet bilen jemgyýetiň, beýlekileriň arasynda sazlaşyk, garmoniýa, ylalaşyk zerurdyr. Şolaryň netijesinde şahsyýetde ruhy asudalyk, ruhobelentlik emele gelýär. Jemgyýet şahsyýetdäki “Meni” ösdürmeli, hormatlamaly, goramaly, öz gezeginde şahsyýet hem jemgyýete şeýle jogap bermeli.

Psihiki ösüşiň umumy kanunlary:

1. Psihikanyň integrasiýasy (özara baglanyşmagy). Çaga psihikasyndaky aýry-aýry obrazlar, göz önüne getirmeler, düşüňjeler özara baglanyşyp, ulgamlara birleşip, daşky dünýäniň bitewi obrazyny, modelini döredýär. Psihiki ýagdaýlar gaýtalanyp, şahsyýetiň psihologiki hillerine öwrülýär. Meselem, zähmetsöýüjiligine öwrülýär. Daşky dünýädäki aýry-aýry bahalary, garaýyşlary özara birleşip, bitewi dünýägaraýşa geçýär. Netijede, şahsyýetde durnuklaşan, berkleşen, ulgama birleşen bitewi düzüm emele gelýär.

2. Çaga psihikasynyň ösüşiniň deňölçegsizligi. Onuň mazmuny ähli amatly daşky we içki şertlerde dürli psihiki prosesler we şahsyýetiň psihologiki sypatlary deň ösmeyärler. Onuň sebäpleriniň biri-de dürli

psihiki prosesleri üpjün edýän beýni merkezleriniň (beýni gabygyn-da) dürli döwürlerde kemala gelmegidir. Kābir psihiki prosesleriň hereketleriniň, sözleşiş, ünsüň we ş.m. kemala gelmegiň amatly döwürlerine senzitiw (duýgur) döwürler diýilýär. Olar şol wezipeleri üpjün edýän beýni merkezleriniň kemala gelmegi bilen düşündirilýär. Meselem, irki bäbeklik döwründe çaganyň görüş sistemasy senzitiw – görüş merkezleri örän çalt kemala gelýär. Umumy bäbeklik döwri sözleşse senzitiw (beýniniň eşidiş, hereket merkezleri çalt ösýärler).

Deňölçegsizligiň indiki görnüşi – çagada dürli ýaşlarda täzeli-gi gazanyşy, ösüşi deň bolmaýar. Çaga näçe ýaş bolsa, ol şonça çalt ösýär, ösüş tempi ýokary bolýar. Meselem, 1 ýaşa çenli ösüşi örän çalt, 2 ýaşynda hem ýokary, 3 ýaşynda rahatlanýar, düýpli täzelik – şahsyýetiniň başlangyjy “Men” döreýär. 4-6 ýaşlarynda parahat össe, 7 ýaşynda düýpgöter üýtgeýär, mukdar taýdan ýygňalan sypatlar täze hile geçýärler.

3. Psihikanyň, nerw ulgamynyň maýyşgaklygy, üýtgemäge mümkinçiligi. Ilki nerw ulgamy, beýni kemala gelip, ösüp, şonuň “üstüne” psihika goýulmaýar, tersine psihika daşky öwrediji, terbi-leýji, türgenleşdiriji täsirlerden nerw sistemasyny ösdürýär, üýtged-ýär, kämilleşdirýär, organ işläp ösýär, işlemeýän organ ölüp gid-ýär (atrofirlenýär). Bu ýerden örän möhüm praktiki netije çykýar. Kompensasiýa: bir beýni merkeziniň ýetmezçiliklerini, kemçiliklerini beýlekileriň hasabyna doldurmak mümkin (syzgy synalary şikesli ça-galary terbiýelemek şu kanunlara esaslanýar).

Şahsyýetiň psihiki ösüşiniň sebäpleri we şertleri

XX asyryň başlarynda çaganyň psihiki ösüşiniň sebäpleri we şertleri hakynda bir-birlerine gapma garşylykly iki garaýyş döredi. Olaryň esasynda iki garaýyş goýlan: “Çaga jany arassa tagta, onda hiç hili taýýar zat ýok” - **sensualizm konsepsiýasy**. Çaganyň psihikasy onuň syzgy organlaryna (ady hem şondan gelip çykýar) daşardan (sre-dadan) berilýän täsirlerden (syzgylardan, kabul etmeden) döreýär we ösýär. Sreda, giň manyda sosial sreda aýgytlaýjy hasaplanýar. Şonuň üçin-de oňa psihiki ösüşiň **sosiogenetiki konsepsiýasy** diýilýär. Ikinji garaýyş “Çaga jany arassa tagta däl, onuň geçmişdäki nesilleri psi-hikasynda görünmeýän yzlar galdyrýar”, ösüşiň ugurlary we dere-

jeleri neslegeçijilikden taýýar berilýär. Bu ugra **preformizm konsepsiýasy** diýilýär. Onuň ylmy esasy, döreýşi, ösüşi dramatiki bolan ylmy genetikadyr.

Bu garaýyşlaryň başga formasy: adam, şahsyýet tebigatyň (biologýanyň, neslegeçijiligiň, genetikanyň) önümimi ýa-da jemgyýetiň, sredanyň önümi? Adamyň bedeni, teni, organizmi tebigatyň önümi, onuň şahsyýeti, intellekti, ahlagy, ruhy dünýäsi we ş.m. jemgyýetiň önümi. Olar hem özara baglanyşykly. Jemgyýetiň sosial ösüşi organizmiň käbir hillerine otrisatel (meselem, ekologiki keseller) ýa-da položitel täsir edýärler.

Agzalan iki konsepsiýa belli bir derejede dogry, hakyky, emma hiç biri-de doly, gutarnykly hakykat bolman, çäkli hakykatdyr. Häzirki zamanda problemany has “sowatly” goýýarlar. Şahsyýetiň psihologiýa ösüşine we haýsy ugurlarda ösüşine neslegeçijiligiň we sredanyň goşantlary, paýlary nähili? Oňa jogaby psihologiýadaky faktor analizi diýen ugur gözleýär.

Biz şeýle konsepsiýadan ugur alýarys: şahsyýet jemgyýetiň, bütün adamzadyň jemgyýetçilik sosial-ykdysady gatnaşyklarynyň önümidir. Adam çagasy jemgyýetiň taryhy medeniýetini özleşdirip, jemgyýetçilik gatnaşyklaryna çekilip, şahsyýete öwrülýär.

Çaganyň, şahsyýetiň ösüşiniň düýp sebäbi onuň özüniň işleridir. Aň, psihika adamyň özüniň dürli işleri, aragatnaşyk, akyl ýetirmek, oýun, sport, zähmet, döredijilik we ş.m. netijesinde kemala gelýär, ösýär, kämilleşýär. Çagany ösdürmek diýmek onuň işlerini guramak diýmekdir. Ulular çaga bilen bilelikde hyzmatdaşlykda bolup, oňa öwretmelidirler. Ýönekeý, gödegräk mysallara seredeliň: bábegi elmydama göterip ýörmeli däl, onuň özüne oturmagy, emedeklemegi, dik durmagy, dik durup ýöremegi öwretmeli. Özi ýöresin, ylgasyn, gerek zatlarynyň ýanyna barsyn, öwrensini, ulalsyn. Ulalanda hem ony ata-ene, jemgyýet elmydama eklemeli däl, özüne işläp, halal zähmeti bilen gazanmagy, ýaşamagy öwretmeli.

Psihologiýada düýpli fundamental soraglar döreýär: Näme üçin çaga ösmeli? Ösmek kynmy ýa-da ösmezlik? Ösmäge çagany, adamy näme mejbur edýär, itekleýär? Şu soraglara jogap bermezden, çagany okatmagyň, terbiýelemegiň, ösdürmegiň düýp mazmunyna, maksat-

laryna düşünmek mümkin däl. Doly düşünilmese terbiýelemek maksadyna hem ýetmeýär. Ösmedik şahsyýetiň jemgyýetde ýaşayşy kyn, ol öz güzeranyny görüp bilmeýär, jemgyýetiň hasabyna ýaşayar. Ösmek kyn, onuň üçin işjeň bolmaly, özüni mejbur etmeli bolýar. Çaganyň psihiki ösüşiniň hereketlendiriji, mejbur ediji güýçleri onuň aňyndaky islegleri bilen mümkinçilikleriniň ösüş derejesiniň arasyndaky gapma-garşylykdyr. Esasy islegi – özbaşdaklyga, garaşsyzlyga islegleri (3 ýaşly çaganyň “Men özüm” diýmegi, 7 ýaşly, 12-13 ýaşlylaryň gulak asmazlygy, özbaşdaklyga ymtylmalary). Çaga garaşsyz, özbaşdak bolasy gelyär (Ol örän dogry isleg. Ony hormatlamaly, ösdürmeli. Her bir şahsyýet erkin, garaşsyz bolmaly), emma mümkinçiligi pes bolýar. Netijede, aňda dartgynlyk, oňaýsyz emosiýalar, duýgular döreýärler, psihika deňagramlykdan çykýar. Ony rahatlandyrmak üçin işlemeli, täze hilleri döretmeli, ösmeli. Çagany problema ösdürýär. Eger-de problemada, dartgynlykda progressiw hili döredip ösmese, onda tersine otrisatel hiller – tekepbirlik, gulak asmazlyk, gödeklik döreýär.

Ylmy psihologiyada çaganyň psihiki ösüşine täsir edýän sebäplere, şertlere ösüşin **faktorlary** diýilýär. Olar:

a) neslegeçijilik – ösmeki üçin organizmiň daşky sreda goýan talplary, şertleri. Neslegeçijiligiň psihiki ösüşe täsirini subut etmek üçin alymlar iki ylmy usullary ulanýarlar. Birinjisinde ajaýyp şahsyýetleriň -alymlaryň, hudožnikleriň, kompozitorlaryň, öňki we soňky nesilleri, terjimehallary öwrenilýär. Şeýle maşgalalaryň neslegeçijiligini meňzeş hasaplap, olarda aýratyn zehinlileri, talantlylary gözleýärler. Ikinji usuly bir öýjükdän dörän ekizleri öwrenmek. Ata-enesiniň käri, hünäri çagalaryna, köplenç, neslegeçijilik arkaly däl-de, ýaşayşy obrazly arkaly berilýär. Meselem, sazandanyň, kompozitoryň maşgalasyndaky çaga gözüni açanda saz diňlese, onuň sazanda bolmak ähtimallygy ýokarlanýar. Adam çagasyna neslegeçijilikden berilýän möhüm hil – onuň kelle beýnisinde taýýar hilleriň programmasynyň ýoklugy we özüniň tejribe özleşdirmek çäksiz mümkinçiligi.

b) daşky gurşaw. Geografiki sreda – tebigat, klimat ösüşe gös-göni täsir etmeýär. Sosial sreda – maşgalasy, goňşulary, etrapçasý, jemgyýet täsir edýär. Maşgalanyň düzümi (ata-eneler, ulular, çagalar), medeni derejesi, ata-enesiniň bilim derejeleri, maşgala bilen ara-

gatnaşyklarynyň stili, ýaşayyş obrazy, çagalaryna garaýyşlary güýçli täsir ediji faktordyr. Ol täsir aýratyn-da çaganyň bäbeklik döwründe we 1-2 ýaş arasynda güýçlüdir. Ol ösdügiçe sredasy giňelýär – goňsulary, köçesi, obasy, mikroraýony. Giň manyda jemgyýet, onuň sosial düzümi, medeniýeti, sungaty, ylmy, tehnika, ideologiýasy, köpçülikleýin informasiýa serişdeleri, bilim sistemasy ösüşe täsir edýärler. Jemgyýet, sosial sreda çaga, şahsyýete kesgitli talaplar goýýar we şolary gazanmaga şert döredýär, ähli jemgyýeti (sungaty, edebiýaty, metbugaty we ş.m.) şoňa gönükdirýär.

ç) çaganyň özüniň işjeňligi, işleri ösüşiniň baş sebäbidir, faktordyr. Sreda çaga diňe täsir etmeýär, çaganyň özi hem sreda täsir edýär. Özara täsirleri bolup geçýär. Bu çylşyrymly hadysa hem ösmäge getirýär. Ösdüriji bolmagy üçin sreda çaganyň ähli isleglerini, hukuklaryny kanagatlandyrmalydyr (oňa amatly sreda diýilýär).

Işjeňligiň derejeleri, görnüşleri dürli-dürlüdür. İşjeň bolmak diýmek nähilidir täsirleri (akyl, predmet-praktiki we ş.m.) ýerine ýetirmekdir. Onuň derejelerine seredeliň. Reaktiv täsirler – daşky gyjyndyrmalara oýlanmazdan, taýýarlanmazdan berilýän jogaplar. Ýönekeý biraktly hereketler-eliňi uzatmak, gykylyk, kellesini ýa-da gözünü öwürmek içerden gönükdirilýär. Olar öwretmekden, görkezmekden, öýkünmekden çylşyrymly ulgamlara (sistemalara) birleşýärler. Gijä galan, saklanan, erkli hereketler-signal, täsir alandan soňra informasiýa işlenýär, derňelýär, baha berilýär, karar kabul edilýär, jogap taýýarlanýar (beýnide, psihikada), soňra ol daşara berilýär. Meselem, küşt oýnamak, mesele çözmek. Täsirleriň üç derejesi bar: öýkünmeklik, ýerine ýetiriji (dilden berilýär, komandalary görkezmeli) we özbaşdak täsirler. Daşky görkezmeler, öýkünmäge mysallar ýok wagtynda daşky ýagdaýa görä ony öwrenip, derňäp, karar kabul edip, özüniň ýerine ýetirýän täsirlerine özbaşdak täsirler diýilýär. Şolar hem ösdüriji işjeňlikdir. Çaganyň mümkinçiligine laýyk gelýän erkinligi, özbaşdaklygy bermeli. Öz täsirlerine, boluşlaryna jogapkärçiligi öwretmeli, gerek ýerinde talap etmeli. Jogapkärçiligi, düzgüni, kadakanuny bilmeýän, saklamaýan özbaşdaklyk edenetdilik ýa-da başyna goýberilmeklikdir.

Elmydama özbaşdaklygy, erkinligi çäklendirilse, çaga emelsiz, usulsyz, hiç zady başarmaýan, özüni gorap özi üçin durup bilmeýän

erksiz adama öwrülýär. Oňa psihologiýada öwredilen nalajedeýinlik diýilýär. Çaganyň özbaşdaklygy, erkinligi, belli bir derejede özdiýenliligi, gyňyrllygy (elmydama “bor” diýmeýär) ulular üçin elmydama ýakymly bolmasa-da, oňa sabyrly, geçirimli bolmaly, iru-giç çaga özbaşdaklyk bermeli, ony näçe ir başlasaň, şonça-da oňat bolýar.

Çaganyň psihiki ösüşi we onuň işleri

Adamyň, şahsyýetiň düýp manysy işleridir. Onuň ähli isleglerini kanagatlandyryan, ýaşayşyny üpjün edýän, özüniň we nesilleriniň ösmegine getirýän zatlary, material we ruhy önümleri adamlaryň işleri bilen döredilendir. Işlemese, zähmet çekmese, döretmese jemgyýet ýaşap bilmeýär. Jemgyýetiň ösüşi onuň nähili önümleri döredip, öndürüp bilijiligi bilen kesgitlenýär. Çaganyň şahsyýeti hem şol material we ruhy önümleri peýdalanmak, isleglerini kanagatlandyrmak we ösenden soňra özüniň döretmeginden, işlerinden ösýär, kemala gelýär. Önüm näçe gymmatly bolsa, ol şonça-da köp adamyň işlerini talap edýär. Jemgyýetiň, döwletiň baş baýlygy onuň şahsyýetleridir, adamy: ony ösdürmek hem müdimi, mukaddes we iň kyn işdir.

Adamzadyň medeniýetini özleşdirmek diýmek şol medeniýetiň önümleri bilen olaryň wezipelerine, gurluşyna laýyk gelýän işleri özleşdirmek diýmekdir. Meselem, saz guralyny, saz ýazgylaryny, notany özleşdirmek diýmek olara siňdirilen, berkidilen sazlarý “çy-karmakdyr”, döretmekdir (dutar, gyjak hakyky ussadyň elinde “saý-raýar”). Gurallary, ruhy önümleri özleşdirmek bilen şolara siňdirilen psihologiýany – ünsi, sözleşşi, ýady, pikirlenmäni, duýgulary hem özleşdirýär. Material we ruhy önümler geçmişdäki adamlaryň psihologiýasynyň materiallaşan formasdyr.

Şeýlelikde, çaganyň ösüşiniň düýp sebäbi onuň özüniň işleridir. Has takyk aýdylanda, başlangyç döwürlerde çaganyň ulular bilen hyzmatdaşlygy, bilelikdäki işleridir. Ol prosesini mehanizmlerine, bolup geçişine seredeliň. Çaga ulularyň ýolbaşçylygynda predmet bilen amaly täsirleri ýerine ýetirýär. Olaryň gaýtalanmagyndaky daşky täsirler içkä öwrülýär. Olar soňra beýnide, psihikada ýerine ýetirilýär. Beýle içki psihiki täsirlere oriýentirleýji (ugur tapyjy) täsirler diýilýär, indi predmeti öwrenmek üçin, meselem, zadyň şekilini anyklamak üçin ony elläp görmek gerek däl, seretmek ýeterlik bolýar. Predme-

ti, hadysany seretmekden, diňlemekden we ş.m. öwrenmeklige psihologi öwrenmek diýilýär. Beýle täsirleriň jemi hem psihologiýany döredýär. Çaga predmeti praktiki synap, görüp öwrenýär. 3-4 ýaşlaryna ýetende ilki içki psihiki öwrenip, soňra amaly täsir edýärler.

Işleri ýerine ýetiriji we ösýän subýekt – çaga. Ol daşardan berilýän islendik daşky täsiri, teklipl edilýän işleri passiw kabul etmeýär. Olar isleglerine, motiwlerine, garaýyşlaryna, ukyplaryna laýyk gelmeli. Çagany islendik iş ösdürmeýär, ony esasy iş ösdürýär. Çaganyň ösüş döwürlerine, şol döwürdäki onuň garaýyşlaryna, isleglerine laýyk gelýän, özi üçin ýakymly (halaýan) we ösdüriji işe esasy iş diýilýär. Ol iş öňki işiň içinde emele gelýär. Ýagny häzirki işleri onuň mümkinçiliklerini ösdürip, indi ol çagany ösdürip bilmeýär. Olara çaganyň gyzyklanmasy azalýar, işiň motiwasiýasy peselýär. Bu işleriň içinde şony üpjün etmeli zerur psihiki prosesler kemala gelýär. Meselem, oýnuň talaplary, zerurlyklary çagada ygtyýarly ünsi, ýady talap edýär we ösdürýär (onuň düzgünlerini ýatda saklamaly, ýerine ýetirmeli). Çaganyň ösmegi bilen onuň daşky dünýäde tutýan orny ösüş derejesine, adamlar bilen aragatnaşygynda tutýan ornuna laýyk gelmegi başaýar. Çaga oňa aň ýetirýär we öz ornuny üýtgetmäge çalyşýar. Çaganyň obýektiw ösüş derejesi bilen (mümkinçilikleri) tutýan ornunyň (oňa berilen hukuklaryň, borçlaryň) arasynda gapmagaşylyk döreýär. Bu hem çagany täze işe geçirmelidigiň alamatydyr. Şeýle mysala seredeliň. Haçan-da çaga oýny doly özleşdirse, ondan “doýýar”. Oýunlar indi ony özüne çekmeýär, onuň aňynda gymmatyny ýitirýär. Ýagny indi ony işiň has ýokary, indiki derejesine – okuw işine geçirmeli. Mekdebe çenli döwürde çaga esasy işleriň şu görnüşlerinden geçýär: emosional aragatnaşyk (bäbeklik döwri 1 ýaş çenli), predmet, praktiki işler we sözleşşi özleşdirmek (irki çagalyk 1-3 ýaşlar), oýun işleri (4-7 ýaş).

Ol işlere seredeliň.

Aragatnaşyk. Çaganyň-bäbegiň ähli isleglerini ulular kanagatlandyrýar – iýmitlendirýär, arassalaýar, garaşyk edýär. Ýagny çaga bilen daşky dünýäniň arasynda uly adamlar ýerleşendir. Olar çagany predmetler dünýäsine girizýärler. Ulular hem özleri ýekelikde ýaşap, işläp bilmeýärler. Olar islese-islemese beýlekiler bilen aragatnaşyga

giryärler. Nähilidir maksatlara ýetmekde özleriniň täsirlerini, işlerini, boluşlaryny ylalaşdyrmak, sazlaşdyrmak üçin özara predmetleriň, pikirleriň, informasiýanyň, duýgularyň çalyşmagyna aragatnaşyk diýilýär. Olarda özara predmetler, zatlar çalyşsa, oňa ykdysady-material aragatnaşyk diýilýär. Informasiýa, maglumatlar çalyşsa kommunikasiýa diýilýär (serişdeleri telefon, radio, telewidenie, metbugat). Aragatnaşykda biri-birlerine bahalary, duýgulary, emosiýalary özara çalyşsa, oňa emosional ruhy aragatnaşyklar diýilýär (biri-birlerini hormatlamak, halamak, söýmek we olary beýan etmek).

Aragatnaşyklar ilki nähilidir bilelikdäki iş zerurlygyndan döreyär. Olara iş aragatnaşyklary diýilýär. İş bilen bagly bolmadyk, şahsyýetleriň biri-birlerine hormaty, halamagy we beýleki duýgulary bilen bagly aragatnaşyga **şahsyýetara gatnaşykalary** diýilýär. Aragatnaşyga islegler adamyň iň güýçli sosial islegleriniň biridir. Şahsyýetiň ruhy baýlygy onuň aragatnaşyklarynyň baýlygydyr. Adam çagasyny bäbeklik döwründen başlap ulularyň iýmitlendirmegi, arasalamagy – gigiýenasyny saklamagy ýeterlik dälidir. Ony ulularyň söýmegi, oňa lak atmaklary, sypalamaklary, mähri-muhabbeti zerurdyr. Bu isleg hatda ilkinji isleglerinden hem güýçlüdir, ähmiýetlidir. Çaga ejesiniň, kakasynyň we beýlekileriň güler ýüzi, ýylgyrmasy, mylakatly sözleri, söýýän sypalamalary, güllükleri, degişmeleri, hüwdüleri, aýdymalary, ertekileri zerurdyr. Şolardan çagada ýaşaýşa motiwasiýa döreyär. Çaga ruhabelent, asuda, goralan, özüne ynamly, özüni beýlekilere gerekli, ruhy deňagramlaşan duýýar. Ulularyň çaga emosional ýylylykly aragatnaşyklarynyň ýetmezçiligine emosional depriwasiýa (mahrum edilmek) diýilýär. Ol çaganyň ösüşine düýpli zyýan ýetirýär. Beýik ynsan, pedagog W.A. Suhomlinskiiniň bir işi “Yüregimi çagalara berýärin” diýlip ýöne atlandyrylan dälidir.

Oýun işleri. Haçan-da bir predmet, adam, täsirler, ýagdaýlar beýlekileri bilen çalşyrylyp ýerine ýetirilýän işlere oýun işleri diýilýär. Oýnuň maksady daşky dünýäni şertli aňlamak we özleşdirmekdir. Onuň önümi çaganyň psihologiki ösüşidir. Oýnuň görnüşleri:

a) predmetli oýunlar. Olar belli bir predmetler bilen ýerine ýetirilýän oýunlardyr. Olaryň serişdelerine oýnawaçlar (ulularyň zähmet gurallarynyň kiçeldilen nusgalary), tebigy materiallar degişlidir. Pred-

metli oýunlaryň maksady ulularyň zähmet gurallaryny özleşdirmekdir. Bu oýunlaryň motiwi oňa bolan gyzyklanma, özüneçekijiligi bolup durýar. Oýnuň gidişinde çagalar predmetleriň ulanylyşyny özleşdirýärler, öwrenýärler we şol bir wagtda özlери hem ösýär. Oýun täsirleri predmetleriň dürli häsýetlerini ýüze çykarmakdyr. Bu oýunlar ulularyň öwretmegi, oýnawaçlar bilen üpjün etmegi bilen guralýar.

b) roly oýunlar – bu ululary, olaryň sosial wezipelerini (kärini, borçlaryny, hukuklaryny) özlери bilen çalşyrmak we olaryň sosial aragatnaşyklaryny dikeltmek we özleşdirmekdir. Çaga “Dükanda”, “Has-sahanada”, “Mekdepde”, “Wokzalda” we ş.m. oýunlarda satyjynyň, hasapçynyň, alyjynyň, lukmanyň, şepagat uýasynyň, näsagyň we ş.m. rollaryny (hukuklaryny we borçlaryny) kabul edip, şerti ýerine ýetirýär. Ulularyň jemgyýetçilik gatnaşyklaryny, olardaky hünär (iş) we ahlak normalary, düzgünleri öwrenýär. Bilelikde oýnaýan çaga toparlary (rolly oýunlar diňe toparlaýyn bolýarlar, dürli rollar bilen guralýar) çaga jemgyýetiniň özboluşly bir öýjügi bolup, onda çaga sosiallaşýar, jemgyýetiň agzasyna öwrülýär. Oýnuň motiwi bolup, uly adam bolmak hõwesi durýar.

Öwretmek, okatmak. Çaga psihologiýasyndaky emele gelýän täzelikleriň ählisi öwretmegiň, okatmagyň netijeleridir. Çaga öwretmeseň, okatmasaň psihikasynda hiç hili täzelik döremeýär. Çaga “bilmeýär”, “başarmaýar” diýip igenmeli däl. Ony sabyrly öwretmeli, okatmaly. Bilmezligi, başarmazlygy onuň aýby däl-de, ulularyň goýberen säwlikleri, ýalňyşlyklarydyr. Merkezi nerw sistemasy (beýni) tarapynyndan predmetleriň, hadysalaryň alamatlarynyň şöhlelendirilmegine we şolara laýyk gelýän ulanmak täsirleriniň programmasyny beýnide döretmäge **öwretmeklik** diýilýär. Ol iki tarapy utgaşdyrýar, daşky predmet, hadysa, ýagdaýy, olaryň beýni modeli Bu näme? Näme etmeli? Meselem çemçede nahar iýmeli; galam, ruçka bilen çyzyklary geçirmeli; aýakgaby aýagyňa geýmeli. Jemgyýetde, beýlekiler bilen aragatnaşyklarda, işlerde, boluşlarda, nähili ýagdaýlarda, nähili täsirlerde ýerine ýetirmekligi özleşdirse oňa **sosial öwrenmek** diýilýär. Önümi sosial edepdir. Sosial öwrenmekde nämeleriň oňat-erbetligini, mümkin-gadaganlygyny, dogry-nädogrydygyny anyklamagy, baha bermegi we ýerine ýetirmegi özleşdirse oňa ahlak öwrenmek diýilýär

(çaga “beýle däl”, “owadan-owadan däl”, “mümkin-gadagan”, “ýerine ýetir” “beýtme” görkezmeleri bilen dolandyrylýar). Çaga öz täsirlerinden, uly adamlar bilen aragatnaşykdan, olardan görelde-mysal almakdan, olara öýkünmekden öwrenýär. Ulular düşündirseler, mysal görkezseler, talap etseler, ýerine ýetirtseler we olara baha berseler öwretmek bolýar. Öwretmekde çaganyň iň kiçi üstünligini hem görmeli, makullamaly, öwmeli. Çagany položitel bahalarda öwretmeli, ösdürmeli. “Başarnyksyz, emelsiz, kütek, akmak” we ş.m. bahalary ulanmak düýpgöter nädogrudyr. Çaganyň eli sowayar, göwni galýar, nãrazylygy döreýär (parahat, sowukganly özümize seredeliň: ähli işleri biz ussatlyk bilen ýerine ýetirýärismi?). Çaganyň ýerine ýetirmäge çalyşmalaryny, synanyşyklaryny, iş prosesini bahalandyrylmaly: “Meniň akyllym”, “Meniň kömekçim”, “Meniň ussam” we ş.m.

Çagalar bagynyň baş wezipeleriniň biri-de maksada gönükdirilen öwretmekdir.

Jemgyýetçilik gymmatly bilimleri (obrazlary, düşüňjeleri), endikleri, başarnyklary, özüni alyp baryş görnüşlerini, edep düzgünlerini maksadalaýyk guramaçylykly öwretmäge okatmak diýilýär. Ilki ösmegine garaşmaly, soňra okatmalymy ýa-da tersine? Össün, ulalsyn, kemala gelsin diýip garaşmaly däl-de, okatmaly, öwretmeli. Şolaryň netijesinde hem çaga ösýär, kãmilleşýär. Okatmak ösüşiň sebäbi, ösüş netijesi. Okatmak ösüşden öňürtmeli, ösüşi yzyna eýertmeli (L.S.Wygotskiý).

Okatmagy haçan başlamaly? Umumy maslahat şeýle: näçe ir başlasaň, şonça oňatdyr. Bãhbitli, peýdaly, döwletli, mukaddes işi näçe ir başlasaň, näçe dowamly, hili ýokary, önümlü bolsa, şonça-da oňatdyr. Okatmagyň, öwretmegiň, terbiýäniň netijesi gymmatly bolanlygy üçin ol şol wagt, ertir, golaýda ýüze çykman, golaýdaky we uzakdaky geljekde ýüze çykýar.

Haçan-da çaga daşky talaplara, görkezmelere, mysallara gulak asyp, olary gysga wagtda hem ýerine ýetirip bilse, öwretmegi, okatmagy başlabermeli. Ilki dowamlylygy 3-4 minut, soňra artdyrmaly. Meselem, çaga galamy (ruçkany) eline tutduryp, stoluň başynda oturtmaly. Kagyz berip, onda dürli ştrihler, çyzyklar çyzyp görkezmeli, soňra özüne çyzdyrmaly. Ondan irýänçä, doýýançä, başga täsirlere

geçýänçä çyzsyn. Soňra beýleki işleri öwretmeli. Okadyp, öwredip, terbiýeläp, siz çagany ösdürseňiz şol bir wagtda çaga sizi ösdürýär, terbiýeleýär, ruhuňyzy, päliňizi, niýetleriňizi arassalaýar (D.B.Elkonin).

Işň önümlü görnüşleri – ýelimlemek (applikasiýa), şekil ýasamak (lepka), gurnamak (konstruirlemek), surat çekmek. Olaryň üsti bilen çagalar nähilidir material önümleri döredýärler.

Işň önümleri gös-göni görünmeýänleri-çeperçilik işi (saz, aý-dym, hekaýa, goşgy, erteki we ş.m. diňlemek we aýtmaklyk, ýerine ýetirmek) hyýalyny, duýgularyny terbiýeläp, ruhuny baýlaşdyrýar. Bedeni taplamak dürli hereketli oýunlaryň, sport maşklarynyň, gün-howa-suw taplama çäreleriň we ş.m. üsti bilen guralýar. Çaga bedenini, saglygyny berkidip, şähdaçyk, şadyýan edip, özüne ynamy, beýlekilere akgöwünliligi terbiýeleýär. Çaganyň ähli işleri, boluşlary, täsirleri ulularyň mähir-muhabbeti, guwanç, buýsanç, söýgi siňdirilen položitel emosiýaly sözleşşi we çaganyň öz sözleşşi bilen dyngysyz utgaşdyrylýar. Onuň önümleri sözleşşiniň ösüşi, ruhy baýlaşmagy, akyl ösüşi, çaganyň özüniň we ulularyň alýan çuňňur kanagatlandyrmalarydyr. Çaganyň elleri, bedeni hiç wagt boş, işsiz, hereketsiz bolmaly däl. Gözlerine, gulaklaryna, beýleki syzyş organlaryna, bütin beýnisine elmydama informasiýa, maglumat berilmeli. Aragatnaşyklar oňaly duýgularda sözleşşe utgaşdyrylan bolmalydyr.

§ 8. Çaganyň psihiki ösüşiniň ýaş döwürleri

Çaganyň psihiki ösüşini häsiýetlendirmek üçin onuň döwürlerini, derejelerini ýüze çykarmaly. Ýüze çykarmaklygyň maksatlary her bir ýaş döwründe çaganyň mümkinçilikleriniň ösüş (bolmaly, ýetmeli) derejelerini bilmeklik bolup durýar. Olara **sosial-psihologiki kadalar(normalar)** diýilýär. Ikinjiden, şol mümkinçiliklere esaslanyp, olara nähili talaplary goýmak, nämeleri okatmak, öwretmeli, terbiýelemek meselelerini çözmek durýar. Üçünji has amaly maksat okuw-terbiýeçilik edaralarynda olary nâmelere esaslanyp, toparlara bölmelidigini anyklamak bolup durýar.

Nâmelere esaslanyp, hasaba alyp, çaganyň ösüşini ýaş döwürlere bölýärler? Diňe ýaşyna esaslanmalymy? Ýaş döwürleri diýlende,

bedeni – kelle beýnisi, syzgy synalary, hereket-daýanç ulgamy sagdyn, adam meretebesine laýyk şertlerde ösdürilýän (islegleri kanagatlandyrylan) garaşygy ýeten, ata-enesiniň sosial-medeni derejesi ýeterlik, köpçülikleýin statistiki ortaça ýaş derejesine esaslanýarlar. Meselem, “1 ýaşynyň ahylarynda çaga dik durup ýöremeli” diýlende, ol ähli çagalara degişli däl. Käbirleri on-onbir aýlykda hem ýöreyärler, käbirleri 13-14 aýlykda. Ol ortaça, köpçülikleýin çagalara bolan talapdyr.

Ýaş döwürlerini şeýle alamatlar boýunça häsiýetlendirýärler:

Onuň mümkinçilikleriniň – bilimleriniň, endikleriniň, başaryklarynyň üýtgemegi, täzeleriniň döremegi (kellesini dik tutmagy, oturmagy, emedeklemegi, dik durmagy, dik durup ýöremegi, özbaşdak iýmittenmegi, sözleýşi, özbaşdak gigiýenany saklaýşy we ş.m.).

Özüne bahalarynyň, garaýyşlarynyň üýtgemegi. Özündäki täzeliklere, mümkinçiliklerine aň ýetirmegi.

Çaganyň daşky dünýä – zatlara, adamlara garaýyşlarynyň, aragatnaşygynyň, pozisiýalarynyň üýtgemegi.

Täze islegleriniň, motiwleriniň döremegi.

Esasy işiň täze görnüşe geçmegi.

Onuň bilen gös-göni aragatnaşyklarda bolýan adamlaryň (ilkinji nobatda, ejesiniň, kakasynyň, maşgala agzalarynyň, terbiýeçileriniň we ş.m.) çaga garaýyşlarynyň, talaplarynyň, bahalarynyň üýtgemegi.

Çaganyň aragatnaşyklarda, durmuşda, jemgyýetde tutýan sosial ornunyň (hukuklarynyň we borçlarynyň) üýtgemegi (maşgalada, çagalar bagynda, köçede, mekdepe).

Ýokardaky alamatlary bilen dürli ýaşdaky çagalar tapawutlanýarlar. Ýagny ösmegi, bir ýaş döwründen beýlekisine geçmegi diýmek çaganyň aňynyň, özüni alyp baryşlarynyň, boluşlarynyň düýpgöter üýtgemegi, täzelenmegi, başga adama öwrülmeğidir.

“Ösmek” diýmek täzelenmek, täze sypatlaryň emele gelmegidir. Her bir ýaş döwründe ösüşiň önümi, görkezijisi, kriteriýasy psihikasynda täzelikdir, täze emele gelmelerdir. Şolar hem ösenligini aňladýar. Öň belleýşimiz ýaly, her bir ýaş döwri nähilidir täzelige duýgurdyr (senzetiwdir).

Bäbeklik döwri emosional aragatnaşyga, görüş, eşidiş täsirlerine, hereketlerine duýgurdyr. Irki çagalyk (1-3 ýaş)-hereketlerine (öz be-

denine erk etmek we gurallary özleşdirmäge) we sözleşşe duýgur. Mekdebe çenli döwür sosial gatnaşyklara (rolly oýunlarda) duýgur. Kiçi mekdep ýaşlylar ygtyýarly psihiki proseslere (özünü içerden dolandyrmaga), refleksiýa, täsiriň içki planyna, abstrakt akyl täsirlerine duýgurdyr. Ýetginjeklik döwri özünü aňly dolandyrmaga, sosial-ahlak düzgünlere, duýgudaşlyga, beýlekilere düşünmäge duýgur, uly ýaşly okuwçylar öz şahsyýetini, hünärini, durmuş ýoluny anyklamaga duýgurdyr.

Her bir ýaş döwriň ahyrynda döreýän täze emele gelmelere seredeliň.

Bir ýaşyň ahyrynda (bäbeklik döwri) dik durup ýöremegi, sözleşişň başlangyjy, öýkünmeklik, netijä garaşýan täsirler ýüze çykýar.

Üç aýyň ahyrynda (irki çagalyk) gural täsirleri (özüne hyzmat etmegi) we sözleşşi aktiw özleşdirmek, şahsyýetiň başlangyjy (“men”, “men özü”) ýüze çykýar.

Ýedi ýaşda (mekdebe çenli) simwollary ulanmak, jemgyýetiň sosial kadalaryna esaslanmak, bilijilik gyzyklanmalary, täze motiwler, refleksiýa ösýär.

On baş ýaşda (ýetginjeklik döwri) kemala gelenlik duýgusy, sosial normalara esaslanmak, intellektuallaşmagy (abstrakt akyl operasalaryny özleşdirmek) ýüze çykýar.

On alty-on ýedi ýaşda (ýokary synplar) öz aňy, durmuş planlary (hünäri, käri, ýaşaýşy), dünýägaraýşy, ilkinji söýgi, ýekelik duýgulary ýüze çykýar.

Her bir ýaş döwri D.B. Elkoniniň belleýşi ýaly, doly ýaşalmaly we doly başdan geçirilmeli”, ýagny ahlak islegleri, motiwleri, kanagatlandyrylmaly. Esasy işlerden geçmeli we durmuşyň indiki derejesiniň talaplaryna laýyk gelmelidir.

Ylmy psihologiýada şeýle ýaş döwürleri we esasy işleri ýüze çykarylan:

1. Prenatal döwri (çaga doglanyndan -40 gün; 40 gün-6 aýlyk; 6 aýlyk-1 ýaş çenli)
2. Bäbeklik döwri (1 ýaş çenli: ulular bilen emosional aragatnaşyk).
3. Irki çagalyk (1-3 ýaş; gurallary we sözleşşi özleşdirmek).

4. Mekdebe çenli döwür (4-7 ýaş; oýun işleri).
5. Kiçi mekdep ýaşlylar (7-10 ýaş; okuw işi).
6. Ýetginjeklik döwri (12-15; jemgyýete peýdaly iş).
7. Ýokary synplar-irki ýaşlyk (15-17 ýaş; okuw - hünär ugrukmak).

Ösüşiň, täzelikleriň emele geliş mehanizmine seredeliň. Haçanda çaga häzirki döwürdäki esasy işini doly özleşdirse, bu iş öz ösdüriji wezipelerini ýerine ýetirip ýär, indi çaganyň aňynda onuň gymmaty, manysy, ähmiýeti ýitýär, işiň motiwi sönýär. Indi ony täze işler, başga zatlar özüne çekýär – çaganyň daşky dünýä garaýyşlary üýtgeýär. Ony täze işe geçirmeli, garaýyşlaryňy üýtgedip, täze, ýokary talaplary goýmaly. Eger-de ulular bu pursata aň ýetirmeseler, çaga garaýyşlaryny üýtgetmeseler, çaga aňyndaky gapma-garşylyk ýitileşip, “daşyna çykyp” başlaýar: çaga gulak asmaýan, gödek, gaharjaň we ş.m. bolup başlaýar. Beýle ýagdaýa geçiş döwrüniň, ösüşiň krizisi (1 ýaş, 3 ýaş, 7 ýaş, 12, 13, 17 ýaş) diýilýär. Krizis ösüşde hökman däl, gaýtam tersine, ol ösüşiň saklanýanlygyny, ösüşe päsgel berilýänligini aňladýar. Çaganyň ösüş derejesine düşünseler, oňa garaýyşlaryny üýtgetseler, täze gatnaşyklara girizseler, esasy işiň täze görnüşine geçirseler, krizis döremeyär, ösüş amatly geçýär. Ösüşde ýaş döwürleriň her biriniň özüne mahsus güýçli işleýän we ösýän psihiki funksiýalary bardyr. Bir-üç ýaş aralygynda ol kabul etmek (obrazlar döretmek), dört-alty ýaşlarda ýat, kiçi mekdep ýaşda pikirlenmekdir. Şol funksiýalaryň ösmegi, ýitileşmegi beýleki funksiýalary hem öz derejesine çekýär. Şonuň içinde çaganyň islendik täze işlerine laýyk gelýän beýleki psihiki prosesleri kemala gelýär.

Çaganyň psihiki ösüşinde ýaş döwürlerinden başga-da ösüşiniň fazalary ýüze çykarylýar. Olar aýry-aýry psihiki proseslere (kabul etmek, ýat, pikirlenmek, sözleşiş we ş.m.) degişlidirler. Meselem, J.Piýaje çagada pikirlenmegiň ösüş fazalaryny, A.W. Zaporejes ygtyýarly hereketleriň fazalaryny ýüze çykardy. Dürli fazalaryň ösüp geçýän wagty dürlüdür, şonuň üçün-de çaga dürli ýaş döwürlerinde fazalaryň dürli mukdaryny geçýär. Meselem, bäbeklik döwründe ösüş örän çalt bolup, bir ýylyň içinde çaga baş fazadan geçýär. Irki çagalyk döwründe (2 ýylyň dowamynda) çaga üç fazany geçýär.

Ösüşin deňölçeýsizligi ýokardaky sebäpler bilen düşündirilýär. Ähli çagalar ösüşde şol bir ýoly geçýärler, ýagny ähli fazalary ýaşap we işläp geçýärler. Hiç hili okatmak, terbiýe sistemasy nähilidir fazany taşlap-ätläp geçmäge ýa-da olaryň yzygiderlilikini bozmaga mümkinçilik bermeýär. Çaga aýratynlyklary (ukyplyklary, zadatkalary) we ýaşayşyň in amatly ýa-da amatsyz şertleri fazalary, geçýän wagtyny tizleşdirip ýa-da haýallandyryp bilýärler.

Şeýlelikde, L.S. Wygotskiniň garaýyşlaryna laýyklykda her bir döwrüne mahsus aňňyň özboluşly düzümi we psihiki funksiýalarynyň baglanyşyklary bolýar. Ösüşin her bir döwri nähilidir funksiýalary üçin senzitiw (duýgur) bolanlygy üçin şol döwürde zerur şertleriň ýetmezliginden ösmezligi bütün psihikany saklaýar, has kyny-da onuň öwezini soňra doldurmak (kompensirlemek) kynlaşýar.

Meselem, bir-üç ýaşyň arasynda aragatnaşygyň, garaşygyň, terbiýäniň ýetmezçiliginden çaganyň sözleşişiniň ösmezligi, yza galma-gy onuň bütün psihiki ösüşini togtadýar.

“Wagty geler, öser, ulalar, akyllanar, düzeler” diýip garaşmaly däl: wagty gelip düzelmeýär, ol gaýta çuňlaşýar. Durmuşyň şeýle netijesi bar: çaga kiçikä aladasy, problemalary hem kiçi, ulaldygyça problemalary ulalýar. Ine, ylmy we durmuşy maslahat: kemçiliklerini, ýetmezçiliklerini, problemalaryny ulaltman, çuňlaşdyрман, wagtynda önüni almalydyr.

Çaganyň ösüşinde köpçülikden iki tarapa hem “gyşarýanlar” bolýarlar. Neslegeçijiliginiň faktorlary amatly bolanda ata-enesiniň ýaşayşy obrazy ýokary ahlakly, medeniýetli, sowatly, material üpjün, çaga garaýyşlary progressiw bolanda onuň ösüşini çaltlaşýar.

Birnäçe subýektiw we obýektiw sebäplere görä, käbir çagalar ösüşde yza galýarlar. Ilkinji nobatda, ösüş derejesini diagnostirläp, yza galmaklygyň ugurlaryny (aragatnaşyk, intellekt, sözleşiş, emosional we ş.m.) anyklap, olaryň sebäplerini ýüze çykarmaly, soňra düzediş we ösdürüji işleri guramalydyr. Çaga jemgyýetçilik terbiýesine çekil-medik bolsa (çagalar baglaryna çekilmese), onuň saglygyna gözegçilik goýluşy ýaly psihiki ösüşini hem ýylda 3-4 gezek gözegçilik etmegi ata-enelerine maslahat bermeli. Has amatlysy geljekki ata-eneleri (ýaş çatynjalary) psihologik-pedagogiki sowatly etmegi guramakdyr (beýle işleri W. A. Suhomlinskiý giňden ulandy).

§ 9. Çagalaryň akyl ösüşiniň aýratynlyklary

Çagalar biri-birlerinden akyl ösüşi boýunça tapawutlanýarlar. Toparda akyl ösüşi kadada bolan, öňe gidýän, yza galýan we käbir sebäplere görä, wagtlaýyn yza galýan çagalary görmek bolýar. Terbiýeçi öz toparyndaky çagalaryň akyl ösüşiniň derejesini kesgitläp bilmegi başarmalydyr. Akyl ösüşi kadada bolan çaga güýçýeterlikli dürli wezipeleri özbaşdak çözmegi başarýar. Zatlaryň, hadysalaryň arabaglanyşygyna, gatnaşygyna, ähmiýetine düşünmegi başarýar. Ol şekillendiriş ukyplary, zähmet ukyplary bilen ýaraglanan bolýar. Oýunda, işiň dürli döredijilikli görnüşlerinde täze tärleri, usullary ulanmaklyga, daş-töweregini gurşap alan dünýä akyl ýetirmeklige çalyşýar. Çaganyň “Näme üçin?”, “Nämä gerek?” diýen soraglary akyl ösüşiniň görkezijileridir. Şol soraglar mydama uly adamlara gönükdirilmeýär. Çaganyň özi hem şol soraglara jogap gözleýär. Ol dürli synaglary gurap görýär. Zatlara, hadysalara gözegçilik edýär. Olar barada pikirlenip, netije çykarýar. Çaganyň pikirlenmesiniň, aň ýetirişiniň ösüşi onuň bilimleri bilen baglanyşykly bolýar. Şonuň üçin berilýän bilimler takyk, giň göwrümlü bolmalydyr. Akyl ösüşi kadaly bolan çaga öwrenen, özleşdiren bilimlerini täze wezipeleri çözmekde özbaşdak ulanmagy başarýar. Mekdebe çenli ýaşly çaganyň akyl ösüşinde aýdyň hereketli, aýdyň-obrazly pikirlenmäniň ähmiýeti uly bolup durýar.

Akyl ösüşinde öňe gidýän çagalara başgaça wunderkindler diýilýär. Beýle çagalar az bolýar. Olar öz deň-duşlaryndan akyl ösüşde has öňe gidýärler. Olar aýratyn ünsi talap edýärler. Olar has ir ýazmagy, okamagy, hasaplamagy öwrenýärler. Bu çagalarda akyl işjeňligi, özbaşdaklygy ösen bolýar. Olar öňde goýlan wezipäni çözmeklige ünslerini jemläp, uzak wagtlap hem akyl işi bilen meşgullanyp bilýärler.

Käbir sebäplere görä, akyl taýdan ösüşde wagtlaýyn yza galýan çagalary hem görmek bolýar. Duýma synalarynyň ösmezligi, zeper ýetmekligi, kiçi ýaşda köp kesellemegi, maşgaladaky aragatnaşygyň, terbiýäniň dogry ýola goýulmazlygy onuň ýüze çykmagyna sebäp bolup bilýär. Olar çalt ýadaýarlar, ünslerini bir ýere jemläp bilmeýärler. Terbiýeçi güýçýeterlikli ýumuşlary tabşyryp, pedagogik taýdan dogry täsir etmegi başarsa, olar deň-duşlarynyň yzyndan ýetýärler.

Ösüşde yza galýan çagalara hem duş gelmek bolýar. Oňa başgaça kemakyllyk hem diýilýär. Kemakyllyk dogabitdi we doga däl görnüşlerde bolýar. Dogabitdi görnüşi çaga üç ýaşa ýetmänkä ýüze çykýar. Ol, köplenç, ýokanç keselleriň, hromosom kadadan çykmanyň, zäherlendiriji jisimleriň we ş.m. täsirleriň netijesinde döreýär. Doga däl görnüşiniň ýüze çykmagyna beýnide çiş döremegi, zäherlenmegi, oňa gan inmegi, agyr ýokanç keselleri, urgy sebäp bolup bilýär. Dogabitdi kemakyllygyň 3 görnüşi bar.

1. Çuň (düýp).

2. Agyr.

3. Ýeňil

1. Çuň görnüşindäki çaga zzygiderli gözegçilik edilmegine mätäç bolýar. Olary ýdirmeli, içirmeli bolýar. Olar öz-özünü oňarmaýar. Aglabasy geplemekden, hereketden mahrum bolýar.

2. Agyr görnüşinde çaganyň sözleýşi bulaşyk, düşnüksiz bolýar. Şol bir sözleri köp gaýtalaýar. Olaryň söz gory az bolýar, düşüňjeleri az, ýüzleý bolýar. Yhlas edip öwredileninde azda-kände özüne erk etmegi, ýönekeý işleri ýerine ýetirmegi öwrenýär. Onda belli bir endikler kemala gelýär.

3. Ýeňil görnüşindäki çaga gönümel bolýar. Düşünjesi ýüzleý, aň ýetirişi pes, özbaşdak pikir ýöredip, netije çykaryp bilmeýär, ünsi, kabul etmesi ýüzleý bolýar. Söz baýlygy beýleki görnüşdakilere garanyňda baý, ýöne şol bir sözleri köp gaýtalaýar.

Kemakyllygy çaganyň özüni alyp barşyndan, hereketinden tapawutlandyryp bolýar. Olaryň käbiri haýal hereketli, gowşak, sussupes, az gepleýär. Käbiri köp hereketli, köp gepleýän, keýpli, gepegidegen bolýar.

Kemakyllylygyň doga däl görnüşi çaganyň 3 ýaşyndan soň ýüze çykýar. Ol uly ýaşlarda hem ýüze çykyp bilýär. Psihiki prosesler kemkemden gowşaýar. Bilýän işlerini ýerine ýetirseler-de, kämilleşip bilmeýärler. Ýat, hyýal, üns gowşaýar, düşüňje peselýär, duýgulary kütelýär. Onuň agyr görnüşi hem bar. Onda adam işe ukybyny ýitirýär, beýlekileriň gözegçiligine mätäç bolýar. Kemakyllygy doly bejermek mümkin däl, ýöne bejermek, öwretmek bilen belli bir ösüşleri gazyryp bolýar.

§ 10. Psihiki ösüş we okatmak

Çaganyň durmuşy uly adamlara garaşly bolýar. Çaga ululara öýkünmek bilen täze düşüňjelere eýe bolýar. Ol diňe bir göni ýöremegi, zatlary ulanyp bilmegi öwrenmän, eýsem, duýup, pikirlenip bilmegi we öz hereketlerine ýolbaşçylyk edip bilmegi öwrenýär. Okatmagyň netijesinde çagalar diňe bir amaly hereketleri özleşdirmän, psihiki hereketleri hem özleşdirýärler. Çagalaryň uly adamlara öýkünmeklik bilen özleşdiren düşüňjeleri doly we takyk bolmaýar. Çaga hemmetaraplaýyn ösüşi üpjün etjek bilimler yzygider berilmelidir. Munuň üçin ulular ýaş aýratynlykly döwürlerde ösüş bilen okatmagyň baglanyşygyna düşüňmegi başarmalydyr. Kiçi ýaşly çagalara ýönekeý düşüňjeleri özleşdirmek hem kyn bolýar. Şonuň üçin okatmagyň usullary saýlananda hem çagalaryň ýaş aýratynlygy hasaba alynmalydyr. Kiçi ýaşly çagalary okatmakda dil usulyndan az peýdalanylýp, görkezme esbaplylyk usuly giňden ulanylýar. Bu döwürde çaganyň eşiden maglumatyndan gören zady gowy ýadynda galýar. Çaga ösýär, jemgyýetçilik tejribäni, işiň dürli görnüşlerini özleşdirýär. Tejribäni özleşdirmeklik, hereketleri kemala getirmeklik okatmaklygyň üsti bilen amala aşyrylýar. Okatmakda ýetilen dereje hasaba alynýar we ösüşiň haýsy ugra gönükdirilmelidigi kesgitlenilýär. Mysal üçin, çaga çyzyklardan tanyş zatlaryň şekilini tanap başlan bolsa, indi oňa maksat goýup, surat çekmegi öwretmeklik zerurdyr. Okatmakda esasy orun başda çaga işi uly adamlaryň öwretmeginde, onuň gözegçiliginde ýerine ýetiren bolsa, indi ony özbaşdak ýerine ýetirip bilmegi öwretmeklige berilýär. Çaganyň uly adamlaryň gözegçiliginde we özbaşdak ýerine ýetirýän işleriniň tapawudy çaganyň ýakyn geljekdäki ösüş zonasynyň ululygyna bagly bolýar. Okatmakda çagalarda bar bolan düşüňjelere daýanylýar we täze düşüňjeler bilen üsti ýetirilýär. Sözleşşiň kemala gelmegi psihiki ösüşde öňe gidişliklere getirýär we okatmagyň täze görnüşlerine geçmeklige mümkinçilik berýär. Sözleşşiň täsirinde ol hyýala we pikirlenmä esaslanýan has täzeçe görnüşe eýe bolýar. Ýakyn geljekdäki ösüş zonasyny hasaba almazlyk nädogrudyr. Mysal üçin, çaga 100-200- e çenli sanamagy öwredip bolar. Emma ol sanlaryň emele gelşini, yzygiderligini düşündirip bilmez. 100-200-e çenli ýatdan sanap biler, emma birnäçe şekiliň

içinden 60 sany şekili sanap getir diýseň, ol getirip bilmez. Her bir öwredilýän düşünjäni çaganyň psihiki ösüşini hasaba alyp, oňa güýç-ýeterli düşüňjeleri hödürlemelidir. Okatmaklyk psihiki ösüşden öňde gitmek bilen psihiki prosesleriň ösüşiniň we psihiki hilleri kemala getirmekligiň ugruny kesgitlemäge mümkinçilik berýär.

§ 11. Bäbeklik döwrüniň häsiýetnamasy

Anatomik-fiziologiki aýratynlyklary.

Çaganyň dünýä inmegi onuň bedeni üçin uly tolgunmadyr. Ol ene bedeniniň içindäki hemişelik gursawdan tükeniksiz üýtgeýän, gyjyndyryjlary köpdürli howa atmosferasynda ýaşamaga geçýär. Tebigy kadaly ösen çaganyň ýaşaaşyny üpjün etmek üçin zerur sistemalar, şol sanda organizmiň içki we daşky sredalaryny özara baglanyşdyrýan nerw sistemasy bilen gurallaşdyrylan bolýar. Ýöne çaga organizmi ulularyňka garanynda uly özboluşlyklary bilen tapawutlanýar. Ol uly adama görä takmynan 3 esse ýygy dem alýar, ýüregi çalt urýar, emma pulsy durnuksyz, ritmiki däl. Süňk sistemasy kemala gelmedik, kellesi uly, bedeniniň 1/4 bölegini düzýär (ulularda ol 1/8), aýaklary gysga, bedeni uzyn bolýar.

Beýni gabygyndaky öýjükleriň mukdary ulularyňky ýaly, emma olar birmeňzeş (şeýle deňeşdirme-meňzetme getirilýär. Eger-de kemala gelen adamyň beýni öýjüklerini doýan, ýetişen hyýaryň aýry-aýry çigitlerine meňzetsen, çaga beýnisiniň öýjükleri golaýda düwen hyýaryň entek birmeňzeş massaly çigitlerine meňzeşdir), öýjükleriň arasyndaky birleşdiriji nerw ýüplükleri (dendritler we aksonlar) az hem-de gysga. Nerw ýüplükleri izolirleýji mioelin gatlagy bilen örtülmedik. Şonuň üçin-de beýnä berilýän islendik daşky signal bütün beýnide ýaýraýar, islendik daşky täsire bäbek bütün bedeniniň silkinip gitmegi bilen umumy jogap berýär. Iň täze emele gelme hökmünde beýni gabygy ösmedik, onda hiç hili maglumat (informasiýa) ýok; içki synalarynyň işlerini dolandyrýan merkezler doly işleýärler. Beýni gabygynyň “arassalygy” çaganyň ýetmezçiligi däl-de, artykmaçlygydyr. Ýaşaaşynda oňa berilýän daşky signallardan beýni gabygy işleýär we ösýär. Çaga doglanda beýnisiniň agramy 0,3 kg, uly adamyňky 1,5 kg töweregidir. Beýniniň soňky ösüşi üçin 6 ýaş çen-

li berlen terbiýäniň orny uly bolup durýar. Ilkinji 6 aýda çaganyň beýnisiniň ösüşi öz mümkinçiliginiň 50%, 3 ýaş çenli 70-80% ýeter. Çaga 8 ýaşanda onuň beýni öýjükleri doly işläp başlaýar.

Çaganyň organizminiň ýaşayşyny – dem almagyny, iýmitlenmegini, galyndylary bölüp çykarmagyny refleksler – sormak, ýuwutmak, iýmit gözlemek, tutmak, aýaklary bilen iteklemek we ş.m. üpjün edýärler. Organizmiň ilkinji isleglerini kanagatlandyran bu refleksler diňe çaganyň ýaşayşyny üpjün edip, psihiki ösüşe getirmeýärler.

Çaganyň ilkinji islegleri doly kanagatlandyrylsa (iýmite, gurylyga, ýylylyga, dem almaga, arassalyga), olar onuň üçin ähmiýetini ýitirýärler (dok, ýyly, gury, ýumşak ýerde ýatmak) we tolgundyrmayarlar (açlyk, sowuklyk we ş.m. oňaysyzlyklar çaganyň aglamagyna – umumy emosional jogabyna getirýär). Beýle çagada adama mahsus täze islegler – täze maglumatlary almaga, hereketlere we ulular bilen emosional aragatnaşyga islegler döreýär. Şolaryň kanagatlandyrylyşy hem psihiki ösüşe getirýär.

Adam çagasynyň beýnisi haýwanyňkydan düýpli tapawutlanýandyr. Haýwan çagasynyň beýnisinde olar üçin iň möhüm zadyň – hereketleriň merkezleri ilki kemala gelse, adam çagasynyň beýni gabygynda informasion (syzyş) – görüş, eşidiş we ş.m. merkezleri, ilkinji nobatda, çalt kemala gelýär.

Beýni öýjükleriniň (islendik organyň) kemala gelmeginiň iki şerti bardyr: birinjisi – beýni substratyny (öýjügiň bedenini we içki gurluşyny, jisimini) emele getirmek üçin iýmiti hil we mukdar taýdan ýeterlik bolmaly, iýmiti siňdirmek (işlemek, “ýakmak”) üçin howadan alnan kislorod zerur. Arassa howadan dem almaly; ikinjisi – beýni merkezine syzyş organlaryndan (görüş, eşidiş we beýleki sensor sistemalaryndan) ýeterlik mukdarda maglumat (signal) berilmeli, ýagny organ işlemeli, türgenleşmeli. Beýle zerurlyk çaganyň maglumatlara islegleridir. Şeýlelikde, bäbegiň beýnisini daşky ýagtylykdan, reňkden, şekillerden, seslerden izolirlmeli däl-de, gaýtam, olara gönükdirilmeli, guramaçylykly berilmeli. Beýni öýjükleri maglumat alyp, işläp kemala gelýärler we özleri maglumatlar bilen “doldurylýar”. Şolar hem psihiki ösüşiň kemala gelşiniň başlangyjydyr. Çaga üçin daşky dünýädäki ähli zatlardan iň möhüm, gymmatlysy eje-

sidir. Ol çaganyň ähli garaşygyny üpjün edýär. Ejesi çagany iýmitlendirende we beýleki “hyzmatlarynda” çaga ýüzüni golaýlaşdyryp, oňa ýylgyrýar, mähir – muhabbet, söýgi siňdirilen sözler bilen (çaga sözleşişiniň mazmunyna däl-de, intonasiýasyna “düşünmeli”) ýüzlenýär. Ejesiniň mähriban ýüzi, ýylgyryşy, ýakymly sözleşi – çaga üçin örän gymmatly, subýektiw we obýektiw ähmiýetli bolup, onuň maglumata we goranmaklyga islegini kanagatlandyrýar. Şolaryň içinde çagada ilkinji sosial isleg – ejesi, ulular bilen oňalyly duýguly aragatnaşyga isleg döredýär. Ejesi bilen gowy emosional gatnaşyk çaga aňyny ruhy güýç bilen doldurýar. Söýlen, mähir-muhabbet siňdirilen, erkin we gowy görülen çaga бүтін ömründe egsilmez ruhy güýç bilen üpjün edilýär. Ýaşayşa motiwasiýa, “men gerekli, garaşylýan, söýlen” duýgulary döredýär we ruhabelentligiň düýbi tutulýar.

Ejesi (ýa-da beýleki golaý adam) ýüzüne golaýlanda, iýmitlendirende, sözleşiş bilen ýüzlenende çaga ellerini-aýaklaryny şadyýan hereketlendirip, ýylgyryp, ýuwaşja sesleri döredip, jogap berýär. Oňa janlanýş kompleksi diýilýär. Ol ýaşayşyň 2-3-nji aýlarynda döräp, çagada adama mahsus psihologiki ýaşayşyň başlanandygyny aňladýar.

Ynsan çagasyny söýgi, mähir-muhabbet bilen gursap alýar we ösdürýär. Şeýlelikde, emosional aragatnaşykda çaga lezzet alýar, özüni duýşy, keýpi oňat bolýar, şadyýan, şähdaçyk, göwnaçyk, hemmele-re ynanýan, aragatnaşyklara ymtylýan (“ýadyrgamaýan”), beýlekilere ak göwünli, ruhy sagdyn ynsan bolup ösýär. Beýle çaganyň intellektual, ahlak-sosial, erk-emosional ösmäge mümkinçilikleri ýokary bolýar – gaýratly, kuwwatly, gujurly bolýar. Gynansak-da, beýle aragatnaşygy doly almadyk, ene-ata mähriden ganmadyk, olaryň söýgüsine zar çagalara hem duş gelmek bolýar. Beýle ýagdaýlara emosional depriwasiýa (mahrum edilmek) diýilýär. Ol çaganyň ýaşayşyna, ösüşine düýpli zyýan ýetirýär (biologiki tejribeler hem şu garaýyşlary tassyklaýarlar: “enesi ýalamadyk” – ol haýwanyň çagasyna özboluşly “söýgüsi”, haýwanlar ejiz, gowşak, gorkak bolup ösýärler); halkyň dilinde ösmedik, ejiz çaga “ýetim guzy ýaly” diýilýär. Emosional aragatnaşygyň önümi ejesiniň we çaganyň ruhy saglyklary, çuňňur kanagatlanmalary, duýgy amatlygydyr. Motiwasiýasy – olardan lezzet almak bolup durýar.

Emosional aragatnaşyga islegleriniň netijesinde çaganyň ýady çalt ösýär. Ol özüne golaý, tanyş adamlaryny tanaýar. Olara ymtylýar, satlanýar. Nätanyşlar gorky duýgularyny döredip bilerler. Şeýle aragatnaşykdan onda oýnawaçlar, zatlar arkaly ulular bilen özara täsirlere girmek islegi döreýär. Ulular çaga zatlary görkezýärler. Eline tutduryp, silkip görkezýärler, onuň täsirlerine ýolbaşçylyk edýärler. Başarjaň çaganyň ulular bilen utgaşykdaky işlerine bilelikdäki işler diýilýär. Şolaryň içinde çaga täze işleri özleşdirýär we ösýär. Ulular oňa şert döretmeli, kömekçi bolmaly. Ulularyň görkezmelerine öýkünip, şolary gaýtalap, çaga daşky dünýäni öwrenýär.

Bilelikdäki işleriň talaplary çaganyň sözleşiş arkaly aragatnaşyga girmek isleglerini ýitileşdirýär. Çagada sözleşişin pesligi bilen onuň islegleriniň arasyndaky gapma-garşylygy çaganyň sözleşişini özleşdirmäge mejbur edýän motiwdir. Indi çaga ulularyň sözleşişine diňşirgenip, ünsli bolup, olara öýkünip, gaýtalap başlaýar. 4 aýlyk çaga diňlän sözleşişiniň ritmine öýkünip bilýär. Ulularyň emosional baýlaşdyrylan ýüzlenmelerine çaga işjeňligini artdyryp jogap berýär. 6 aýlyk çaga dürli bogunlary dowamly wagt öýkünip gaýtalap başlaýar. Sözleşişin döreýişiniň 4 tarapy bar. Birinji sin aýdylyan bogunlary, sözleri diňlemek eşidiş merkezlerini işledýär, türgenleşdirýär we ösdürýär. Ikinjiden, käbir ýönekeý sözleri, bogunlary gaýtalamagy sözleşişiniň hereket-artikulýasion merkezlerini kemala getirýär. Üçünjiden, sözleşişin mazmunyna (näme belleýänligine, aňladýanlygyna) düşünmek. Düşünmegiň iň ýönekeý formasy predmetleriň, hereketleriň atlaryny bilmeklikdir, olary özara degişli etmektir. Onuň kemala gelşi şeýle. Çaga predmet, hereket görkezilýär, onuň beýnisinde görüş obrazy döreýär, şol bir wagtda olaryň ady aýdylanda beýnide sözün ses obrazy döreýär. Ilki obrazyň – şekil we sesiň arasynda baglanyşyk emele gelýär. Indi söz aýdylanda, beýnide onuň belleýän predmetiniň, hereketiniň şekil obrazy dikeldilýär – çaga şol predmeti görkezýär (“eliňi görkez!”, “hany telewizor”, “hany burnuň”, “diliňi çykar”). Şu hadysa hem düşünmegiň başlangyjydyr. Dördünji tarapy sözleşiş çaganyň özüniň aýtmagy bir ýaşynyň ahyrynda işjeň çaga 12-15 sözi aýdyň, takyk aýdýar. Emma passiw (entek aýdyp bilmeýän, emma düşünýän) sözlük gory uludyr (30-35 söz). Ol görkezmeleri ýerine yetirmeginde ýüze çykýar.

Indi çaganyň sözleşiş işjeňligi ýokarlanýar, täze predmetleri, täsirleri aýtmagy talap edýär. Ol kanagatlandyrylsa, ösüşi çaltlaşýar. Bu ýagdaýda möhüm netije gelip çykýar: ulularyň çagalar bilen bilelikdäki ähli işleri – ýymitlendirmegi, arassalamagy, gezdirmegi we ş.m. elmydama emosional baýlaşdyrylan sözleşiş bilen utgaşdyrylmalydyr. Çaga bilen dyngysyz sözleşmeli. Çaga diňleýär, eşidýär, gaýtalaýar, aýdýar (şonuň üçin-de ker çagada sözleşiş döremeýär).

Çaganyň ýaşayşyny iki bölege bölmek bolýar: ukusy we oýa haly. Oýa halynda ony ýymitlendirmek, arassalamak zerur, emma bu ýeterlik däl – ulular oňa lak atýar, emosional baýlaşdyrylan sözleşiş bilen ýüzlenýär, ýylgyrýar, olara çaga hem ýylgyрма, dürli sesler, elleriniň, aýaklarynyň hereketleri bilen jogap berýär.

Bäbek ulular bilen aragatnaşyga öwrenişip, eline almaklaryny talap edýär, sebäbi ulularyň elinde onuň tomaşa edýän dünýäsi giňelýär, ýagdaýyny üýtgetmek bilen (diňe ýatmakdan ýadaýar) dynç alýar. Ulularyň önünde möhüm wezipe döreýär, ýagny daşky dünýäden maglumat almak üçin çaganyň öz işjeňligini ýokarlandyrmaly. Çaganyň oýa ýagdaýynda ýatýan ýeri uklaýan ýerinden başga bolmaly, kellesini ýagtylyk gelyän tarapa goýmalydyr, şonda predmetler oňa oňat görünýär.

Bäbeklik döwründe çaga bilen şeýle gönükmeler guralyp bilner:

Garaşygy, terbiýesi ýeterlik bolanda, iki hepdelik çaga süýşýän predmetleri gözi bilen yzarlaýar. Ýaşayşyň 10-12 günlüginde çaganyň gözünüň önünde gezekli-gezegine diametri 5-7 sm bolan gök, mawy, ýaşyl, melewşe, gyzyll reňkli halkalar (ýüpe asylan) çepe-saga süýşürilýär, ortada saklanyp, soňra ýokary-aşak süýşürilýär. Çaga nazary bilen halkany “tutmaly” we şonuň hereketlerini yzarlamaly. 1-2 minudyň dowamynda iki gezek görkezilýär.

Çaganyň reňkleri tapawutlandyrmagyna degişli şeýle ýumuş guralyp bilner. Reňkli kagyzdan dürli reňkli “bölejikler” (tegelek formaly) taýýarlanýar we çaganyň sallançagynyň üstünde asylyp goýulýar; ony silkip, aýlandyryp, çaganyň ünsi çekilýär. 2-3 günden beýleki reňkli halka asylýar. Her bir reňk bilen günde iki gezek 3-5 minut oýnadylýar.

Şygrydawuklary synlamagy (1 aýlyk).

Iki şygyrdawuk dikligine asylýar, ýokarky täze, pesdäki çaga öňden tanyş, olar dürli reňkli lentalar bilen birleşdirilen. Aşaky şygyrdawuk çaganyň eli ýeterlik beýiklikde (7-10 sm). Oňa çaganyň eli degende, ýokarkysy yrgyldaýar. Çaga gözlerini giň açyp, hereketlerini bes edip, ýokarky nätanýş şygyrdawuga syn edýär. Ellerini silkende aşaky şygyrdawuk ýokaryny hem yrgyldadýar. Bu hadysa bäbek üçin uly tomaşa bolýar. Oýny 4-5 minudyň dowamynda günde 2-3 gezek (1-2 hepdeläp) guramaly.

Iki meňzeş oýnawajy görkezmeli (2 aýlyk).

Iki sany meňzeş oýnawaç – oýnawaç güjük, towşan, pişik we ş.m. Çaga ýüzin ýatyrylýar. Göni göz önünde 1 m aralykda iki oýnawaç hem goýulýar we olara çaganyň ünsi çekilýär. Indi birini alyp, “Towşanjyk gidýär” diýip, oýnawaç merkezden sag tarapa 80-100 sm aralyga ýuwaşja süýşürilýär. Çaga gözleri bilen yzarlaýar. Soňra beýleki oýnawajy hem şeýle usul bilen çepe süýşürmeli. Çaga ol tarapa kellesini we bedenini öwürýär. Soňra ýuwaşlyk bilen oýnawaçlar ýerinde goýulýar. Oýun 2-3 gezek gaýtalanýar. Günde 2-3 gezek (her biri 2-3 min) oýnamak mümkin. Oýnawaçlary çalşyryp (esasy mesele ünsüni, gyzyklanmasyny saklamaly) ony gaýtalamak bolýar.

2-3 aýlyk çaganyň oýa wagtyny “boş” geçirmeli däl. Şu döwürden çaganyň elleriniň işjeň hereketleri başlanýar. Mümkin boldugyça çaganyň eli boş bolmaly däl. Eline oýnawaç, predmet tutdurmaly (kagyz oýnawaçlar däl, sebäbi islendigini ol agzyna salyp görýär), olary işjeň silkip, zyňyp, bir-birlerine urup görsün. Akyl işjeňligi hereket işjeňliginden başlanýar. Ikinji möhüm tarapy çaga işjeň, ösen bolsa, ol özi özüni güýmeýär. Ösmedik çaga diňe elde görterilmegini soraýar (şu faktor hem ösüşine baha bermekde ulanylýar). Amaly, hereket täsirleri arkaly çaga predmetiň şekilini, ululygyny, gaty-ýumşaklygyny öwrenip, sensor tejribe toplaýar we onuň akyl ýetiriş işi başlanýar (şolaryň jemi hem psihikany, aňy, бүтін şahsyýeti kemala getirýär).

Hereketleriniň ösüşi

Bäbeklik döwürde çaganyň hereketleriniň ösüşi ägirt uly ýoly geçýär. Ol gowuşgynsyz, emelsiz, hiç zady başarmaýan derejeden kellesini tutýan, oturyp bilýän (bil oňurgasy berkleşýär), emedekleýän,

dik durup ýöreýän (hereket-daýanç sistemasy kemala gelen) ynsan çagasyna öwrülýär. Olaryň ählisi hereketleriň ösüşini netijesidir. Hereketleriň ösüşiniň iki ugry bar – öz bedenine erk etmek we daşky predmetler bilen täsir etmeklik (“daşky” hereketler). Ösdürýän, täze hilleri döredýän hereketlere progressiw hereketler diýilýär. Şolar wagtynda döredilmese, çaganyň ösüşini togtadyjy küték hereketler – barmaklaryny sormak, parhsyz bir nokata seredip ýatmak we ş.m. endikler döreýär. Progressiw hereketler giňişlikde işeň süýşmekligi, predmetleri tutmagy we olar bilen ýönekeý manipulýatiw täsirleri döredýärler. Tutmaklygyň kämilleşmegi 3-4 aýlykdan başlanýar. Çaga predmeti barmaklary bilen tutýar, silkip görýär, zyňýar, gözle-rine golaýlaşdyrýar. Hereketlenýän predmetleri gözleri bilen yzarlap, nähilidir bir netijäniň döreýändigini görýär. Beýle hereketleriň iki görnüşi bar. Birinjisi “nähili netije bererkä?” diýen soragyna jogap gözleýän hereketler – synag hereketleri. Ikinjisi garaşylýan netijäni almaga gönükdirilýän hereketler. Mysal üçin, şygrydawukdan “ses çykarmak” hereketleri predmetlerde ýüze çykarylýan täzelikdir (täze ses we ş.m.).

Indiki döwürde bir predmete beýlekisi bilen täsir etmek, meselem, pökgini taýajyk bilen iteklemek, halkalary taýajyga ildirmek we ş.m.ýüze çykýar.

10-11 aýlyk döwürde çagalarda funksional täsirler başlanýar. Olaryň üsti bilen predmetleriň, zatlaryň wezipeleri ýüze çykarylýar. Çaganyň sensor ösüşü predmetleriň obrazlaryny görüş, eşidiş we ş.m. arkaly döretmegi başarmagydyr. Onuň iki çeşmesi bar. Birinjisi, öz hereketleri arkaly predmetleriň häsiýetlerini ýüze çykarmak we öwrenmek. Ikinjisi, gözleri bilen predmeti öwrenmek, syn etmek, yzarlamak. Çaganyň gözleri seretmegi, yzarlamagy ellerinden “öwrenýär”. Eliniň ýetmeýän predmetlerini gözleri bilen öwrenýär. Üç aýlyk çagalar bilen geçirilen tejribeler olaryň reňkleri, tekiz we göwrümlü geometriki şekilleri tapawutlandyryp bilýändigini görkezdi. Gözleri elleriniň hereketlerini yzarlap, predmete çenli aralygy, onuň ululygyny, şeklini öwrenýär. 7-8 aýlyk çagadan predmeti gizleseň, ony gözlemezýär. 9-10 aýlyk çagadan predmeti gizleseler, onuň ýok bolman-

dygyna, başga ýere geçirilendigine düşüňýär. Ýagny predmetleriň durnukly häsiýetlerini – ululygyny, şekilini tanaýar.

Öwretmekligiň, hyzmatdaşlygyň netijesinde çaga daýanja söýenip, dik durýar, agramyny 1 aýagyndan beýlekisine geçirýär we ätlemäge başlaýar. Idegi ýeten çaga 1 ýaşynyň ahyrlarynda birnäçe ädimleri özbaşdak dik durup ätleýär.

Netijeler: Idegi ýeten çaga 1 ýaşynyň dowamynda şeýle täzelikleri öwrenýär:

a) ulular bilen emosional aragatnaşyklary;

b) maglumatlara islegleri onuň beýnisiniň we psihikasynyň ösmegine getirýär;

ç) hereketleriň dürli görnüşlerini, dik durup ýöremegi öwrenýär;

d) sözleýşe düşüňýär, birnäçe sözleri aýdýar.

Şeýle täzelikleri bir ýylyň içinde emelsiz, hiç zady başarman çaganyň özleşdirmegi ägirt uly ösüş, progresdir.

Bir ýaşynyň içinde çaganyň nerw-psihiki ösüşini diagnostirlmekligiň birnäçe mysallaryna seredeliň. Pantýuhina G.W. we başgalar: “Deslapky üç ýaşyň içindäki çagalaryň nerw psihiki ösüşiniň diagnostikasy” (*A.: Magaryf, 1991, 84 sah.*) alty işden birnäçe mysallar getireliň: 10 günlük çaga. Görşüň oriýentirlenme reaksiýalaryny barlamak. Diametri 5-10 sm şarly şygyrdawuk; Çaga arkan ýatýar. Uly adam oýnawajy 40-50 santimetrlikde çaganyň göz önünde saklaýar we ony 20-30 sm saga we çepe ýuwaşlyk bilen 2-3 gezek süýşürýär. Çaga beýleki hereketlerini togtadyp, şol zady 5-10 sekunt nazarynda saklaýar. Görşi kadada diýen netijä gelinýär.

1 aýlykda. Eşidiş oriýentirlenme reaksiýalaryny barlamak. Çaga arkan ýatyr. Uly adam sypalap, gürrüňleşip, çaganyň emosional tonusyny ýokarlandyrýar. Soňra özi çaga görünmän, 50 sm-likde 5-10 sekunt oýnawajy şygyrdadýar we çaganyň adyny tutýar. Çaga ähli hereketlerini bes edip, şygyrdawuga we öz adyna 10-15 sekunt diňşirgenýär. Eşidişi kadaly diýen netijä gelinýär.

Uly adam çaganyň üstüne eglip, 1-2 min mylaýym gürleşýär, owazly sesleri aýdýar. Çaga 2-3 gezek aýry-aýry sesler bilen jogap berýär.

3 aýlykda. Görüş oriýentasiýa reaksiýalaryny barlamak. Çaga asuda arkan ýatyr. Ejesi çaga golaýlaşýar, egilýär, 5-10 sekunt ýuwaşja

gürleşýär. Soňra başga bir uly adam hem 5-10 sek gürleşýär. Ulular gezekleşip, çaga ýüzlenýärler. Çaga ejesine garaşýar, eglip gepläp başlanda şadyýan ýylgyrýar. Nätanyş adama ýylgyрман, asuda seredýär, geplemese ýüzüni sowýar. Ejesi gelende, ýene-de şatlanýar.

6 aýlykda. Proseslerde endiklerini we başarnyklaryny barlamak.

Pýureli çuňja tarelka, çay çemçesi. Çaga uly adamyň dyzynda otyr. Çemçäni doldurman, pýuräni çaganyň agzyna golaýlaşdyrmaly. Ol agzyny açyp, iýmiti dodaklary bilen alýar. Ol suwy käsedən owurtlap içýär.

Sözleşe düşünmegi. Çaga arkaýyn otyr. Göz önünde tanyş oýnawaçlar – gurjak, horaz, towşan we ş.m. goýulýar. “Hany towşan?” diýip sorag berilýär. Çaga gözlerini, kellesini öwürüp, oýunjagy tapýar we oňa seredýär, dyzynyp aljak bolýar.

10 aýlykda umumy hereketleriniň ösüşi. 3-4 basgançakly merdiwany we ýapgyt eňnidi, tutawajy bolan gorka-maket, oýnawaçly ýaşşik. Uly adam gorkanyň meýdançasyna oýnawaç goýýar we çagany çagyýar: “Gör ynha, horazjyk, horazjygy al”. Çaga ýokaryk özi çykarmaly, oňa oýnawaç berilýär. Soňra daşarda durup, düşürjek bolup, ony ýanyna çagyýar. Çaganyň özi düşmeli. Sözleşiş ukybynda öňe gitmeler duýulýar. Daş-töweregindäki zatlary göreninde olara dahylly sözleri gaýtalaýar. It görse “aw-aw” diýýär. “Eje-kaka, mama-baba” ýaly sözleri ýoýup aýdýar. “Maňa gel, eliňi ber”, “Ol ýere barma, ýykylarsyň” diýen duýdurýşlara azda-kände düşünýär. Bir zada ýapysyp dikelýär, ýöremäge çalyşýar.

11 aýlykda. Çaganyň predmetler bilen amallary ýerine ýetirmegi. Materiallar durnukly esasa berkidilen taýajyk, şonuň ýogynlygyndan ulurak diskli 2-3 tagta halka, 2-3 kerpiçjik; deňişli tagta we olara oturtmak üçin taýajyklar, şarlary togalar ýaly eňnit ternaw we 2-3 şar gerek. Çaga ulularyň görkezmeleri ýa-da sözleri boýunça taýajyga halkalary özi geýdirýär, çykarýar; kerpiçjikleri munderleýär, sökýär, şarlary togalaýar.

12 aýlykda. Çaganyň görüş orientirlenmesiniň ösüşi. Uly adamlaryň söz görkezmeleri boýunça kubikleri, kerpiçjikleri alyp bermegi başaýar.

Aktiv sözləyi. Uly adam (ejesi) ýüzüni, dodaklaryny çaga görkezip, bogunlary aýtmaly we çaga gaýtalamaly. 6-10 sany aňsatlaşdyrylan sözləri aýtmaly – “eje”; “kaka”, “mama”, “baba”, “nan”, “çay”, “it”, “pişik”, “top” (ýeke-ýekeden), çagalara gaýtaltmaly.

§ 12. Irki çagalyk döwriň häsiýetnamasy

Bäbeklik döwri (1-nji ýaşy) çaga seretmegi, diňlemegi, elleriniň hereketlerini dolandyrmagy, dik durup özbaşdak birnäçe ädim ýöremegi, sözləşe düşünmegi we birnäçe sözləri aýtmagy öwretmeli. Deslapky üç ýaşyň içinde çaganyň psihologiki ösüşi şeýle çalt bolup, köp adamlaryň pikirine adam ömründäki psihologiki ösüşiniň 50%-ni (L.N. Tolstoýyň pikirine 60%-ni, daşary ýurt psihologlaryň pikirine 80%-ni) şol üç ýaşyň içinde gazanýar. Üç ýaşyň içinde çaga dik durup ýöremegi, gural işlerini (zatlary ulanmagy, özüne hyzmat etmegi) we sözləyi özleşdirýär.

Olara seredeliň:

1. Dik durmagy, ýöremegi. Daýanjyň kömegi bilen dik durmak, daýanjyň kömegi bilen dik durup ýöremek, özbaşdak dik durup ýöremek ulularyň öwretmeleri we makullamalary esasynda bolup geçýär. Ony öwrenmäge iki isleg itekleýär: hereketlere islegleri we predmetleriň ýanyna özbaşdak ýöräp baryp, olary öwrenmek (maglumat almak). Esasy motiwi hereketlere gatnaşýan myşsalardan, hereket-daýanç sistemasynyň isleginden lezzet almak (beýnide položitel emosiýalar döreýär). Dik durup ýöräp başlanynda, indi bütün bedene erk etmek, dürli myşsallaryň we hereketleriň sazlaşygyny (koordinasýasyny) gazanmak çaga üçin özboluşly maksada öwrülýär. Indi ol hereketlerini bilgeşleýin çylşyrymlaşdyrýar, päsgelçilikleri-belentlikleri, basgançaklary, çukurlary bilgeşleýin gözleýär we tapýar. Gözlerini ýumup, yza tarap hereketlenýär, aýlanýar. Çaga simap ýaly işjeň, köp hereketli bolýar. Haçan-da dik durup, dürli şertlerde – basgançaklarda, merdiwanlarda, päsgelçiliklere we ş.m. ýöremek awtomatizm derejesine ýetende (doly endige öwrülende), oňa çaganyň gyzyklanmasy, meşgullanmasy peselýär. Dik durup ýöremek, islän

predmetiniň ýanyna barmak, oňa täsir etmek özbaşdaklygy berýär, onuň dünýäsi giňelýär. Şol hem psihologiki täzelikdir.

2. Predmet işleriniň ösüşi. Bir ýaşynyň dowamyndaky predmet hereketleri, manipulýatiw täsirler – silkip görmek, biri-birini urmak, zyňmak, iteklemek we ş.m. anyk, aň ýetirilen maksatlara gönükdirilmedikdir. 2 ýaşynyň başlarynda çaga ähli predmetleriň kesgitli wezipeleriniň we ulanylyş usullarynyň barlygyna “aň ýetirýär”. Predmetiň, guralyň iki häsiýeti bolýar. Birinjisi daşky häsiýetleri – formasy, ululygy, materialy we ş.m. Olar örän möhüm dälidirler. Ikinji wezipesi, funksiýasy näme gerekligidir. Bu häsiýetler elmydama gös-göni görünmeýär. Predmetleri öz wezipelerinde ulanýan işlere predmet-praktiki işler diýilýar. Bu döwrüň esasy işleriniň biri hem şoldur. Ony özleşdirmegiň üç döwri bar. Birinjisinde predmet, gural bilen özüne belli dürli täsirleri ýerine ýetirýär. Ikinji döwürde öwrenmekden, görkezmekden, makullamakdan predmetleri öz maksadynda ulanýar. Üçünji döwürde predmeti bilgeşleýin başga maksatda ulanýar (meselem, nahara garaşýan çagalar stola çemçe bilen urup başlaýarlar).

Predmetleri özleşdirmek bilen birlikde çaga jemgyýetde şolar bilen özüni alyp barmagyň düzgünlerini hem özleşdirýär, sosiallaşdyrýar. Predmet işleri çaganyň daşky dünýä garaýyşlaryny, onda ugur tapýşyny hem üýtgedýär. Täze, nätanyş predmet duşanda bu näme? diýen soragdan Bu nämä gerek? Näme etmek bolýar? ýaly soraglara geçýär.

Maksatlara ulanmak däl-de, öwrenmäge bolan täsirlere laýyk getiriji täsirler degişlidir. Iki ýa-da birnäçe predmetleri ýa-da bir predmetiň böleklerini özara giňişlik baglanyşyklaryna girizmäge laýyk getiriji täsirler diýilýär. Ol özboluşly akyl ýetiriji, öwreniji operasiýadyr. Beýle operasiýa predmetleriň wezipelerini, ululyklaryny, formalaryny, reňklerini we ş.m. hasaba almagy talap edýär. Meselem, taýajyga dürli ululykly halkalary geýdirmek, dürli gaplary öz gapaklary bilen ýapmak, ululyklary deň bölekden şekilleri ýygnamak, kesilen böleklerden bitewi şekili ýygnamak, dürli jandarlara öz iýmitlerini degişli etmek we ş.m. Bu operasiýany ýerine ýetirişi çaganyň akyl ösüşini anyklaýan özboluşly diagnostiki serişdedir.

Laýyk getiriji täsirleri öwretmegiň üç usuly bar.

1. Ulular çaga täsiri ýerine ýetirmegiň önüminiň taýýar nusgasyňy berýär.

2. Çaganyň täsirlerini düzedip, ulular öwredýärler.

3. Çaga bölejikleriň häsiýetlerini “göz bilen” ölçemegi, öwrenmegi, ýüze çykarmagy öwredip, soňra täsirleri ýerine ýetirýärler. Soňky usul ýokary netijeliligi görkezýär.

Bir predmet bilen beýleki predmete täsir etmeklige gural täsiri diýilýär. Gural beýlekä täsir etmek bilen onuň eliniň mümkinçiligini artdyrýar. Meselem, şkaфыň üstündäki pökgini almak üçin ony taýak bilen iteklemek.

Irki çagalyk sözleýşiň özleşdirilişine senzitiwdir. Onuň birnäçe sebäpleri bolýar: a) çaganyň özbaşdaklygynyň artmagy we predmetler dünýäsiniň giňelmegi bilen çaganyň aragatnaşyga islegleri ýitileşýär. (Bu näme?, Näme gerek? Näme üçin? soraglary köpeliýär); b) predmetler bilen praktiki täsirlerden onuň beýnisinde dörän obrazlaryň mukdary we olaryň häsiýetleriniň sany artýar. Olar sözlere öwrül-mäge başlangyç, „materiallardyr”; ç) çaganyň elleriniň barmaklarynyň takyk we maýda hereketleriniň sanynyň artmagy bilen beýnisiniň sözleýşi döredýän hereket (artikulýasion programmalaryny düzýän) merkeziniň işleýşi kämilleşýär. Sözleýşiň ösüşiniň 4 ugry bar: 1. Çaganyň söz gory artýar. 2. Sözleýşiň – sözlemleriň grammatik düzümini, ýagny sözleri, goşulmalary baglanyşdyrmagy özleşdirýär. 3. Sözleýşe düşünmeklik kämilleşýär. 4. Çaganyň özi meňzeşlige esaslanyp, täze sözleri döredýär.

Iki ýaşynyň birinji aýlarynda çaga göz önünde duran predmetler hakyndaky sözleýşe düşünýär we ýerine ýetirýär. Sözleýiş çaganyň täsirlerini, boluşlaryny dolandyryjy signaldyr. Ilki ol işe goýberiji bolýar: “eliňi ýuw”, “gurjagy geýindir” we ş. m. Soňra ol saklaýjy wezipä geçýär: “beýtme”, “goý”. Çaga bu görkezmeleri emosional agyrylyk bilen başdan geçirýär.

Üç ýaşynyň içinde çaga gös-göni göz önünde bolmadyk, hatda öňki tejribesinde hem duşmadyk predmetler, hadysalar hakyndaky sözleýşe düşünip başlaýar. Indi çaga dürli goşgulary, hekaýalary, ertekileri höwes bilen diňleýär. Bu ýagdaý çaganyň tejribesini, psihologiýasyny sözleýiş arkaly baýlaşdyrmaga mümkinçilik berýär.

Işjeň sözleýşi çalt ösýär. Bir ýarym ýaşynda ol ýüze çenli söz ulansa, iki ýaşynyň ahyrynda 300-e çenli, üç ýaşynyň soňunda 1500 söz ulanýar, onda hem grammatikanyň düzgünlerini dogry peýdalanyp ulanmaga başlaýar. Çaga aňy ägirt uly akyl işini özleşdirýär we ýerine ýetirýär. Ol ene diliniň ähli grammatiki düzgünlerini özleşdirýär we ulanýar. Iki ýaşynyň ortalarynda çagada özbaşdak sözleýiş döreýär, ulularyň sözlüginde bolmadyk sözleri hem ulanýar. Onuň üç sebäbi bar. Birinjiden, ulular çagalara sözleri ýönekeýleşdirip, gysgaldyp aýdýarlar. Ikinjiden, çaganyň özüniň fonemalary, käbir sesleri doly aýdyp bilmezliginden sözleri gysgaltmagy. Üçünjiden, ulularyň sözleýişinde ýok sözleri özlari döredýärler. Ulular çaganyň sözleri dogry, anyk diksiýa bilen aýtmagyny, oňat diňlemeklerini gazanmaly we dogry aýtmaklaryny talap etmelidirler.

Sözleýşiň ösmegi çaganyň bütün psihikasyny, psihiki proseslerini täzeden gurayar. Kabul etmesi, ýady, pikirlenmesi, hyýaly boluşlary daşardan we içerden çaganyň özi tarapyndan dolandyrylýar.

Çaganyň akyl ösüşi. Täsirleriň iki görnüşleri bar. Daşky predmet, praktiki täsirler. Içki psihikadaky obrazlar, sözler, bellikler üstündäki, olary täzeçe utgaşdyrýan, obrazlar döredýän täsirler. Psihikada ýerine ýetirilýän täsirlere içki psihologiki ýa-da akyl täsirleri diýilýär. Daşky dünýäniň predmetleriniň häsiýetleriniň beýnide döredilmegine, olaryň psihikada ulanylmagyna akyl işleri diýilýär. Onuň başlangyjy kabul etmek, obrazlary döretmekdir. Görüş täsirleri predmetleriň alamatlaryny, şekilini, burçlaryny, ululygyny, reňkini ýüze çykarýar. Predmetleri öwrenmekde haýsydyr bir häsiýetini, şekilini, reňkini nusga hökmünde ulanýar. Meselem, çaga nätanys, täze, togalak görnüşli predmeti görkezseler, ol top ýaly diýip atlandyryar, ýaşyl reňke ot ýaly diýýär.

Sözleýşi özleşdirmek üçin oňa diňlemegi öwretmelidir. Diňlemekte sözlerdäki fonemalary anyk takyk ýüze çykaryp bilşine fonematiki eşi diýilýär.

Pikirlenmäniň ösüşi. Çaga pikirlenmesi predmetleriň arasyndaky taýýar baglanyşyklary ulanýar. Amaly täsirlerde ýüze çykarmaga görüş täsirli pikirlenmek diýilýär. Mysal üçin, oýnawaç maşynyň bir tigrini aýyryar. Maşyn ýöremeýär. Oýnawaç stoluň bir aýagyny

aýyrdylar, ol agdarylýar. Pökgini güýçli zyňdylar, ol uzaga gitdi. Çagalar olary synap görmek arkaly häsiýetlerini ýüze çykarýarlar. Haçan-da pikirlenmek işi predmetiň özi bilen däl-de, onuň obrazlarynyň üstünde ýerine ýetirilse, oňa aýdyň obrazly pikirlenme diýilýär. Meselem, çaga toparyň jaýynyň plany bilen işleýär. Amaly işleriniň içinde olaryň häsiýetlerini umumylaşdyryp, olaryň toparyna bir söz bilen at goýýar. Predmetleriň, hadysalaryň häsiýetleri sözlerde, simwollarda aňladylyp ulanylsa, oňa simwoliki aň diýilýär.

§ 13. Mekdebe çenli ýaşda çaga oýunlary

Oýun işiň esasy görnüşi hökmünde

Işiň täze görnüşlerine oýun, işiň önümlü görnüşleri: surat çekmek, şekil ýasamak, ýelimlemek, gurnamak degişlidirler. Işiň täze görnüşleriniň döremeginiň esasy aýratynlygy çaganyň psihologiýasynyň aňynyň, tejribeleriniň, duýgularynyň nähilidir bir önümlere siňdirilenligindedir. Beýle önümler diňe çagany ösdürmän, eýsem onuň ösüşini diagnostirleýji serişdelerdir.

Adamzadyň döreýşiniň başlangyç döwürlerinden başlap, çagany geljekki durmuşa, ýaşayşa taýýarlamak problemsy döreýär. Adamzadyň esasy işi zähmet bolanlygy üçin onuň gurallaryny çaga öwretmekligiň başlangyç görnüşi oýundyr. Zähmet gurallarynyň kiçeldilen görnüşi oýnawaçlardyr. Gadym wagtlarda çagalary awçylyga, maldarçylyga, ekerançylyga taýýarlamak üçin oýunlar, gönükmeler, türgenleşikler, ýaryşlar guralypdyr.

Rolly oýunlarda çagalar ulularyň jemgyýetçilik gatnaşyklaryny we zähmet wezipelerini dikeldip, şolary özleşdirýärler. Oýnuň baş alamaty bir predmeti, täsiri beýlekisi bilen çalşyrmakdadyr. Irki ýaşly döwürden başlap, çagalarda sýužetli roly oýunlaryň ilkinji elementleri ýüze çykyp başlaýar. Mekdebe çenli ýaşly döwürde oýun ösüşiniň esasy görkezjisine öwrülýär. Ol çaganyň psihiki ösüşine hil üýtgeşmelerini girizýär. Çaganyň uly adamlaryň hereketlerini gaýtalap ýerine ýetirýän ýa-da zatlar bilen edýän hereketlerine oýun hereketleri diýip bolmaz. Haçan-da çaga bir zady başga bir zat hökmünde

ulanyp, hereketi başga hereket ýagdaýynda göz önüne getirip ulansa, oňa oýun hereketleri diýilýär. Bu döwürde oýun hereketleri belgileme häsiýete eýedir.

Çaga oýunda bir zadyň başga zat bilen ýerini çalşyp, ýagny, belgiläp oýnaýar: çemçä derek taýajygy, tabaga derek ýapragy ulanýar. Şeýle zatlar oýunda zadyň ýerini çalşyryjylar bolup çykyş edýär. Zatdyň ýerini çalşyryjylaryndan peýdalanmaklyk oýnuň täsirli bolmagyna, çagalarda hyýalyň, pikirlenmäniň, fantaziýanyň ösmegine getirýär. Çaga oýunda dürli rollary ýerine ýetirmek bilen uly adamlaryň aragatnaşyklary, olaryň borçlary we hukuklary baradaky ilkinji düşüňjeleri özleşdirýär. Çaga ýerine ýetirýän roluna laýyklykda belli bir düzgünleri berjaý etmeklige çalyşýar. Mysal üçin, alyjy satyn aljak zadynyň bahasyny hasaplaşman gitmeýär, lukman näsagy barlanynda sabyrly, mylakatly bolmaly bolýar. Şol bir wagtda satyjynyň roluny ýerine ýetirýän çaganyň dükandaky oýnawaçlary isleýän tertibinde ýerleşdirmäge, lukmanyň roluny ýerine ýetirýän çaganyň bejeriş boýunça berýän görkezmelerini näsaga ýerine ýetirmäge hukugy bardyr. Sýužetli rollý oýunlarda çagalar ýerine ýetirýän rollary bilen baglanyşykly borçlary we hukuklary özleşdirýärler. Çaga oýnunyň sýužeti we mazmuny köpdürlülige bilen tapawutlanýar. Çagalar döredijilikli oýunlarda daş-töweregini gurşap alýan dünýäni özboluşly suratlandyryrlar. Oýundaky suratlandyrylýan hakykat döredijilikli oýnuň sýužeti bolup durýar. Çaga oýnunyň mazmuny we sýužetiniň köpdürlülige onuň daş-töweregi baradaky düşüňjeleriniň baýlygyna, giňligine bagly bolýar. Şonuň üçin hem kiçi ýaşlylaryňka garanyňda, uly ýaşly çagalaryň oýunlary mazmunynyň çylşyrymlylygy, sýužetleriniň köpdürlülige bilen tapawutlanýar. Bu bolsa oýnuň dowamlylygyna hem täsir edýär. 3-4 ýaşly çagalar döredijilikli oýunlary 10-15 minut, 4-5 ýaşly çagalar 40-50 minut, 5-7 ýaşly çagalar birnäçe sagatlap oýnaýrlar. Şol bir sýužet boýunça dürli ýaşdaky çagalar oýny oýnap bilýärler. Ýöne ol oýunlar mazmun taýdan düýpli tapawutlanýrlar. Oýnuň mazmuny çaganyň uly adamlaryň arasynda ýüze çykarýan esasy aýratynlyklary suratlandyrmaklarydyr. Kiçi ýaşly çagalaryň döredijilikli oýunlarynyň mazmuny uly adamlaryň hereketlerini özboluşly gaýtalamaklaryndan

durýar. Kiçi ýaşly çagalar öýünde nahar taýýarlaýarlar, emma gelen myhmanlara ýeterlik derejede hyzmat etmegi bilmeýärler. Sebäbi, bu ýaşly çagalaryň oýnunyň mazmuny zatlar bilen hereketi ýerine ýetirmekden durýar. Çagalar oýny şol bir hereketleri ýerine ýetirmek bilen gurýarlar. Kiçi ýaşly çagalar diňe bir oýnuň sýužetini däl-de ýerine ýetirýän rollaryny hem pikirlenmän saýlaýarlar. Eline düşen zada, predmete laýyklykda rollary oýnaýarlar. Eger-de ol maşyny alsa, sürüji bolýar, eger kitap alsa, mugallym bolup oýnaýar. Kähalat-da esasy oýun hereketleri bilen baglanyşykly zadyň, predmetiň üstünde çagalaryň arasynda dawa, konflikt ýüze çykýar. Şonuň üçin kiçi ýaşly çagalaryň oýunlarynda bir maşynda birnäçe sürüjini, bir näsagy birnäçe lukmanyň “bejerýändigini” görmek bolýar. Olaryň oýnlarynda adamlaryň arasyndaky aragatnaşyklar çäkli, gysga suratlandyrylýar. 4-5 ýaşly çagalar hem döredijilikli oýunlary, şol bir predmetler bilen baglanyşykly hereketleri birnäçe gezek gaýtalap oýnaýarlar. Kiçi ýaşlylardan tapawutlylykda, olar rollary öz gurjaklaryna berip oýn-magy gowy görýärler. Bu ýaşly çagalaryň oýunlarynyň mazmunynda adamlaryň arasyndaky aragatnaşygyň suratlandyrylyşyny görmek bolýar. Uly ýaşly çagalaryň oýunlarynyň mazmuny olaryň boýnuna alan roly bilen baglanyşykly düzgünleri berjaý etmeginden durýar. Bu ýaşda çagalar oýnuň düzgünlerini dogry berjaý etmeklige uly ähmiýet berýärler. Uly ýaşly çagalar deň-duşlarynyň hereketlerine baha bermegi, gerek wagty düzediş girizmegi öwrenýärler. “Lukman beýle geplemeýär, satyjy şeýle hasaplaşýar” diýen ýaly düzedişleri girizmek bilen, olar oýunda durmuşy hakykata ýakyn edip suratlandyrmaga çalyşýarlar. Döredijilikli oýunlaryň üsti bilen çagalar birek-birek bilen aragatnaşyk saklap, pikirini aýdyp bilmegi öwrenýärler. Oýunda çagalar deň-duşlary bilen oýun we real-hakyky gatnaşykda bolýarlar. Oýun gatnaşyklary sýužete we rola laýyklykda guralýar. Mugallymyň roluny ýerine ýetirýän çaga beýlekilere talabedijilikli, ejäň roluny ýerine ýetirýän çaga mylakatly bolamaklyga çalyşýar. Real-hakyky aragatnaşyk çagalaryň umumy işi ýerine ýetirýän dostlar, ýoldaşlar hökmünde edýän aragatnaşyklarydyr. Olar oýnuň sýužeti, rollary paýlaşmak barada gürrüň edýärler. Oýnuň gidişinde ýüze çykýan soraglara, düşünişmezlige çözügüt, jogap gözleýärler. Oýun işi çagalar-

dan işjeň, alçak, ugurtapyjy bolmagy talap edýär. Deň-duşlary bilen aragatnaşygy ýola goýup bilmegi öwredýär. Irki ýaşly döwürde çaga öňünden düzülen sýužet esasynda oýny oýnap bilmeýärler. Olaryň hersi özbaşdak oýnawaçlar bilen oýnaýarlar. Bu döwürde çaga deň-duşlarynyň oýnuna az üns berýär. Ol öz oýny bilen meşgul bolýar. Kem-kemden çaga deň-duşunyň näme, nähili oýnaýandygy bilen gyzyklanyp başlaýar. Şol gyzyklanmanyň netijesinde çaga öz deň-duşy bilen aragatnaşyga girýär. Ol oýny bile oýnamaklyga çalyşýar, oýnawaçlaryny bile oýnaýar. Emma beýle aragatnaşyk dowamly bolmaýar, çagalar oýnawaçlary bilen ýene özbaşdak oýnamaklyga geçýärler. Kiçi ýaşly döwürde çaganyň öz deň-duşlary bilen oýnamak höwesini ösener bolýar. Ol deň-duşlary bilen oýnamaklyga uly gyzyklanma bildirip, haýsy oýny oýnajakdyklary, haýsy oýnawaçlardan peýdalanjakdyklary barada gepleşýär. Kiçi ýaşda çaganyň deň-duşlary bilen oýunda aragatnaşygynyň dowamlylygy onuň sýužetini düzüp bilşine, oýun esbaplaryny dogry saýlap we ulanyp bilşine bagly bolýar. Eger-de çagalar oýny zatlar bilen ýönekeý hereketleri ýerine ýetirmek arkaly guraýan bolsalar, aragatnaşygyň dowamlylygy gysga bolýar. Çagalarda oýun endikleriniň ösmegi, oýnuň mazmunynyň çylşyrymlaşmagy, olaryň uzak wagt aragatnaşykda bolmaklaryna getirýär. Oýunda uly adamlaryň durmuşyny suratlandyrmak üçin çagadan deň-duşlary bilen maslahatlaşyp, oýny gurap, rollary paýlaşyp bilmek talap edilýär. Oýny bileleşip oýnamaklyk çaga deň-duşlary bilen ylalaşyp oýnap bilmegi, beýlekileriň islegini hasaba almagy, beýleki çagalar bilen ylalaşykly hereket etmegi, olara düşünmegi, gerek ýerinde goldamagy öwredýär. Bileleşip oýnamak oýnuň mazmunynyň çylşyrymlaşmagyna, baýlaşmagyna getirýär. Oýnuň mazmunynyň çylşyrymlaşmagy bolsa öz gezeginde real-hakyky gatnaşyklaryň sanynyň artmagyna, hereketleri ylalaşdyrmaga, takykklamaga getirýär. Real-hakyky gatnaşyklar oýun döwründe hem ýüze çykyp bilýär. “Lukman beýle diýmeýär”, “Jaý beýle gurulmaýar” diýip, biri-birlilerine düzediş berenlerinde, oýnuň dowamynda bir mesele ýüze çykan wagtynda çagalar real-hakyky gatnaşyklara geçýärler. Haçan-da belli bir netijä gelnip, çözügi tapylandan soň, olar ýene-de oýun gatnaşyklaryny dowam etdirýärler. Oýunda çagalaryň individual aýratynlyklary

hem ýüze çykýar. Oýnuň başynda käbir çaga “Men sürüji boljak” diýýär. Çagalaryň köpüsi bu islegi asuda kabul eder we ylalaşar, emma käbir çaganyň onuň bilen ylalaşmazlygy mümkin. Şeýle ýagdaýda konflikt ýüze çykýar. Käbir çaga şol roly ýerine ýetirmese, oýun oýnamajakdygyny aýdýar. Eger-de, şeýle ýagdaýda çagalar öz aralarynda düşünişip we ylalaşyp bilmeseler, onda oýun başlanman taşlanyp bilinýär. Oýna bolan gyzyklanma, oňa gatnaşmaklyga bolan isleg çagalara birek-birege geçirimli bolmaklygy öwredýär.

Oýun işiniň çaganyň psihiki ösüşinde tutýan orny

Oýun işinde çaganyň psihiki hilleri we şahsyýet aýratynlyklary kemala gelyär, ygtyýarly ünsi we ygtyýarly ýady ösüp başlaýar. Çaga oýnuň üsti bilen köp zady öwrenýär, gowy ýadynda saklaýar. Aňýetirijilikli maksat goýmak, ünsüni jemlemek, ýatda saklamak, hyýaly göz önüne getirmek ýaly wezipeleri çözmek çaga oýunda ýeňil düşýär. Oýnuň şerti çagadan ünsülügi, şýužete, hereketlere düşünişip ýerine ýetirmegi talap edýär. Çaga oýnuň düzgünlerini berjaý edip bilme, şertini ýatda saklap bilme, deň-duşlary ony oýna goşmaýarlar. Bu bolsa çaganyň ygtyýarly ýatda saklamagyna, ünsli bolmagyna getirýär. Oýun işi çaganyň akyl taýdan ösüşine gowy ýardam berýär. Oýunda çaga zatdyň ýerini çalşyryjylardan giňden peýdalanýar. Bir zadyň ýerine başga bir zady ulanýar. Zatdyň ýerini çalşyryjylaryny ulanamaklyk çagalarda pikirlenmäniň ösmegine getirýär. Oýun hyýalyň ösmegine hem uly ýardam berýär. Uly ýaşly çaga köp hereketleri hyýalynda ýerine ýetirýär. Onuň hereketleri içki häsiýete eýe bolýar. Oýunda çaga uly adamlaryň özlerini alyp baryşlaryny, aragatnaşyklaryny öwrenmek bilen olara meňzemeklige çalyşýar. Beýleki adamlar bilen aragatnaşyk saklap bilmegi öwrenýär. Bu bolsa çagalarda şahsyýetiň ilkinji hilleriniň kemala gelmegine getirýär. Oýunda çaganyň duýgusy ösýär, ol öz-özüne erk edip bilmegi öwrenýär. Işiň dürli görnüşleri, ýagny surat çekmek, gurnama işleri hem oýun bilen berk baglanyşykda bolýar. Çaga oýna gerek bolan suraty çekýär ýa-da jaý gurup, öz oýnunda ulanýar. Orta we uly ýaşly döwründe bu işler özbaşdak häsiýete eýe bolýar. Oýun işiniň dowamynda okuw işi hem ýüze çykýar. Çagalar okuw işini suratlandyrmak bilen belli bir düzgünleri berjaý edýärler. Mysal

üçin, mugallymy diňlemek, eliňi galdyryp, jogap bermek, goşmak, aýyrmak amallaryna degişli meseleleri çözmek. Bu bolsa çagalarda ilkinji okuw endikleriniň kemala gelmegine getirýär, çagalarda okap bilmeklige, ýazyp bilmeklige bolan höwesi ösdürýär. Eger-de çaga öz pikirini beýan edip bilmese, söz üsti bilen berlen görkezmä düşüňip bilmese, ol oýna işeň gatnaşyp bilmeýär. Şeýlelikde, oýun çaganyň sözleýşiniň ösmeginde uly täsir edýär. Oýunda çaga beýlekiler bilen sözleýiş aragatnaşygyny saklap bilmegi hem öwrenýär. Deň-duşlary bilen düşüňip bilmegi üçin çaganyň baglanyşykly sözleýşi ösen bolmalydyr. Oýunda çaga öz hereketlerini, sözleýşini, özüni alyp barşyny beýlekileriňki bilen deňeşdirýär, hereketlerine ýolbaşçylyk edip bilmegi öwrenýär. Mysal üçin, “Keselhanada” diýen oýunda çaga näsagyň roluny ejir çekýän ýaly edip ýerine ýetirýär, şol bir wagtda hem roly ynandyryjy edip suratlandyryşyna öz ýanyndan buýsanýar. Çagalara oýunda öz edýän hereketleriňe ýolbaşçylyk edip bilmegi, etjek işiňi meýilnamalaşdyryp bilmegi öwretmelidir. Çaganyň özüne bolan ynamyny ösdürip, onda özbaşdaklygy terbiýelemelidir.

Oýnawaçlaryň çaganyň psihiki ösüşine edýän täsiri

Oýnawaç çaganyň psihiki ösüşiniň esasy serişdesidir. Oýnawaç diňe bir göwün açma, güýmenje predmeti hökmünde däl-de, ol çaganyň psihiki ösüşiniň esasy serişdesi hökmünde çykyş edýär. Bábeklik döwründe çaga asylgy duran oýnawajy ünsli synlaýar. Eline düşen oýnawaç bilen manipulirleme hereketlerini ýerine ýetirýär. Irki ýaşda çagalar oýnawajyň üsti bilen zatlaryň şekili, reňki, göwrümi baradaky düşüňjelere eýe bolýarlar. Olary tapawutlandyryp bilmegi öwrenýärler. Şekilli oýnawaçlaryň kömegi bilen çagalar zatlary nähili ulanmalydygyny öwrenýärler. Mysal üçin, ok-ýaý oýnawaçlary çagalarda professional hilleri däl-de, umumy hilleri, ýagny çakganlygy, nyşana dogry urup bilmegi ösdürýär. Çaga oýnawaçlary bolup durmuşy esbaplar (mata bölekleri, kagyz, galamlaryň boş korobkasy) we tebigy materiallar (daş, çöp, ýapraklar) hyzmat edip biler.

Çaganyň durmuşynda esasy orny obrazly we ýumşak oýnawaçlar eýeleýär. Ýagny gurjak, güjüjek, towşan, pişijek we ş.m. Başda çaga gurjak bilen diňe uly adamlaryň görkezen hereketlerini gaýtalap oýnaýar. Gurjagy hüwdüleýär, naharlaýar, gezelenje çykarýar.

Kem-kemden çaga gurjagy bilen emolsional aragatnaşyk saklamagy öwrenýär we onda oýnawaçlar arkaly ahlak taýdan özüni alyp bar-magyň elementleri ösýär. Çagalar hakyndaky alada, mähir, uly ýaş-lylaryň özara gatnaşyklary – bularyň hemmesi çagalaryň oýnunda gaýtadan şekillendirilýär. Çagalar öz gurjaklaryny hoşamaýlyk bilen üwreýärler, hüwdüleyärler, olara mähir bilen garaýarlar. Gurjak çaga üçin iň ýakyn dosta öwrülýär. Her bir çaganyň öz söýgüli oýnawa-jy bolup, ol oňa öz pikirini, islegini aýdýar. Çaga üçin oýnawajyň haýsy materialdan ýasalandygy (rezin, ýumşak, tüýli, plastmas, agaç), gurluşy, owadanlygy, reňki, göwrümi zerurdyr. Çaga üçin açyk reňki uly göwrümlü, owadan, ýumşak oýnawaç has täsirlidir. Oýnawaçlary çagalaryň ýaş aýratynlyklaryna görä saýlap almalydyr. Çaga oýnawaçlary diňe bir köpdürlüligi bilen tapawutlanman, olar belli bir ýaşdaky çagalara niýetlenenligi bilen hem tapawutlanýarlar. 2 aýlyk çaganyň esasy “oýnawajy “onuň öz eli bolýar. Ol ellerine syn edýär, hereketlendirýär. 2-3 aýlykda çaga uly adamlaryň görkezýän oýnawaçlaryny, onuň bilen edilýän hereketi synlaýar, oňa tarap kelle-sini öwürýär, sesine diňşirgenýär. 2-3 aýlykdan başlap, çaga uly adamlaryň ýolbaşçylygynda oýnawaçlar bilen manipulirlenme hereketlerini özleşdirýär. Oýnawaçlar bu döwürde çagalaryň hereketiniň kämilleşmegine, kabul etmesiniň ösmegine getirýär. 3 aýlyk bolýan-ça açyk reňkli oýnawaçlary ýatyrka syn edip biläýjek ýerinden asyp goýmaly. 3-6 aýlyk döwürde ele alyp oýnar ýaly oýunjaklary bermeli. Olar şygyrdawuk, açyk reňkli plastmasdan ýasalan ýeňil oýnawaç-lar bolmalydyr. Çagalara rezinden ýasalan oýnawaçlary hem bermek bolýar. 6-9 aýlyk çaga oýnawaçlaryň seslenişine uly gyzyklanma bildirýär. Çaga oýunjaklary zyňyp, tigirläp, togalap, soňam olary al-jak bolup süýşenekläp, emedekläp başlaýar. 9-12 aýlyk çaga taýajy-ga geýdirilýän halkajyklary, rezinden ýasalan haýwanlaryň şekilini, pökgi ýaly oýnawaçlary berip bolar. Bu döwürde çagalara demirden ýasalan we tüýli ýumşak oýnawaçlary bermeli däl-dir. Sebäbi çaga bä-beklik döwründe eline düşen zady agzyna salýar. Şonuň üçin bäbeklik döwründe çagalara açyk reňkli, owadan, seslenýän, ýeňil we täsirli oýnawaçlary saýlamalydyr. Olar wagtly-wagtyna ýuwlup arassalany-lyp durmalydyr.

Irki ýaşly döwürde çagalara hödürlenýän oýnawaçlar bäbeklik döwründäkiden tapawutlanýar. Bu döwürde çaganyň durmuşynda predmet işi esasy orny eýeleýär. Predmet işi bilen baglanyşyklylykda çagalarda gatnaşyk we ýarag hereketleri ösýär. Gatnaşyk hereketleriniň esasy maksady çaganyň iki we ondan köp zatlaryň giňişlik gatnaşygyny ýüze çykarmagydyr. Mysal üçin, halkalardan piramida düzme-gi. Bäbeklik döwründe çagalar zatlary biri-biriniň üstünde goýmak hereketlerini ýerine ýetirýärler. Ýöne bu manipulirlenme hereketlerinde çaga zatlaryň ululygyny, şekilini göz önünde tutmaly bolýar. Irki ýaşly çaga halklardan piramida düzeninde halkalaryň ululyk gatnaşygyny göz önünde tutup düzýär. Olar zatlaryň aýratynlyklaryny ýüze çykarmagy öwrenýärler. Irki ýaşly çagalar ýarag hereketlerini hem özleşdirýärler. Ýarag hereketinde bir predmet başga bir predmete täsir etmek maksady bilen ulanylýar. Mysal üçin, çaga çägni eli bilen däl-de kiçi pil bilen gazýar. Pil ýarag bolup hyzmat edýär. Başda çaga üçin ýarag predmetleri bolup çemçe, galam, pil, käse we ş.m. hyzmat edýär.

Ýarag bilen dogry hereket etmegi çaga kem-kemden özleşdirýär. Pil bilen bedrä çäge guýanynda başda çaga tagaşyksyz hereket edýär. Onuň piljagazy bilen alýan çägesiniň köp bölegi bedräniň içine däl-de ýere dökülýär. Haçan-da çaga predmetleri dogry ulanmagy öwrenenden soň ýarag hereketleri ýüze çykýar. Irki ýaşly döwürde çaga üçin predmetler belli bir zada niýetlenen kesgitli usulda ulanylýan predmete öwrülýär. Çaga ýarag oýnawaçlaryny dogry peýdalanyp bilme-kligi uly adamlardan öwrenýär. Ol bir predmetiň ýerini başga bir predmet bilen çalyşmaklyga kem-kemden geçýär. Bu döwürde çagalar gurjak, haýwanlaryň şekilindäki oýnawaçlary oýnamagy hem gowy görýärler. Ýöne olar oýnawaçlar bilen uly adamlaryň hereketini bolşy ýaly edip gaýtalaýarlar. Bu döwürde çagalaryň tebigy materiallara bolan gyzyklanmasy hem uly bolýar.

Kiçi we orta ýaşly döwürde hem çaganyň durmuşynda gurjak we ýumşak oýnawaçlar uly orun eýelemeginde galýar. Bu oýnawaçlar çagalaryň emosional we ahlak taýdan ösmegine gowy täsir edýär. Gurjak çaganyň iň ýakyn dosty bolýar. Çaga oňa öz emosional başdan geçirmelerini, isleg-arzuwlaryny aýdýar. Şeýle oýnawaja bolan isleg

diňe bir gyzlarda däl-de oglanlarda hem ýüze çykýar. Olar haýwanlar şekillendirilen oýnawaçlary saýlaýarlar. Her bir çaganyň öz söýgüli, beýleki oýnawaçlaryndan has eý görýän, tapawutlandyran oýnawaçlary bolýar. Bu döwürde çaga esasy roly öz üstüne alyp, gurjaklaryna ikinji derejeli rollary paýlaýar we döredijilikli oýunlary oýnap başlaýar. Çagalar deň-duşlary bilen ýaryşyp, oýnanlarynda pökgi, halka, ýüp ýaly sport oýnawaçlaryndan peýdalanýarlar. Bu döwürde çaga öz oýunjaklaryna aýawly garamaga başlaýar. Ol öz gurjagy üçin alada edýär. Onuň eşiklerini ýuwyar, oňa täze köýnek geýdirýär. Oglanlar döwlen maşynlary bejerip ulanmaklyga çalyşýarlar. Çaganyň köne oýnawajy onuň täze oýnawajyna garanynda ýakyn bolýar. Gyzlaryň we oglanlaryň oýnaýan oýnawaçlary tapawutlanýar. Oglanlar maşyn, pökgi, haýwanlary şekillendirilen oýnawaçlary, gyzlar gurjak, gapgaç ýaly oýnawaçlary oýnamaklygy gowy görýärler. Uly ýaşly çagalar pikirlenmegi talap edýän didaktiki oýnawaçlary, hereketlenýän oýnawaçlary, ertekiniň gahrymanlarynyň şekilindäki oýnawaçlary, dürli böleklerden düzülýän gurluşyk oýnawaçlaryny, ýaryşyp oýnamak üçin sport oýnawaçlaryny oýnamagy gowy görýärler. Uly ýaşly çagalar gol zähmetiniň netijesinde dürli oýnawaçlary özleri hem ýasaýarlar. Kagyzdan, matadan, dürli tebigy materiallardan öz oýunlary, birine sowgat üçin, arça bezemek üçin oýnawaç ýasaýarlar. Bu bolsa çagalarda pikirlenmäniň, hyýalyň, fantaziýanyň ösmegine getirýär. Çaga mekdebe baranynda hem söýgüli oýnawajyny oýnamagy dowam etdirer, ýöne indi ol kem-kemden gurjagyna adamdaky bar bolan häsýetleri bermez we oňa asuda garar.

Dürli ýaş döwürlerinde çagalaryň oýun işiniň ösüşi

Mekdebe çenli ýaşly döwürde çaga işiniň esasy görnüşini bolup oýun işi durýar. Çaga oýunlarynyň dürli görnüşleri bolup, olara hereketli, gurluşyk, öwrediji (didaktiki), sahnalaşdyrylan we döredijilikli oýunlar degişlidir.

2 ýaşdan 7 ýaşa çenli döwürde çaganyň hemmetaraplaýyn ösüşinde döredijilikli oýunlar esasy orun eýeleýär. Döredijilikli oýunlara başgaça sýužetli-rolly oýunlar hem diýilýär. Bu oýunlar çaga işiniň dürli görnüşleri bilen baglanyşyklylykda döreýär. Olaryň daş-töwerekdäki zatlara gözegçilik etmekleri, uly adamlaryň gür-

rüňlerini diňlemekligiň, olar bilen gürründeş bolmaklygyň, olara öýkünmekligiň netijesinde ýüze çykýar. Döredijilikli oýunlary çagalaryň oýnamaklygynyň esasy motiwi bolup, olaryň uly adam bolmak islegi durýar. Çagalar oýunda erkin hereket edýärler, onuň mazmuny çaganyň ösüşine, gyzyklanmasyna bagly bolýar. Döredijilikli oýunlar çagalar tarapyndan düzülýär. Bu oýunlaryň gidişi, dowamlylygy, düzgünleri, mazmuny, ýerine ýetiriljek ýollary çagalar tarapyndan kesgitlenýär. Döredijilikli oýunlaryň aýratynlyklaryny şu aşakdaky ýaly häsýetlendirmek bolar:

1. Oýun çaganyň daş-töweregini gurşap alan adamlaryň durmuşyny suratlandyrmagynyň görnüşidir. Uly adamyň edýän hereketlerini, aýdýan sözlerini gaýtalamak bilen çaga gurjagyny hüwdüläp ýatyrýar, çemçe bilen naharlanýar we ş.m. Bu hereketleri ýerine ýetireninde çaga uly adamlaryň aýdýan sözlerini hem gaýtalaýar. Çaga uly adamlara öýkünmek bilen oýun işini özleşdirýär. Başda çaga uly adamlaryň hereketlerini bolşy ýaly gaýtalaýan bolsa, ýaşynyň, düşüňjesiniň ösmegi bilen olar oýna täze hereketleri, elementleri, sözleri goşýarlar. 3-4 ýaşynda çaga uly adamlaryň durmuşyny dürli sýužetleriň üsti bilen suratlandyrmaga çalyşýar. Gyzlar ejeleriniň, terbiýeçiniň ýerine ýetirýän hereketlerini, aýdýan sözlerini bolşy ýaly ýerine ýetirmeklige çalyşýarlar. Uly ýaşly çagalar oýunlaryna has köp rollary goşmaklyga çalyşýarlar. Olaryň oýunlarynyň mazmuny, sýužeti çylşyrymlaşýar. Işjeň herekete mümkinçilik köp bolanda, oýun gyzykly, täsirli bolýar. Şonuň üçin terbiýeçiniň roly çaganyňkydan, lukmanyňky näsagyňkydan, satyjynyňky alyjyňkydan çaga üçin has gyzykly bolýar.

2. Çaganyň oýnamak üçin saýlap alan usuly. Oýun aýratyn hereketlerden däl-de birnäçe baglanyşykly hereketleriň jeminden durýar. Şol hereketlere sözleýiş hem goşulýar. Uly ýaşly çagalar oýnuň sýužetine, gidişine, gahrymanlaryň hereketlerine baha berýärler, dürli düzedişleri girizýärler we dürli emosiýalary başdan geçirýärler.

3. Oýnuň jemgyýetçilik häsýetdeligi. Jemgyýetçilik durmuşynyň üýtgemegi bilen çaga oýunlarynyň mazmuny hem üýtgeýär. Çagalar oýunda “el telefony, pultly maşyn, kompýuter” ýaly sözleri ulanýarlar. Çaga oýunda durmuşdaky görýän, bilýän zatlaryny suratlandyrýar.

4. Oýun çaganyň hakykaty döredijilikli suratlandyrmagynyň esasy formasydyr. Oýunda çagalar hakykaty diňe bir bolşy ýaly suratlandyrmaklyga çalyşman, eýsem onda döredijiliklerini hem görkezýärler. Düzüp bilmek, özbaşdak hereket etmek mümkinçiligi çagalarda uly gyzyklanmany we şatlyk duýgularyny döredýär. Oýunda çaga hyýalyň üsti bilen durmuşda edip bilmeýän hereketlerini edip bilýär. Döredijilikli oýunda hakykat bilen düzülen zatlary çagalar baglanyşdyryp ulanmagy öwrenýärler. Oýna çaga näçe döredijilikli çemeleşmegi başarsa, şonça hem ol täsirli we gyzykly bolýar.

5. Oýun çagalaryň aňyny we ahlak hillerini ösdürýär. “Dükanda”, “Kitaphanada”, “Mekdepde” ýaly döredijilikli oýunlary oýnamak üçin olar baradaky ilkinji düşüňjeleriň bolmagy zerurdyr. Çaga dükanda satyjynyň näme edýändigini bilmelidir. Oýunda çagalar uly adamlaryň durmuşyna edýän gözegçilikleriniň netijesini suratlandyryrlar. Oýun döwründe çagada birnäçe soraglar ýüze çykýar. Terbiýeçi, deň-duşlary şol soraglara jogap tapmaklyga kömek berýärler. Soraglara jogap tapmaklyk bilen çaga özi üçin täze düşüňjeleri özleşdirýär. Käbir zatlara bolan ünsüň çuňlaşdyrylmagy olaryň daş-töwerek baradaky düşüňjeleriniň ösmegine, çuňlaşmagyna getirýär. Çagalaryň döredijilikli oýunlaryna dogry guralan pedagogik ýolbaşçylyk olarda ýadyň, pikirlenmäniň, synçylygyň, döredijilikli hyýalyň erkiň ösmegine getirýär. Belli bir roly boýnuna almak bilen çaga oňa mahsus bolan hereketleri ýerine ýetirmeklige çalyşýar. Isleglerini saklap bilmegi, düzgünleri berjaý etmek üçin özüne erk edip bilmegi öwrenýär. Oýunda çaganyň ahlak hilleri hem ösýär. Ol gerek ýerinde goldaw bermegi, ýalňyşan ýerlerinde düzediş bermegi, bilelikde hereket etmegi, jogapkärçiligi duýmagy öwrenýär.

6. Oýun çaga üçin köpçülikleýin iş hökmünde çykyş edýär. Oýunda çagalar birek-birek bilen arkalaşyp oýnamagy öwrenýärler. Uly ýaşly çagalar oýnuň gidişini bileleşip düzýärler, her bir oýna gatnaşygy işjeňlik görkezýär, fantaziýasyna, aň ýetirijiligine, tejribesine görä öz goşandyny goşýar. Şol bir wagtda her bir çaga düzgünlere boýun bolmaly bolýar. Çagalar oýunda dürli emosional ýagdaýlary bilelikde başdan geçirýärler. Olar köp zady göz önüne getirmek bilen düzüändiklerini bilseler hem hakyky duýgulary, emosiýalary başdan

geçirýärler. Çagalar köpçülik bolup hereket etmegi, köpçülige goşulmagy, beýlekileriň hem isleglerini diňlemegi, gerek bolsa goldaw bermegi öwrenýärler.

7. Çagalaryň hemmetaraplaýyn ösmegi bilen oýun hem üýtgeýär:

a) oýnuň gidişi başdan oýlanylyp tapylan sýužet esasynda guralmaýar. Ol dowam edýärkä üýtgedilýär. Kiçi ýaşly çagalar oýnuň gidişini önünden düzmeýärler. Olar bileleşip oýnap başlanlaryndan soň, oýun köpçülikleýin häsiýete eýe bolýar. Kiçi ýaşly çagalar öz gurjaklary, maşynlary, beýleki oýnawaçlary bilen özbaşdak oýnaýarlar. Haçan-da gurjaga jaý gurmaly bolanynda beýleki çaga maşyny bilen gum daşap, jaý gurup bermegi haýyş edýär we olar bilelikde oýun oýnamaga başlaýarlar. Oýnuň dowamyny bilelikde düzýärler.

b) şol bir oýny birnäçe gezek gaýtalap oýnasalar hem her gezek oňa täze öwüşgin berýärler. Şol bir oýny olar täze görnüşde oýnaýarlar. Käbir elementlerini aýyrýarlar, käbirini goşýarlar, mazmun taýdan baýlaşdyrýarlar.

ç) çagalaryň ýaş aýratynlyklaryna laýyklykda oýnuň mazmuny üýtgeýär. Irki ýaşda çaganyň ilkinji oýunlary zatlar bilen manipullirlenme hereketleri hökmünde ýüze çykýar. Çagalaryň hereketleri öýkünme häsiýete eýe bolup, olar gurjagy naharlaýarlar, ýatyrýarlar. Kiçi ýaşly çagalarda oýnuň bu häsiýeti saklanylýar, ýöne olar köpdürlüligi bilen tapawutlanýar. Çagalar diňe bir zatlar bilen ýerine ýetirilýän hereketleri däl-de, şol hereketleri ýerine ýetirýän adamlary hem suratlandyrmaga çalyşýarlar. Çagalar hakykaty bolşy däl-de, ony özleriniň kabul edişleri ýaly edip suratlandyrýarlar. Çaga oýunlarynda tötänleýin, özara baglanyşmaýan hereketleri hem görmek bolýar. Mysal üçin, Merdan (2 ýaş 8 aý) eline ýaglyk alyp, ony güjüjeginiň üstüne ýapyp, ýorgan deregine ulanýar, soňra onuň bilen güjüjeginiň ýüzüni süpürýär, polotensa hökmünde ulanýar. Soňra şol ýaglyk bilen stoluň üstüni süpürýär, reňkli galamy bilen ýaglygyň ýüzüne bir zatlaryň suratyny çekmeklige çalyşýar. Bu ýerde çaga bir zat bilen özara baglanyşmaýan dürli oýun hereketlerini ýerine ýetirýär. Bu oýunlar çagalaryň ýekelikde oýnaýan oýunlary bolup, olar dowamlylygy boýunça gysga bolýar. Şeýle oýunlar kiçi ýaşly çagalara mah-

susdyr. Mekdebe çenli ýaşly döwrüň ortalarynda çaga oýunlarynda diňe bir zatlar bilen hereketleri görkezmän, eýsem jemgyýetçiligi, maşgalany, işjeň gatnaşykda bolan uly adamlary görkezýärler.

Çagalar takyk hereketleri ýerine ýetirmek bilen çylşyrymly sýužetler esasynda oýun oýnaýarlar. Uly ýaşly çagalar oýna başlamazdan öň onuň gidişini maslahatlaşýarlar. Oýna gerek bolan esbaplary öňünden taýýarlaýarlar. Mysal üçin, oýnawaç terezini, gap-gaçlary, gradusnigi we ş.m. Eger-de esbaplary ýerbe-ýer bolmadyk ýagdaýynda olaryň ýerine taýajyk, ýaprak, daş, kagyz böleklerini ulanýarlar. Hyýaly göz önüne getirmek bilen taýajygy çemçe, kagyz böleklerini pul, ýapragy tabak hökmünde ulanýarlar. Olara “zatlaryň ýerini çalşyryjylar” diýilýär. Çaganyň oýunda “zatlaryň ýerini çalşyryjylaryny” ulanmagy, olaryň hyýalynyň, ugurtapyjylygynyň, fantaziýalarynyň ösmegine getirýär. Çuň emosional başdan geçirmelere baý, hakykaty suratlandyrýan şeýle “janly” oýunlar uzak dowam edýär. Birnäçe sagatlap birnäçe gezek gaýtalanylyp hem oýnalýar. Şol bir oýny çagalar birnäçe günň dowamynda hem oýnaýarlar, diňe onuň mazmunyna käbir üýtgeşmeleri girizýärler, esbaplaryny, “zatdyň ýerini çalşyryjylaryny” üýtgedýärler. Döredijilikli oýunlar köpçülikleýin oýnalýan oýunlar bolup, olar çagalara uly şatlyk getirýär, olarda agzybirliги ösdürýär, tejribelerini baýlaşdyrýar. Oýun çaganyň daş-töwregini gursap alan dünýä baradaky düşüňjelerini ösdürmeklige gönükdirilendir. Döredijilikli oýnuň üsti bilen çagalaryň aňyny ösdürmek maksady ýörite goýulmaýar, ol oýnuň motiwi bilen baglanyşykda döreýär. Uly adamlaryň durmuşyna, zähmetine gatnaşmak, oňa aň ýetirmeklik isleginiň netijesinde çaga döredijilikli oýunlary oýnaýar. Oýnuň serişdeleri bolup:

1. Adamlaryň durmuşy, aragatnaşyklary, başdan geçirmeleri baradaky düşüňjeleri.

2. Dürli durmuşy ýagdaýlarda zatlar bilen hereket etmegiň ýollary.

3. Dogry we nädogry hereketler maslahatlaşylanynda ýüze çykýan duýgulary we ahlak bahalary çykyş edýär. Oýnuň netijesinde çagalar uly adamlaryň durmuşyna, işine, beýleki adamlar bilen gatnaşyklaryna, borçlaryna, emosional başdan geçirmelerine has-da çuň

göz yetirýärler. Oýnuň netijesinde dostluk duýgulary, akyl ýetirijilik ukyplary, beýleki adamlara bolan gowy gatnaşyk, daşky dünýä bolan gyzyklanmalary ösýär.

§ 14. Işň döredijilikli görnüşleri. Çagalaryň şekillendiriş işleri

Çagalaryň surat çekmek we gurnamak işleri irki ýaşly döwürde oýun işi ýaly predmet işiniň netijesinde ýüze çykýar. Olaryň ösüşi oýun işi bilen berk baglanyşykly bolýar. Oýnuň dowamynda çaga surat çekme, gurnama işlerini hem ýerine yetirýär. Işň bu görnüşleri hem oýun işi ýaly daş-töweregi suratlandyrmaga gönükdirilendir. Olaryň aratapawudyny çagalar oýunda sözleri, hereketleri bilen şekillendirýärler. Surat çekmede we gurnamada işň netijesinde, ýagny çeken suratlarynda, guran işlerinde görkezýärler.

Irki ýaşda çaganyň surat çekme işleri üç döwür boýunça ösýär: şekillendirmäge çenli döwür, çyzyklaryň tötänleýin baglanyşygyndan emele gelen şekilleri tanamak döwri, zatlary maksat goýup şekillendirmek döwri.

Şekillendirmäge çenli döwür. Bu döwürde çaga kagyz sahabynyň (listiniň) ýüzünde galan yzlaryň, çyzyklaryň haýsy hem bolsa bir zady şekillendirip biljekdigine düşünmeyär. Ol diňe kagyz we galam bilen ýerine ýetirilýän hereketleri özleşdirýär. Galamyň kagyzyň ýüzünde yz galdyryandygyny görüp, şol hereketleri maksatly gaýtalaýar. Irki ýaşly döwrüň başynda çaganyň eline galam we kagyz sahabyny berseň, olar bilen manipulirlenme hereketlerini ýerine yetirýär. Galam bilen ýere urýar, kagyzy ýyrtýar. Kagyzy galamyň daşyna dolaýar. Tötänleýin hereketleriň netijesinde galamyň kagyzyň ýüzünde yz galdyryandygyny görýär. Kem-kemden galamy ynamly tutup, kagyзда dürli çyzyklary görmäge başlaýar. “Sen näme çekýärsiň? Sen nämäniň suratyny çekdiň?” diýip sorasaň, bu döwürde çaga takyk jogap berip bilmeyär. Uly adam tegelek çekip “pökgi çekdim”, göni çyzyklary çekip “ot çekdim” diýip, şol hereketleri gaýtalamagy teklip edeninde, çaga ýene öňküsi ýaly bulaşyk, nätakyk çyzyklary, tegelekleri çekýär. Olar zatlar bilen suratdaky şekilleriň baglanyşygyna düşünmeyärler.

Çyzyklaryň tötänleýin baglanyşygyndan emele gelen şekilleri tanamak döwri. Bu döwürde çaga öz çeken çyzyklaryny haýsy hem bol-

sa bir zada meñzedýär. Birnäçe göni çyzyklary çekip, “ýol çekdim”, tegelek çyzyklary çyzyp, “pökgi çekdim” diýýär. Bu döwürde çaga galamy dogry tutmagy öwrenýär. Zatlary maksat goýup şekillendirmek döwründe çaga öňünden nämäniň suratyny çekjekdigini aýdýar. Irki ýaşda çaganyň erki durnuksyz bolýar. Ol surat çekip oturan wagty başlan şekilini başga bir şekile üýtgedip bilýär. Ünsi başga zada sowulsa ýa-da saýlap alan zadyny şekillendirmekde kynçylyk çekse, ol işi taşlap hem bilýär. Çaga özüniň çekip bilýän şekillerini birnäçe gezek gaýtalap çekmekligi gowy görýär. Kynçylyk çeken şekillerini çekmegi halamaýar. Bu döwürde uly adamlaryň ýolbaşçylygynyň ähmiýeti örän uludyr. Çaga suratda zatlary şekillendirip bolýandygyna akyl ýetirenden soň, ol uly adamlara öýkünip, uly höwes bilen surat çekýär. Olar çylşyrymly şekilleri özleriçe ýeňilleşdirýärler. Olar zatlary bolşy ýaly däl-de, özleriniň şol zady hyýaly göz önüne getirişleri ýaly şekillendirýärler. Bu döwürde uly adamlaryň çaga bilen bilelikde surat çekmegi gowy netije berýär. Uly adam esasy şekile goşmaça şekilleri çekmegi, ýetmeýän zatlary ýönekeý şekiller bilen dolmagy teklipl edýär. Zatlary maksat goýup şekillendirende çaga şol zadyň hakykatda nähilidigi barada pikir etmeýär. Ol onuň suratda nähili bolmalydygyny göz önüne getirmeklige çalyşýar. Haýsy çyzyklary çekip, şol suraty alyp boljakdygyny göz önüne getirýär. Şol göz önüne getirmelere grafiki şekiller (obrazlar) diýilýär. Irki ýaşly döwürde çagalaryň grafiki şekilleri hakykatdaky zatlaryň şekiline az meñzeýär, ýöne çaga çala meñzeşlik tapsa hem begenýär. Bu döwürde galamy dogry tutmagy öwretmegiň geljekde ýazuwyň hem-de surat çekmegiň kadaly, kämil hilli bolmagynda ähmiýeti uludyr.

Surat çekmäge höweslendirmekde zatlaryň taýyn ülnülerini peýdalanmak hem bolar. Üç ýaşynda çagalaryň grafik şekilleriň belli bir derejede gory bolup, olar zatlary şekillendirmäge mümkinçilik berýär. Emma grafiki şekilleriň azlygy sebäpli çaganyň çekýän şekilleri, köplenç, meñzeş bolýar, kähalatda şol şekili onuň özünden başga hiç kim tanap bilmeýär. Üç ýaşly çagalara almanyň, topuň, garpyzyň, şaryň suratyny çekmek hödürlenende, olary meñzeş edip, dürli tegelekler bilen şekillendirýärler.

Üç-dört ýaşda çagalaryň surat çekme işleri okatmaklygyň we zatlar bilen tejribede tanyşdyrmaklygyň üsti bilen ösdürilýär. Çagalar bagynda çagalar okuw maksatnamasyna laýyklykda gün, haýat, şar, ýoda, lenta we ş.m. çekýärler. Çagalara surat çekmek öwredilende dürli usullardan peýdalanylýar. Uly adamlar çagalara zatlaryň şekilini nähili çekmelidigini görkezýärler, surat çekmegiň ýeňil usullary bilen tanyşdyrýarlar, çaga suratyndaky ýetmezçilikleri, kemçilikleri tapmaga we ony düzetmäge kömek edýärler, şekillendirilýän zadyň esasy aýratynlyklaryny ýüze çykaryp bilmegi we ony suratlandyryp bilmegi öwredýärler. Uly adamlaryň çeken suratyny bolşy ýaly gaýtalatmak nädogrudyr. Üçburç üçekli, turbasyndan tüsse çykýan bir gat jaýy çekdirmeklik bilen çäklenmeli däl. Çaganyň ünsüni şekiliň böleklerine gönükdirmelidir. Jaýymyzyň penjirelerinde tuty bolýar, jaýlar birnäçe gatdan hem bolýar we ş.m. Çaga zadyň şekilini hakykata ýakyn edip çekmegi üçin onuň şol zat barada giňişleýin düşüňjesiniň bolmagyny talap edýär. Eger-de çaga jaýyň üçeginiň, gapysynyň, penjireleriniň, diwarynyň bardygy, onuň birnäçe gatly bolup bilýändigini barada düşüňjesi bolsa, onda oňa jaýyň şekilini çekmek ýeňil düşýär. Mekdebe çenli ýaşly döwürde çagalar surat çekenlerinde dürli reňklerden hem peýdalanmaga başlaýarlar. Olar reňkli galamlardan, akwarellerden peýdalanýarlar, dürli reňkleri ulanmaklyga çalyşýarlar. Üç ýaşynda çaga surat çekeninde eline düşen ilkinji reňkli galamy bilen çekýär ýa-da özüniň has gowy görýän reňkini saýlap alýar. Çaga sary, gyzy, ýaşyl, gök reňklerdeki günün şekilini, ýaşyl, gyzy, gök reňkdäki towsanlary çekýär. Çaga daş-töwregini gurşap alan zatlar baradaky düşüňjeleriniň azlygy sebäpli şeýle ýalňyşlyklary goýberýär.

Dört ýaşdan soň çaga zatlaryň reňkini dogry bermeklige çalyşýar, oty ýaşyl, asmany gök, günü sary reňkde reňkleýär. Ýöne şol reňkler uly adamlara öýkünmegiň netijesinde däl-de, özleriniň gözegçilikleriniň netijesinde alynmalydyr. 3-4 ýaşly çagalar önünde maksat goýup, surat çekýärler. Haýsy zadyň suratyny çekjekdiklerini önünden kesgitleýärler. Olaryň suratlary ilki sýužetleýin bolmaýar. Olar diňe predmetleýin suratlary, ýagny diňe bir zadyň suratyny çekýärler. Uly adamlaryň kömegi bilen kem-kemden jaýyň gapdalynda agajy, gülleri çekýärler. Bu döwürde çaganyň surat çekme işi oyun

işi bilen hem berk baglanyşykda bolýar. Bu döwürde çagalarda eliň takyk hereketleri ösdürilýär, zatlaryň şekili, gurluşy, reňki baradaky düşüňjeleri anyklaşdyrylýar. 4-5 ýaşly çagalar dürli şekildäki zatlary çekip bilmegi, reňkleri tapawutlandyryp bilmegi, dik, kese, ýapgyt çyzyklary dogry çekmegi başarýarlar.

Mekdebe çenli uly ýaşly döwür çaganyň surat çekme işiniň ösýän döwrüdür. Bu döwürde çagalar predmetli suratlardan sýužetli suratlary çekmeklige geçýärler. Olar durmuşy wakalary, tebigy hadysalary, ertekiden bölekleri we ş.m. sýužetleri öz suratlarynda açyp görkezmeği öwrenýärler. Olar fantastiki häsiýetli suratlary çekmegi hem gowy görýärler. Çaga suratyndaky shematizm sýužetli suratlaryň gurluşyny aňladýar. Çaga suratynyň shematizminde zatlary, adamlary, haýwanlary şekillendirilişiniň aýratynlyklary görkezilýär. Bu döwürde çaga suratdaky zatlary göwrümleýin çekmegi başarmaýar. Zatlaryň giňişlikde ýerleşişine görä ulalýan ýa-da kiçelýän aýratynlyklaryny hasaba almaýar. Zatlary, gahrymanlary bir hatara düzüp çekmek bu döwürde häsiýetli bolýar. Kagyz sahabynyň aşaky bölegine topragy aňladýan bir göni çyzyk çekilýär we onuň üstünde jaýy, adamy, agaçlary, haýwanlary çekýärler. Kagyz sahabynyň ýokarky böleginde gök çyzyk bilen asman belgilenýär. Onda gün, guşlar, bulutlar şekillendirilýär. Diňe yzygider okatmak bilen çagalara kagyz sahabynda zatlary dogry ýerleşdirip bilmek, kagyz sahabynyň ýüzüni dolduryp şekillendirmek öwredilip bilner. Çagalar zatlaryň böleklerini şeillendirmegi däl-de belgilemekligi hem ulanýarlar. Mysal üçin, aýagy, eli göni çyzyklar bilen, barmaklary birnäçe göni çyzyklar bilen belgileýärler. Bir gapdala bakyp duran adamda iki gözi çekip görkezýärler. Awtobusdaky adamlary dik duran ýa-da oturan görnüşde dolulygyna görkezip çekýärler. Çaga suratynyň shematizminde onuň diňe bir görünýän zatlaryny däl-de daş-töwregi gurşap alýan zatlar hakyndaky bilýän düşüňjelerini, onuň şol zatlara bolan gatnaşygyny hem görmek bolýar. Çagada täsir galdyran zatlar uly edilip, aýratynlyklary has aýdyň edilip şekillendirilýär. Gowy görýän zatlarynyň suratyny çekeninde ony özboluşly bezemäge çalşyp, oňa ykjam çemeleşýär. Halamaýan zatlaryny çekmeklige köp güýjüni, wagtyny sarp etmeýär. Suratdaky şekillere reňk bermeklik hem uly orun eýeleýär.

Olar gowy görýän zatlaryny aýyk, owadan reňkler bilen reňkleýärler, halamaýan zatlaryny (gorkunç haýwanlary, döwüň şekilini) gara, tutuk reňkler bilen reňkleýärler. Çagalar zatlaryň hakykatdaky bolmaly reňklerini göz önünde tutmaýarlar. Çaga suratyndan onuň maşgala agzalary bilen aragatnaşygyna, garaýşyna, maşgaladaky özüniň tutýan ornuna hem göz ýetirip bolýar. Çaga özüne has ýakyn mährem görýän adamlaryny uly göwürümde edip çekmeklige çalyşýarlar. Çagalaryň suratynda özboluşlulygy hem görmek bolýar. Olaryň hemmesi suraty meňzeş çekmeýär. Çaga suratynyň özboluşlylygyna onuň durmuş tejribesi, surat çekmek endikleriniň ösüşi, bu işe bolan gyzyklanmasy täsir edýär. Kābir çagalar durmuşy ýagdaýlary, tebigy hadysalary çekmegi gowy görýärler. Kābir çagalar fantastiki häsiýetli suratlary çekýärler. Çaga şol bir sýužetdäki suratlary birnäçe wagtlap hem çekip bilýär. Oglanlar dürli maşynlaryň, gyzlar gurjaklaryň suratlaryny çekmekligi gowy görýärler. Çaganyň çekjek suratynyň sýužetini oýlap tapmaklygy we ony dogry şekillendirip bilmekligi döredijiligiň ösüşiniň aýdyň ýüze çykmasydyr. Çaga surata özboluşly öwüşgin, aýratynlyk berýär. Şol aýratynlyk boýunça hem çaga suratlaryny tapawutlandyryp bolýar. Çagalaryň surat çekme işlerini yzygider okatmaklygyň netijesinde ösdürip bolýar. Surat çekmegiň tehnikaýy, ýeňil ýollary bilen tanyşdyrmagyň netijesinde çagalara çylşyrymly mazmunly suratlary çekdirip bolýar. Çagalara suratdaky şekilleri bir sýužet boýunça baglanyşdyryp, kagyz sahabynda dogry ýerleşdirip, reňklerini dogry berip, çekip bilmeklik öwredilýär. Uly adamlar çagalarda özbaşdaklygyň, döredijiligiň ösmegine ýardam bermelidirler. Olara özbaşdak pikirlenip, dürli sýužetleri oýlap tapyp bilmegi, olary suratda doly şöhlendirmek bilmegi öwretmeklik esasy wezipeleriň biridir.

§ 15. Çagalarda gurnamak işiniň aýratynlyklary

Gurnamak – bu maksada gönükdirilen we netijesinde anyk önümi almak üçin ýerine ýetirilýän işdir. Gurnama çaga işiniň beýleki görnüşlerinden kābir aýratynlyklary boýunça tapawutlanýar. Gurnama işini ýerine ýetirmek bilen çagalar bölekleri islendik yzygiderlikde birikdirip, zat ýasap bolmaýandygyna akyl ýetirýärler. Daýanç

bölekleri dogry ýerleşdirmeseň, hiç bir rady gurup bolmaýandygyny görýärler. Zadyň şekilini gurnamak onuň suratyny çeken ýaly bolmaýar. Suratda zatlary göni çyzyklar bilen belgiläp bolýar, emma gurnamada zady dik saklamak üçin onuň düýbünü berk tutmalydygyny, daýanç bölegini dogry goýmalydygyny görýär. Gurnama işi özboluşly tärleri, barlag usullary, gurluşygyň gurnalyşy boýunça tapawutlanýar. Gurnamanyň üsti bilen çagalar zatlar, olaryň gurluşy, bölekleriniň arabaglanyşygy baradaky düşünelere eýe bolýarlar.

Kiçi ýaşly çagalar ýönekeý gurnama işlerini ýerine ýetirmegi başaýarlar. Ýöne bu döwürde gurnama işi özbaşdak iş hökmünde çykyş etmeýär. Ol oýun işi bilen berk baglanyşykda bolup, onuň bir bölegi bolup çykyş edýär. Çaga gurjak üçin 3-4 sany kubigi birikdirip, “jaý saldym” diýip, oýnuny dowam etdirip hem bilýär. 4-5 ýaşly çagalara gurnama işlerini ýerine ýetirtmekde uly adamlaryň ýolbaşçylygynyň orny uludyr. Munda okatmagyň usullary uly ähmiýete eýe bolýar. Okatmaklygyň usullary öňde goýlan wezipä laýyklykda saýlanyp alynýar. Öňde goýulýan wezipelere laýyklykda gurnama işiniň görnüşlerini şu aşakdaky ýaly tapawutlandyryp bolar: 1. Nusga, 2. Şert, 3. Isleg boýunça gurnama.

1. Nusga boýunça gurnamada çagalar işi görkezilen nusgadaky ýaly ýerine ýetirýärler. Nusga boýunça gurnamanyň ýönekeý görnüşinde çagalara nusganyň ýerine ýetirilişi görkezilýär. Çagalar zatlaryň gurluşy, bölekleri, işi ýerine ýetirmekligiň zygiderligi bilen ýakyn-dan tanyşýarlar. Nusga boýunça gurnamanyň çylşyrymly görnüşinde çagalara taýýar nusga görkezilýär. Bu iş çaga üçin çylşyrymly bolup, onuň önünde görkezilen nusgany böleklere, detallara bölüp bilmek wezipesi durýar. Şonuň üçin gurnamada nusgany barlamak esasy wezipe bolup durýar. Onuň üsti bilen çagada gurnalýan zat barada has takyk, anyk düşüneler kemala gelýär. Barlagyň esasy prinsipi uly, esasy bölekleri we ýerleşiş arabaglanyşygyny dogry ýüze çykarmak bolup durýar. Eger-de çaga gurnama işine kiçi böleklerden başlasa, ol dogry gurup bilmez. Gurnama işi çagadan nusganyň esasy böleklerini ýüze çykaryp bilmegi talap edýär. Işi görkezilen nusga boýunça ýerine ýetirmeklik çagalarda gurnama işiniň döredijilikli ýerine ýetirilmegini ösdürmeýär. Şonuň üçin gurnama işiniň bu

görnüşi başlangyç döwürde ulanylýar. Nusga boýunça gurnamanyň çylşyrymly görnüşinde barlagyň netijesinde çagalar nusgany haýsy böleklerden alyp boljakdygyna göz ýetirýärler. Bu işde öňde goýlan wezipeler uly toparlarda has çylşyrymlaşdyrylyp hem bilner. Çagalara nusga çekilen surat görnüşinde, kagyздan ýasalan görnüşinde hem hödürlenip bilinýär. Nusga boýunça gurnama çaganyň gurnama işiniň ösmegine uly täsir edýär.

Gurnamanyň ikinji görnüşü şert boýunça gurnamadyr. Gurnamanyň bu görnüşü özboluşly aýratynlyklary bilen tapawutlanýar. Terbiýeçiniň ýa-da oýnuň öňde goýýan wezipesine laýyklykda çaga işi belli bir şertleri göz önünde tutmaklyk bilen ýerine ýetirýär. Gurnamanyň bu görnüşü çagadan guramaçylygy talap edýär, olarda döredijiligi, höwesini ösdürýär. Mysal üçin, çaga gurjak üçin jaý salmaklyk tabşyrylanynda, ol iki şerti berjaý edýär. Jaý gurjak sygar ýaly ululukda we owadan bolmaly. Ýene bir mysalda çaga 4 jaýyň daşyna haýat aýlamak tabşyrylýar. Öňde goýlan şerte laýyklykda jaýlaryň giňişlikdäki ýerleşişini üýtgetmän möjegini jaýyny üç sany towşanjygyň jaýyndan haýat arkaly aýralamaly. Haýaty jaýlaryň ýerleşişini göz önüne tutup gurmaklyk esasy şert bolup durýar. Çaga işi nähili ýerine ýetirjekdigini göz önüne getirip görýär. Haýsy gurluşyk esbaplaryndan peýdalanjakdygyny, haýaty nireden geçirjekdigini, onuň beýikligini kesgitleýär. Soňra şol işi ýerine ýetirmeklige girişýär. Çagalara şol bir şerti berjaý etmek bilen dürli çözgütlerde ýerine ýetirip, gurup bolýandygy öwredilýär. Mysal üçin, jaýy gurnamagyň esasy şerti ony belli bir ululykda guramak, ýöne ony dürli gurluşly jaýlar edip gurup bolýandygy öwredilýär.

Gurnamanyň üçünjü görnüşü isleg boýunça gurnamadyr. Gurnamanyň bu görnüşini çagalar, köplenç oýunda ulanýarlar. Isleg boýunça gurnama işini ýerine ýetirenlerinde çagalar dürli gurluşyk materiallaryny ulanýarlar. Oýun üçin olar daş- töwregini gurşap alan dürli zatlardan – taýajyklardan, daşjagazlardan, mata, kagyз böleklerinden, dürli tebigy materiallardan gurnama işini ýerine ýetirýärler. Gurnamanyň bu görnüşini ýerine ýetirmek çaga üçin has gyzykly we täsirli bolýar. Sebäbi isleg boýunça gurnama işini ýerine ýetireninde çaga özi sygar ýaly ululykda jaý, maşyn, gämi ýaly zatlary hem gur-

naýar we öz oýunlarynda ulanýar. Oýun üçin gurnamak gurnama işiniň özboluşly häsiýetlerde ýerine ýetirilmegine getirýär. Çaga gurluşygy hakykatdaky zada meňzedip däl-de ony oýnamak bilen gurýar. Bu bolsa gurnama işiniň özboluşly ýerine ýetirilmegine getirýär. Çagalar gurnamany oýnaýan oýunlaryna laýyk geler ýaly edip ýerine ýetirýärler.

Gurnamanyň bu görnüşini çagalar, köplenç, köpçülikleýin ýerine ýetirýärler. Gurnamanyň dowamynda olar etjek işlerini bilelikde meýilnamalaşdyrýarlar, bir netijä gelyärler, gurnamanyň has şowly ýerine ýetirmegi üçin teklpleri aýdyp bilmegi öwrenýärler. Çagalar taýýar gurluşyklarda täzeleýiş, bejeriş işlerini geçirip bilmegi hem öwrenýärler.

Gurnamanyň üç görnüşi yzygider çalyşýan etaplar boýunça gurnalmaýar. Olar öňde goýlan wezipä we ýagdaýa laýyklykda guralýar. Gurnamanyň her bir görnüşi çaganyň gurnama işiniň ösmegine özboluşly täsir edýär. Olaryň ähmiýeti surat çekme we şekil ýasama işlerine ýakyndyr. Gurnama işi surat çekme, ýelimleme, şekil ýasama işleri ýaly çagalara ýerine ýetiriljek zady öňünden göz önüne getirip bilmegi, işi meýilnamalaşdyryp bilmegi öwredýär.

Çagalaryň ýaş döwürlerinde gurnama işleriniň ösüşi

Irki ýaşly döwürde çagalar gurluşyk esbaplaryndan ýönekeý gurluşyklary ýasaýarlar. Irki ýaşda gurnama işiniň ösmegine uly adamlar tarapyndan okatmagyň we gözegçiligiň ähmiýeti uludyr. Irki ýaşly döwürde çaga gurnama esbaplaryndan dürli zatlary gurap bilmek öwredilmese, onda ol manipulirlenme hereketlerini ýerine ýetirer. Çaga ilki 2-3 bölegi birikdirip jaý, köpri ýaly ýönekeý gurluşyklary gurnamagy öwrenýär we her gezek gurnama işini ýerine ýetireninde özi üçin täze düşüňjeleri açýar.

Kiçi we orta ýaşly döwürde çagalarda gurnama işi özbaşdak iş hökmünde ösüp başlaýar. Irki ýaşda çaga oýunda ýönekeý gurluşyklary ulanan bolsa, mekdebe çenli ýaşly döwrüň başynda gurnama işiniň ösüşinde uly özgerişikler bolup geçýär. Kiçi we orta ýaşly döwürde çagalar gurnamanyň üç görnüşinde hem ýerine ýetirip bilmegi öwrenýärler. Nusga boýunça gurnamanyň ýönekeý görnüşi has köp ulanylýar. Sebäbi çaga uly adama öýkünmek bilen onuň ýerine ýetiren

gurluşygyny gaýtalamak ýeňil düşýär. Bu döwürde çagalaryň önünde ýönekeý, aňsat şertler goýulýar. Mysal üçin, gurjak sygar ýaly jaý, maşyn geçer ýaly köpri gurmak we ş.m.

Isleg boýunça gurnama işini ýerine ýetirenlerinde çagalaryň ön-de goýýan maksatlary durnuksyz bolýar. Olar ýygy-ýygýdan üýtgäp bilýär. Başynda bir zady gurnagy maksat edinen bolsalar hem oýnuň dowamynda ony üýtgedip bilýärler. Bu döwürde çagalar gurnamany meýilnamalaşdyrmagy başarmaýarlar. Işiň gidişinde umumylykda göz önüne getirýärler we takyklaşdyrýarlar. Aýdyň hereketli pikirlenmäniň netijesinde çagalar zatlaryň gurluşy, bölekleriniň baglanyşygy baradaky düşünelere eýe bolýarlar. Işi doly we takyk meýilnamalaşdyryp ýerine ýetirmeýändigleri sebäpli, olar goýberilen kemçilikleri işiň ahyrynda ýüze çykarýarlar we oňa düzedişleri girizýärler. Bu döwürde çagalar başa barmadyk gurluşyklaryna özleriçe düzedişleri girizmegi hem öwrenýärler. Bu ýaşdaky çagalara tebigy serişdelerden hem gurnama işlerini ýerine ýetirtmek bolýar. Uly ýaşly döwürde gurnama işi çylşyrymly we köptaraplaýyn häsiýete eýe bolýar. Gurluşyk esbaplaryndan başgada çagalar metal-dan, plastmassadan, agaçdan ýasalan dürli görnüşde birikdirilýän konstruktorlardan peýdalanýarlar. Ýörite çagalar üçin niýetlenilen gurnama esbaplarynyň toplumy çagalara dürli çylşyrymly gurluşly işleri ýerine ýetirmeklige mümkinçilik berýär. Uly ýaşly çagalaryň gurnama işleriniň esasy aýratynlyklarynyň biri hem olar kagyздan, tebigy we galyndy materiallardan gurnama işlerini ýerine ýetirýärler. Çagalar bu döwürde öz tejribelerine daýanmaklyk bilen tanyş bolan ertekilerinden, durmuşdan dürli sýužetli gurluşyklary gurýarlar. Olar sýužetli gurluşyklary köpçülik bolup guranlarynda her çaga öz teklibini aýdýar we işiň has netijeli, özboluşly bolmagyna goşant goşýar. Uly ýaşly çagalaryň gurnama işiniň esasy aýratynlygy olaryň aýdyň maksatlary ön-de goýandyklary we işi önünden düzülen meýilnama esasynda ýerine ýetirýändigleridir. Meýilnamalaşdyranlarynda gurluşygyň bölekleriniň giňişlikde nähili ýerleşdiriljekdigi, haýsy yzygiderlikde guruljakdygy kesgitlenilýär. Bu döwürde çagalar gurnama işini döredijilikli ýerine ýetirmegi başarýarlar. Olar zatlar, olaryň gurluş aýratynlyklary, bölekleriniň arabaglanyşygy baradaky bar bo-

lan düşünjelerine daýanyp, zatlary hakykata ýakyn edip gurnamaga çalyşýarlar. Uly ýaşly çagalar gurnamanyň 3 görnüşi boýunça hem işi ýerine ýetirip bilmegi başaryýarlar. Olar nusga boýunça gurnamanyň çylşyrymly görnüşini hem ýerine ýetirýärler. Uly ýaşly çagalara suratda şekillendirilen, kagyndan ýasalan zatlary dürli gurluşyk esbaplaryndan peýdalanylýp, ýerine ýetirip bilmek öwredilýär. Olar diňe bir däl-de, birnäçe şerti berjaý etmek bilen ýumşy ýerine ýetirmegi başaryýarlar. Mysal üçin, jaý salanlarynda üç şert goýulýar. 1-njisi jaý beýik bolmaly, 2-njisi giň bolmaly, 3-njisi owadan bolmaly. Uly ýaşly çagalar isleg boýunça gurnamany, köplenç, döredijilikli we gurluşyk oýunlarynda ulanýarlar. Olar oýun üçin dürli gurluşyklary taýýarlaýarlar we olardan ýerlikli peýdalanylýp bilmegi başaryýarlar. Uly ýaşly çagalar sýužetli gurnamada zatlary özara baglanyşdyryp ulanmaklygy, birnäçe zatlary bir sýužete birikdirmegi, esasy we ownuk bölekleri dogry ulanyp bilmegi öwrenýärler.

§ 16. Mekdebe çenli ýaşly döwürde çaganyň okuw işi

Çagalaryň ýaşynyň ulalmagy bilen onuň durmuşynda, ösüşinde okuw işi esasy orny eýeleýär. Okatmaklyk zähmet bilen berk baglanyşyklydyr, sebäbi zähmet çekmegi öwrenmek üçin okamalydyr. Şol bir wagtda okuw hem özboluşly zähmetdir. Okuw işiniň mazmunyna çaganyň bilimleriň belli bir ulgamyny özleşdirmegi girýär. Mekdebe çenli ýaşly döwürde çaga üçin okuw işi aňýetirijilikli iş bolup durýar. Sebäbi çaga diňe bir maksatnama boýunça täze düşünjeleri özleşdirmän, eýsem daş-töwerege hem aň ýetirýär. Diňe bir häzirki däl, öňki zatlara hem, diňe bir görünýän däl-de, hyýaly göz önüne getirilýän zatlara hem aň ýetirýär. Çaga tebigat baradaky, matematiki düşünjeleri, öz ýurdy, onuň taryhy baradaky düşünjeleri, adamyň döredijilikli zähmetiniň ähmiýetini öwrenýär. Onda adamlaryň zähmetine hormat döreýär. A. N. Nesmeýanow “Öwrenmek ýat tutmak dälidir” diýip belleýär. Çaga her bir öwrenýän täze düşünjelerine düşünp, oňa aň ýetirip özleşdirmelidir. Şol özleşdiren düşünjelerini gündelik durmuşda duş gelende, özbaşdak ulanyp bilmegi başarmalydyr. Bábeklik döwründen başlap, çaga kabul etmäniň üsti bilen daş-töwerege aň ýetirip başlaýar. Kiçi ýaşly çagalar predmetler bilen hereketleri ýerine

ýetirmegiň üsti bilen täze düşünjelere eýe bolýarlar. Uly ýaşly döwürde çagalar sanamagy, goşup we aýryp bilmegi, söz, sözlem, olaryň gurluşy baradaky düşünjeleri özleşdirýärler. Bilimleri özleşdirip bilmegi, ony durmuşda ulanyp bilmegi öwretmek üçin oňa okuw materiallaryny ulanyp bilmegiň usullaryny we tärlerini öwrenmek zerurdyr. Matematiki düşünjeleri özleşdirmek bilen ol ölçemegi, mesele çözmegi, sanamagy, belli bir mukdardaky zatlary sanap almagy we ş.m. özleşdirýär. Terbiýeçi çaganyň akyl işjeňligini ösdürmekligi dogry guramagy, önde goýlan wezipäni çözmegiň ýollaryny özbaşdak tapyp bilmegi, predmetleriň tapawudyny we arabaglanyşygyny ýüze çykaryp bilmegi, garaýşyny aýdyp bilmegi, netije çykaryp bilmegi öwretmelidir. Çaganyň akyl işjeňligini dogry guramaklyk okuw işiniň netijeli bolmagyna, akyl ukyplarynyň ösmegine, hyýalynyň, ýadynyň, erkiniň, gyzyklanmasynyň ösmegine getirýär. Okuw işiniň birnäçe aýratynlyklary bolup, olar şu aşakdakylardyr:

1. Okuw işi terbiýeçiler we mugallymlar tarapyndan maksatnama laýyk wezipeleri çözmeklik bilen guralýar.

2. Çagalaryň okuw işiniň mazmunyna olaryň özleşdirýän bilimleri, okuw endikleri we başarnyklary girýär.

3. Okuw işinde çaganyň akyl işjeňligi uly orun eýeleýär.

4. Okuw işi çagany köpçülikde terbiýelemäge, onda dostluk, ýoldaşlyk ýaly ahlak hilleri kemala getirmäge mümkinçilik berýär.

5. Çaganyň ýaş aýratynlygynyň ösmegi bilen onuň işiniň beýleki görnüşleri ýaly okuw işi hem üýtgeýär. Kiçi toparda sapaklaryň dowamlylygy 15 minut bolsa, mekdebe taýýarlaýyş toparda 35 minut bolup, günde 3-4 sapak guralýar.

Okuw işiniň netijeli bolamgynda çaganyň aň ýetirmeklige gataşýan psihiki proseslerini ösdürmekligiň ähmiýeti uly bolup durýar. Çagalar janly we jansyz tebigat, jemgyýetçilik durmuşy baradaky düşünjeleri özleşdirýärler. Goşgulary ýatdan aýtmagy, ertekileri gür-rüň bermegi öwrenýärler. Mekdepde okanlarynda olar birnäçe ýörite terminler bilen tanyşýarlar. Mysal üçin, arifmetiki (mukdar, deň, köpeltmek, goşmak), grammatik (ses, harp, at, ýöňkeme). Okuw işiniň üsti bilen çagalaryň hyýaly hem ösdürilýär. Ertekiniň mazmunyny gür-rüň bereninde, mesele çözeninde, sözlemiň düzümini derňäninde

çaganyň hyýaly ösýär. Çaga täze düşüňjeleri oýunda, işiň döredijilikli görnüşlerinde hem özleşdirýär. Ýöne okuw işinde çaga okuw materiallaryny özleşdirmeklige gönükdirilen işleri ýerine ýetirýär. Okuw işi başdan hökmany we jogapkärli zähmete öwrülýär. Şonuň üçin ol çagadan erkliligi, jogapkärçiligi, özbaşdaklygy, maksadaokgunlylygy talap edýär. Terbiýeçiniň tabşyran ýumşuny diňlemegi, ony ahyryna çenli doly we dogry ýerine ýetirmegi başarmaly bolýar. Sapakda dogry oturmagy, diňe terbiýeçi soranynda aýtmagy öwretmeklik olarda tertipliligi terbiýeleýär.

Mekdep okuwy diňe bir mazmun taýdan däl-de, ähmiýeti boýunça hem tapawutlanýar. Ol esasy işe öwrülýär. Çagalaryň daş-töwerek baradaky düşüňjeleri özleşdirmeklige okuw işiniň maksady bolup durýar. Bu wezipäni çözmeklik bilen çagalarda hemmetaraplaýyn ukyp-lar ösdürilýär. Okuw işiniň motiwi çagalaryň ýaş aýratynlyklarynyň ösmegi bilen üýtgeýär. Mekdebe çenli ýaşly döwürde çaga oýun usullarynda guralýan sapaklara höwes bilen gatnaşýar, topardaky düzgünlere boýun bolýar. Kiçi ýaşly mekdep okuwçysy mekdepde okamak, okuw esbaplaryny alyp, okuwa gatnamak, gowy bahalary almak höwesi bilen okaýar. Uly mekdep okuwçysy täze düşüňjeleri özleşdirmek, bilmeýän zatlaryny bilmek üçin okaýar. Çaganyň bilim derejesi onuň özleşdiren bilimleri bilen kesgitlenilýär. Şol bir bilimler geljekki okuw işiniň üstünlikli bolmagynda uly orun eýeleýär. Çagany mekdep okuwyna taýýralamakda okuw we aňýetijilikli gyzyklanmalary döretmekligiň, okuw endiklerini kemala getirmegiň ähmiýeti uludyr.

§ 17. Mekdebe çenli ýaşda çagalara zähmet tilsimlerini öwretmek

Mekdebe çenli ýaşly döwürde körpelere ilkinji zähmet endikleri berilýär we olarda ulularyň zähmetini hormatlamak ýaly gymmatly ahlak hiller terbiýelenýär. Zähmet çaganyň akylynyň, duýgularynyň ösmeginde, gyzyklanmalarynyň artmagynda, gylyk-häsiýetiniň kemala gelmeginde uly orun eýeleýär. Çaga zähmeti ähmiýetli iş bolup durýar, ol belli bir derejede uly adamyň zähmetini ýeňilleşdirýär. Çaga

saçagy bezemäge gatnaşmagy, ýorgan-düşegini tertipläp goýmagy, oýnawaçlaryny tertipli goýmagy, özbaşdak geýinmegi öwrenýär. Uly adam çaga garanynda ol işleri has çalt we gowy ýerine ýetirer, ýöne çagada şahsyýetiň gowy hilleriniň kemala gelmeginde ol uly rol oýnaýar. Çaga şol işleri ýerine ýetirmek üçin köp zähmet çekýär. Onuň işleri ýerine ýetirmeklige höwes bildirmekligi, işi beýleki adamlara peýda getirmek üçin ýerine ýetirmegi onuň ahlak gymmatyny kesgitleýär. Çaga deň-duşlary, uly adamlar bilen ýerine ýetiren işiniň netijesinde uly şatlykly, begençli duýgulary başdan geçirýär. Başda çagalara zähmet işini beýleki adamlara peýda getirmek üçin ýerine ýetirmeýärler. Kiçi ýaşda çagalaryň zähmet işlerini, tabşyryklary ýerine ýetirmekleriniň esasy egoistiki motiwleriň netijesinde bolýar. Olar işi uly adamlardan öwgüli sözleri eşitmek üçin we beýleki çagalara özüniň nusga edilip görkezilmegi üçin ýerine ýetirýärler. Çaganyň ýaşynyň ösmegi bilen onuň zähmet işiniň motiwi hem üýtgeýär. 3 ýaşly çaga üçin zähmet işi täsirli, gyzykly iş bolup durýar. Çaga uly adam bilen zähmet çekende, gerekli işi ýerine ýetireninde, özüni uly adam ýaly duýýar. Ol saçagy bezemeklik, egin-eşikleri tertipleşdirmeklik ýaly işlere uly höwes bilen gatnaşýar. 4-5 ýaşly çaga şol işi näme üçin ýerine ýetirýändigine, kim üçin ýerine ýetirýändigine düşünmelidir. Çaganyň ösmegi bilen çaga üçin zähmetiň netijesiniň ähmiýeti artýar. 5 ýaşly çaga zähmeti kim üçin ýerine ýetirýändigine ähmiýet berýär. Onuň işi ahyryna çenli ünsli, netijeli ýerine ýetirmegine zähmet işiniň maksady we motiwi täsir edýär. Çaga işi kä ýagdaýda birnäçe motiwleriň täsiri bilen hem ýerine ýetirýär. Mysal üçin, sowgat ýasanynda işiň täze görnüşini ýerine ýetirip görmeklik we ejesine sowgat taýýarlamaklyk esasy motiwler bolýar. Çaganyň ýaşynyň ulalmagy bilen olar jemgyýetçilik ähmiýetli işleri ýerine ýetirmeklige çalyşýarlar. Mysal üçin, çagalara bagyny has-da gözelleşdirmek üçin agaç nahallaryny oturtmaga gatnaşýarlar. Çaga zähmet çekmek bilen gowy netijeleri gazanmagy öwrenýär. Gowy netije gazanmak bilen çaga birnäçe duýgulary we emosiýalary başdan geçirýär. Şol emosiýalar we duýgular şu aşakdakylaryň netijesinde ýüze çykýar:

- 1) Öz eden işleriniň ähmiýetine düşünýär.
- 2) Öz mümkinçiliklerine göz ýetirýär.

- 3) Köpçülikleýin zähmetden lezzet alýar.
- 4) Zähmet işi çagada gyzyklanma döredýär.
- 5) Uly adamlaryň öwgüli sözleri olary ruhlandyrýar.

Çagalarda zähmet işiniň netijesinde zähmetsöýerlik ösýär, öz-özüne ynamy artýar. Zähmet işi çagalarda beden, akyly, ahlak ukyplaryny ösdürýär, hemme psihiki hilleriň ösmegine we kämilleşmegine täsir edýär. Olarda kabul etmäni, synçylygy ösdürýär. Ejesine baýramçylyk sowgadyny taýýarlanynda, owadan şekili, reňkleri almaklyga çalyşýar. Çaga zähmet çekmek bilen hereketlerini bir maksada gönükdirmegi, işe döredijilikli çemeleşmegi öwrenýär. Çaga ünsüne ýolbaşçylyk etmegi öwrenip, ol ygtyýarly häsiýete eýe bolýar. 6-7 ýaşly çagalar nobatçylaryň, deň-duşlarynyň ýerine ýetiren işlerindäki kemçilikleri görmegi başaýarlar. Zähmet çagadan tejribesini hemmetaraplaýyn ulanmagy talap edýär. Çagalaryň zähmet işini höwes bilen ýerine ýetirmeklerini gazanmak üçin olara zähmetiň jemgyýetçilik ähmiýeti düşündirilýär. Dürli hünärdäki adamlar, olaryň zähmeti bilen tanyşdyrylýar. Çaga zähmet çekmek bilen onda zähmet endikleri ösýär, ol zähmet gurallary bilen işläp bilmegi öwrenýär. Zähmet işi çagalarda intellektual ukyplaryň ösmegine hem getirýär. Çaga işi has netijeli ýerine ýetirmek üçin gurallary, materiallary, usullary dogry saýlap bilmegi, nähili yzygiderlilikde etjekdigini kesgitlep bilmegi öwrenýär. Kiçi ýaşly çagalar işe höwes bilen başlasalar hem köp ýagdaýda gowy netije gazanmagy başarmaýarlar. Sebäbi olar işi aň ýetirijilikli, yzygiderli we meýilnamalaşdyryp ýerine ýetirmeýärler. Mekdebe çenli ýaşly çagalarda işi meýilnamalaşdyryp ýerine ýetirmek endigi haçan-da uly adamyň görkezmesine bolan gatnaşygy üýtgän ýagdaýynda kemala gelýär. Kiçi ýaşly çaga özbaşdaklygy görkezmekele çalşyp, uly adamlaryň käbir hereketine öýkünip gaýtalaýar. Uly ýaşly çagalar uly adamlaryň görkezmesine üns berip, işi nähili, haýsy usulda, haýsy hereketleriň üsti bilen ýerine ýetirilse gowudygyna düşünmeklige çalyşýarlar.

A. J. Sorokina zähmet endikleriniň kemala gelmeginde intellektual ösüşiň ornuna hem uly ähmiýet berýär. Ol zähmet işiniň düzüjilerini şeýle kesgitleýär: 1) bilimlerini ulanmak; 2) maksadyna düşünmek; 3) hereketleri saýlamak; 4) zähmetiň netijesini barlamak

we baha bermek; 5) hereketleri ýerine ýetirmek. Şeýlelikde, zähmet işiniň, düzüjileriniň 4-si çagadan akyl işini talap edip, işjeňligini ösdürýär, olarda pikirlenmäniň, hyýalyň ösmegine uly mümkinçilikleri döredýär. Pikirlenmäniň ösüşi çagalarda aň ýetirmäniň kämilleşmegi bilen berk baglylykda bolup geçýär. Çaga zähmet işini ýerine ýetirmek bilen täze düşüňjeleri özleşdirýär. Ösümliklere ideg etmek bilen güller, agaçlar, bakja ösümlikleri, olaryň atlary, gurluş aýratynlyklary barada düşüňje alýar. Olara ideg etmegiň aýratynlyklaryny özleşdirýär. Zähmet işiniň netijesinde çagalarda gyzyklanma hem ösýär. Ol tebigy hadysalara we olaryň baglanyşygyna, işi ýerine ýetirmekligiň täsirli usullaryna düşünmeklige çalyşýar. Çaga zähmet işini ýerine ýetireninde, içki we daşky päsgelçiliklere duş gelýär. Olary ýeňip geçmek üçin özüne erk etmegi öwrenýär, belli bir derejede fiziki güýç sarp edýär. Mekdebe çenli ýaşly döwürde çagalar diňe bir ýekelikde zähmet çekmän, köpçülikleýin zähmete hem gatnaşýarlar. Olar köpçüligе goşulyp, zähmet çekmegi öwrenýärler. Köpçülikleýin zähmetde dostluk, ýoldaşlyk, birek-biregi goldamak, kömek bermek, agzybirlik ýaly hiller kemala gelýär. Olar beýleki adamlaryň zähmetine hormat goýmagy öwrenýärler. Olarda maksada gönükdirilmek, aýgtylyk, özbaşdaklyk, tutanýerlilik ýaly erk hilleri kemala gelýär.

Mekdebe çenli ýaşly çagalar bilen zähmet işi guralanda, olaryň ýaş aýratynlyklary göz önünde tutulmalydyr. Mekdebe çenli ýaşly çagalar bilen zähmet işini guramaklyga şu aşakdaky ýaly talaplar goýulýar:

1. Zähmet işi çaganyň beden we psihiki ösüşiniň mümkinçilikleri hasaba alnyp guralmalydyr.

2. Çaga zähmet işiniň maksadyna, berjek netijesine, jemgyýetçilik ähmiýetine düşünmelidir. Çaga zähmetiň zerurdygyna göz ýetirmeli.

3. Çagalarda zähmete bolan gowy emosional gatnaşygy terbiýelemeli. Çaga zähmetiň netijesinde begenmegi, lezzet almagy başarmalydyr.

4. Çaganyň zähmet çekip bilmegi üçin ony zähmet endikleri we başaraňlyklary bilen ýaraglandyrmaly. Kiçi ýaşly çagalary zähmet işiniň gidişi gyzyklandyрмаýar. Olar maksatly hereketleri ýerine ýe-

tirmeklige çalyşmaýarlar. Uly ýaşly çagalar öňde maksat goýup hereket etmegi, köpçülikleýin zähmete goşulmagy başaýarlar.

Zähmet işiniň serişdeleri bolup dürli hünärdäki adamlaryň zähmeti, zähmet gurallary, materiallary baradaky bilimler hyzmat edýär. Çagalar bagynda çagalarda zähmet çekmäge höwes döredilýär. Mektebe çenli ýaşly döwürde çaga zähmetiniň 4 görnüşi giňden guralýar.

1. Öz-özüne hyzmat etmek zähmeti – munda öz-özüne hyzmat etmek endikleri: el-ýüzüni, dişlerini ýuwmagy, saçyny daramagy, geýimlerini, aýakgaplaryny arassa saklamagy öwrenýärler.

2. Hojalyk- durmuş zähmeti – munda otagyň içini arassa, tertipli saklamagy, oýnawaçlaryny tertipläp goýmagy öwrenýärler.

3. Tebigatdaky zähmet – munda ösümlüklere, haýwanlara ideg etmegiň aýratynlyklaryny özleşdirýärler.

4. Gol zähmeti – munda kagyz, agaç, karton we beýleki tebigy materiallardan dürli zatlary ýasaýarlar. Zähmet çekmegiň netijesinde çaga uly adamlardan öwgüli sözleri eşidip, şatlykly duýgulary başdan geçirýär.

Hojalyk-durmuş zähmeti

Çaga gündelik durmuşda uly adamlar, deň-duşlary bilen aragatnaşykda bolýar. Olardan köp zatlary öwrenýär. Gündelik durmuşda hojalyk işleriniň üsti bilen çagalarda gigiýeniki-arassaçylyk endikleri, uly adamlar we kiçiler bilen medeniýetli gepleşip bilmek endikleri, zatlara aýawly garamak, belli bir tertibi berjaý etmek endikleri terbiýelenýär. Gün tertibi wagtyň netijeli bölünip, işiň dürli görnüşleriniň gezeleşdirilip getirilmegidir. Şeýle tertibi berjaý etmeklik diňe bir organizmiň fiziologik ýaşayşynyň belli bir ritmde bolmagyny üpjün etmän, şol bir wagtda gowy endikler hem kemala gelýär. Çagalar tertip-düzgünli, ykjam bolýarlar. Her bir zady ýerli-ýerinde tertipli goýmak, otagyň içinde arassaçylygy saklamak, her bir işi öz wagtynda ýerine ýetirmek, işi ahyryna çenli ýerine ýetirmek, oňa jogapkärçilikli çemeleşmek çagalarda gowy ahlak hilleri kemala getirýär. Çaganyň işjeňligine ýolbaşçylyk etmekde durmuşy işleri ýerine ýetirmegiň tertip-düzgünlerini öwretmegiň ähmiýeti uly bolup du-

rýar. Olary “hökmany bolýar, bolmaýar” diýen toparlara bölüp bolar. Çaga çagalar bagyna gelende, täze tertip-düzgün bilen tanyşýar. Eger-de toparda tertip-düzgünligi saklamaklyga terbiýeçi tarapyndan yzygiderli ýolbaşçylyk edilýän bolsa, çaga şol düzgünleri berjaý etmeklige çalyşýar. Olar deň-duşlarynyň hem düzgünleri berjaý edişlerine üns berýärler. Eger-de bir çaga düzgüni bozan bolsa, beýleki çagalar tarapyndan oňa närazylyk bildirilýär. Çagalar toparyň içinde her bir işi haçan we nähili ýerine ýetirmelidigini bilmelidir. Çagalar sapaga taýýarlyk görenlerinde, gezelençden gelenlerinde, nobatçylyk edenlerinde haýsy düzgünleri berjaý etmelidigini öwrenýärler. Terbiýeçi çagalaryň düzgünleri berjaý edişlerini gözegçilikde saklap, olaryň üstünliklerini we kemçiliklerini bellemelidir. Çaganyň haýsy düzgünleri berjaý etmänligi üçin kemçilik goýberendigini ýada üstünlik gazanandygyny aýtmalydyr. Soň çaga şol işi ýerine ýetirende, terbiýeçiniň aýdan düzgünlerine hem gözegçilik edýär. Mekdep ýaşly döwürde çaganyň berjaý etmeli düzgünleri köpeliýär. Okuw eşiklerini tertipli goýmak, öý işlerini ýerine ýetirmek, ertirki sapaklar üçin gerekli esbaplary salmak (surat albomy, ýelim, gaýçy) – bularyň hemmesi takyk we yzygiderli berjaý etmekligi talap edýär. Hojalykdurmuşy işleri öwrenmekde uly adamlara öýkünmegiň ähmiýeti uly bolup durýar. Çaga özüne ýakyn adamlaryň gepleýşine, hereketlerine, beýleki adamlar bilen gatnaşygyna üns berýär. Ulyny sylamagy, hojalyk işlerinde ejesine kömekleşmegi, ýakyn adamlary barada alada etmegi öwrenýär. Çaganyň hemmetaraplaýyn talabalaýyk ösmegi üçin maşgaladaky we çagalar bagyndaky talabyň birligini gazanmak zerurdyr.

§ 18. Şahsyýetiň başlangyçlarynyň kemala gelmegi

Çaga diňe predmetler dünýäsini öwrenmän, eýsem jemgyýetde ýaşamagyň adamçylyk görnüşlerini hem özleşdirýär. Çaganyň boluşlaryny onuň duýgulary, emosiýalary dolandyranlygy üçin şolar motiwler bolup hyzmat edýärler. Bir ýarym ýaşlaryndan başlap, ulular çaganyň boluşlaryny makullasalar, öwseler, onda buýsanç duýgusy döreyär. Käbir düzgünleri bozmagyndan, ulularyň ýazgarmagyndan

uýatlyk duýgusy döreyär. Çaga özüniň özbaşdakygyna, öz boluşlaryna aň ýetirip başlaýar. Onuň baş alamaty “men”, “men özüm”. Şol hem şahsyýetiň başlangyjydyr.

Çaga hem ulular ýaly özbaşdak bolmaga çalşyp, ulularyň talaplaryna, görkezmelerine garşylyk görkezip başlaýar – özüni alyp barýşlary kynlaýar. Oňa üç ýaşyň krizisi diýilýär. Çaganyň hötjetligi, negatiwizmi, gulak asmazlygy olary çäklendirýän uly adamlara gönükdirilýär. Şeýle ýagdaýyň ýüze çykmazlygy üçin ulular çaga mümkin bolan özbaşdaklygy bermeli, oňa geçirimli, sabyrly garamaly.

Bu döwürde çaganyň ösüşini diagnostirleýän birnäçe mysallara seredeliň.

1 ýaş 3 aý. Çaganyň sözleýşe düşünmegi. Predmetleriň atlaryna düşünmegi. Çaga 3-4 sany oýnawaç (maşyn, sagat, top, it, stol we ş.m.) berlip, atlaryny aýtmak teklipe edilýär. Soňra çaga balajygyny, şapkaýygyny, botinkasyny, köýnegini tapmak teklipe edilýär. Çaga oýnawaç tarelka, krowatjyk, gurjak berip, “gurjagy naharla”, “gurjagy krowatda ýatyr” we beýleki işler teklipe edilýär.

Gurnamak. Çaga kerpiçjikler, kubjagazlar berlip, maşyn üçin garaž gurnamak teklipe edilýär.

1 ýaş 6 aý. Sensor ösüşi. Dürli predmetler – 3 şar, 3 kub, 3 kerpiçjik, 3 prizma, ternaw. Ulynyň aýtmagy bilen (“kublary al” – birini eline alyp görkezýär) kublary, prizmalary, kerpiçjikleri saýlap alýar, olary biri-birleriniň üstüne goýup, “gurluşyk” döredýär, şary ternawda togalaýar.

Endikler. Çemçäni gysymlap tutup, özbaşdak nahar iýýär, suwy özbaşdak içýär.

1 ýaş 9 aý. Sözleýşe düşünmegi. Suratlarda: 1) oglan ýabyny suwa ýakýar; 2) çagalar ýuwunýarlar; 3) çagalar gülleri suwarýarlar; 4) daýy maşyn ýuwýar.

Suratlar stoluň üstünde goýulýar. Çaga synlaýar, öwrenýär. Her bir surata soraglar goýulýar. Suratda kimler bar? Olar näme edýärler? Jogap bermekde kynçylyk çekse, goşmaça soraglar bilen takyklaşdyrylýar.

Hereketler. Beýikligi 15-20 sm, ini 15-20 sm skameýka, skameýkadan ýöräp geçmek teklipe edilýär.

2 ýaş. Gyzy, gök, ýaşyl reňkli kagyz zolaklary berilýär. Beýleki üýşmeleňde şol reňkli zolaklar garylyp goýulýar. Üýşmeleňden tapyp, her bir nusga öz reňklisini gapdalyna goýmak teklipe edilýär. Şekilleri tanaýşy anyklanylýar.

Hereketler. 20-28 sm beýiklikde duran taýakdan, ýüpdän ätmek. Şolara degmän atlap geçmeli.

2-3 ýaşly çagalaryň keýpiniň emosional ýagdaýynyň görkezijileri:

1. Ruhubelent, şähdaçyk, aktiw oýnaýar, beýlekilere mahirli, ýygy-ýygydän ýylgyrýar, gülýär.

2. Üsmüm, reaksiýalarynyň emosional öwüşgünü kemter, öz işle-gi bilen aragatnaşyga girişi pes.

3. Gyzma, boluşlary durnuksyz, dawalara girip biler, gazaplyly-gy görmek bolýar.

4. Sussupes, gowuşgynsyz, passiw, hereketsiz, garasöýmez, gam-gyn, uzak wagtlaý ýuwaşja aglaý biler.

5. Durnuksyz, birden şadyýan, soň gamgynlyga geçip biler.

Syn etmelerden ýokarda sanalan tipleriň haýsysynyň ýüze çyk-ýanlygy bellenýär.

Mekdebe çenli ýaşly çaganyň şahsyýetiň ösüşi

Bilim ulagamynyň baş maksady milli we umumyadamzat gym-matlyklary esasynda şahsyýeti hemmetaraplaýyn ösdürmekden yba-ratdyr. Bu maksada ýetmek we şahsyýeti mekdebe çenli döwründen terbiýeläp başlamak üçin onuň düzümini kemala getirmegiň psiholo-giki mehanizmlerini bilmelidir. Olar:

Çaga tarapyndan ilkinji ahlak-etiki normalaryň özleşdirilişi.

Jemgyýetde şahsyýetiň işlerine, ýaşayşyna, aragatnaşyklaryna, özüni alyp barylaryna ahlak-etiki normalar diýilýär.

“Türkmenistanda mekdebe çenli ýaşly çagalara bilim we terbiýe bermegiň milli maksatnamasynda” olaryň şahsyýetinde şeýle sypat-lary kemala getirmek wezipeleri goýulýar. Ahlak-etiki normalary özleşdirmek şeýle döwürlerden durýar.

1. Ahlak-etiki sowatlylyk – çaga nämeleriň oňat erbetdigini, mümkin gadagandygyny düşnükli derejede öwredilýär we olar hakyn-da ilkinji göz önüne getirmeleri döredilýär. Bu ýerde dürli ertekiler, baýramçylyklar, görkezme esbaplar, tele-diafilmler ulanylýar.

2. Çaganyň hormatlaýan-söýýän, gulak asýan şahsyýetlerinde şol sypatlary görmegi. Oňa ahlak-etiki mysal, nusga diýilýär. Çaga şolar-dan nusga, görelde almaly şolara öýkünmeli, meňzemäge çalyşmaly.

Özleşdiren ahlak-etiki normalary çaga aňynyň kabul etmegi, oňa ynanmagy, uýmagy we öz garaýyşlaryna öwürmegi üçin çaganyň dürli işlerini guramaly. Olar özboluşly ahlak nusgalarydyr, ölçeg birlikleridir.

Özüniň we beýlekileriň işlerine, boluşlaryna, özüni alyp baryşlaryna şol normalara, nusgalara esaslanyp, “oňat” ýa-da “erbet” diýip baha bermekdir.

Özüniň boluşlaryna, işlerine, özüni alyp baryşlaryna ahlak-etiki baha bermek netijesinde **ahlak-etiki duýgular** döreýär. Şolar hem içki hilleriniň görkezijileri, kriteriýalarydyr.

Psihologlaryň pikirine görä, mekdebe çenli ýaşly çagalar ertekileri, hekaýalary diňlänlerinde, olaryň gahrymanlaryny, boluşlaryny gös-göni emosional duýgudaşlyk bilen görýärler. Çagalar gahrymanlaryň boluşlaryna baha bereninde olaryň jemgyýetçilik (beýlekilere gönükdirilen) alamatlaryna esaslanyp, “oňat” ýa-da “erbet” diýýärler. Çaga hekaýanyň, ertekiniň passiw diňleýjisi, tomaşaçysy däl. Olary gahrymanlaryň özara gatnaşyklarynda, boluşlarynyň manysynda we motiwlerinde (näme üçin?), adalatlylyk, ynsanperwerlik sypatlarynda “ýagşylyk”, “ýamanlyk” düşüňjelerinde (bahalarynda) emosional başdan geçirýär.

Çaganyň özüniň boluşlaryna ulularyň berýän bahalarynyň esasynda borç duýgulary döreýär. Oňat bahalardan şatlanmak, buýsanç duýgulary dörese, olary ýerine ýetirmezlikden oňasýzlyk, aýyplyk, uýat duýgulary döreýär (gynanýarlar, jebir çekýärler, hatda aglaýarlar). Bu sypatlar orta we uly ýaşly çagalarda döreýär. Borç, adalatlylyk, hormat, buýsanç, ahlak arassalygy (ýalan sözimezlik, aldamazlyk), dogruçylyk, ak göwünlilik we beýleki duýgular mekdebe çenli ýaşly çagalara ynandyrmak, beýan etmek, görkezmek, yrmaklyk arkaly tan-kytsyz gös-göni kabul edilip döreýärler. Onuň üçin goşgulary, hekaýalary, ertekileri labyzly-çeperçilikli (duýgularyna täsir etmek üçin) okap bermeli. Ruhubelent äheňdäki sazlar, aýdymlary diňletmeli we özlerine aýtdyrmaly. Kemala gelip başlan arassa, päk çaga kalbyna

edilen beýle täsirler hökman öz miwelerini berýärler. Netijeleri gös-göni görünmese-de, olar çaganyň ruhy baýlygyny düzýärler.

Motiwleriň özara boýun egmeginiň döremegi çaga şahsyýetiniň ösüşiniň ikinji ugrudyr

Adamyň häzirki wagtdaky, ýagdaýdaky boluşlaryny, işlerini, özerlerini alyp barylaryny dürli motiwler dolandyrmaga, gönükdirmäge ymtylýarlar. Çaga üçin degişlilikde gös-göni motiwler bolan halamlary güýçlüdir – süýji zatlar, gyzykly wakalar, ýakymly hadysalar. Emma olar köplenç ahlak-etiki nusgalara, kadalara garşy bolup bilerler. Tejribeler 4-5 ýaşly çagalarda “höweslendirmek we ýazgarmak” motiwleriniň güýçlüdigini görkezdi. “Sözüňde durmak” (borç) motiwi “çäklendiriji motiw” hökmünde bu ýaşlylarda entek gowşak işleýär. Dowamly göreşde gös-göni motiwler ahlak motiwlerinden üstün çykýarlar. Şeýle synag guralýar. Çaga iki alma ýa-da iki süýji berilýär we “birini özüňe al, beýlekisini jigiňe galdyr” diýip, özüni çäklendirmek talap edilýär. 4-5 ýaşly çaga özüni çäklendirmek kyn. 5-6 ýaşlarynda impulsiw (gös-göni) täsirlerini togtatmak, täsirleri ölçäp görmek başlanýar.

Motiwleriň özara boýun egmesi diýlende, saýlawly ýagdaýlarda (“maňa” ýa-da “bize”, “maňa” ýa-da “olara hem”, “diňe maňa”, “olara ýok” we ş.m.) haýsy motiwiň üstün çykyp, şahsyýeti nire gönükdirjekdigine düşünilýär.

Iň amatly görnüşi ahlak gymmatly sosial motiwleriň agalyk etmegidir. Motiwler hökmünde işleriň mazmuny (gyzyklanmalar), onuň jemgyýetçilik ähmiýeti, işlerdäki üstünlik ýa-da şowsuzlyk, öz-özüne bahasy we ş.m. bolup bilerler.

Terbiýäniň takyk şertlerine we çaganyň ulular bilen aragatnaşygynyň goýşyna görä haýsydyr bir motiw agalyk edip, beýlekileri özüne boýun egdirip biler. Tejribelerde çagalaryň (çagalar bagynda) zähmet işiniň şeýle motiwleri öwrenildi:

1. Ejesi üçin sowgat;
2. Kiçi çagalara sowgat;
3. Indiki oýunlary üçin;
4. Ulularyň zähmet işlerine öýkünmeçlik;

5. İşden lezzet almak.

İň kiçi ýaşly çagalaryň hem bu motiwlere duýgurlygy anyklandy. İň güýçli motiw kiçi ýaşly çagalar üçin sowgat taýýarlamak bolup çykdy. Uly ýaşly çagalar üçin beýleki adamlar üçin peýdaly, ähmiýetli nämedir bir zatlary döretmek motiwiniň güýçlüdigini görkezdi. Çaga şahsyýetiniň motiwiniň ösüşi täze sosial motiwleriniň döremegi we olaryň agalyk etmegidir.

§ 19. Mekdebe çenli ýaşly çagalaryň özüni ygtyýarly alyp barşynyň döremegi

Çagada gural operasiýalarynyň döremegi, hereket endikleriniň görüş oriýentirowkasy (ugur tapmagy) bilen utgaşdyrylmagy, akyl ösüşindäki üýtgemeler, täze sosial motiwleri özleşdirmegi we motiwleriň özara boýun egmegi, etiki-ahlak formalary özleşdirmegi we borç duýgularynyň döremegi çaga aňynyň düzümini düýpgöter täzeläp, özüni alyp baryşlaryny hil taýdan üýtgedýär. Onuň kellesine gelen islendik impuls (birden dörän isleg we ş.m.) bilen meýilnamasyz, içki düzgünsiz özüni alyp baryşdan meýilnamaly, maksatly, bilgeşleýin guralan ygtyýarly (ondaky maksat, wezipeler, täsirleriň sanawy we yzygiderliligi ilki psihikada, beýnide döredilýär, ýerine ýetirilişine ýolbaşçylyk edilýär we baha berilýär) özüni alyp barşa geçýär. Ony ýüze çykarmak üçin çagalar bilen “garawul” oýny guralýar, onda şert boýunça çaga oýunlara we beýleki täsirlere (gyzykly, özüne çekýän bolsa-da) goýlan ýerini taşlap gitmek bolmaýar, özüni ol ýerde saklamaly, ýagny ygtyýarly alyp barmaly. 3-4 ýaşly çagalar bu oýunda özlerini ygtyýarly saklap bilmeýärler, başga täsirlereünsüni sowýarlar. Ygtyýarlylyk 4-5 ýaşlarynda döreyär. Onuň baş şerti – sosial mazmunly (düzgünli, borçly) oýunlara çekilmekdir. Roluň obrazy, özüni alyp baryşlarynyň häsiýetleri dolandyryşa sebäpdur. Beýle obraz gös-göni görülyän konkretde başlanyp, soňra umumylaşdyrylýar (beýleki ýagdaýlara, şertlere hem geçirilýär). Guramaçylyksyz özüni alyp baryş roly (“garawul”, “lukman”, “sürüji”) kesgitlenýän düzgünler bilen dolandyrylýan guramaçylyga geçýär. Beýle ýagdaý impulsiv boluşlardan şahsy (meýilnamaly, ygtyýarly, jogapkärli) özüni alyp

barşa geçenligini aňladýar, ulularyň daşky talaplary, ýolbaşçylygy içkä öwrülýär. Indi çaga özüni dürli ýagdaýlarda bilgeşleýin synap başlaýar – özboluşlary dolandyrmak aňyň predmetine öwrülýär. Ol çaganyň ösüşde hil taýdan täze derejä geçenligini, şahsy aňyň dö-ränligini aňladýar. Çaga öz mümkinçiliklerine we beýlekiler bilen aragatnaşyklarda tutýan ornuna aň ýetirýär. Beýle ygtyýarly boluşlar ilki konkret talaplar, nusgalar bilen dolandyrylsa, soňra olar öwre-dilen sosial-ahlak, etiki düzgünler bilen dolandyrylýar. Jemgyýetiň sosial gymmatlyklary, sosial normalary şahsyýeti dolandyryýan içki ruhy güýje öwrüldi, şol hem şahsyýetiň binýadynyň başlangyjy, fun-damentidir.

Psihologlar beýleki çagalar tarapyndan düzgünleri bozmaklary-na çagalaryň arzlary öwrenildi. Arzlaryň iki görnüşi bar:

Beýleki çagalaryň adalatsyzlygyndan jebir gören çagalaryň ar-zlalary;

Jebir çekýän däl-de, beýleki çagalaryň nähilidir düzgünleri ýa-da özüni alyp baryş normalaryny bozýanlygy hakynda habar bermekleri. Ýagny beýlekileriň boluşlaryna, ýoldaşlaryna nähilidir baha berýär-ler. Şeýlelikde, çaga şol bir daşky talaplary özüne we beýlekilere de-gişli edip, ol normalary umumylaşdyrylan hökmünde kabul edýär.

Şeýlelikde, mekdebe çenli ýaşyň ahylrlaryna çagada şeýle täzelik-ler döreýär:

Täze motiwler, ilkinji nobatda, beýleki şahsyýetler bilen aragat-naşyklarda zerur sosial motiwler(borç, jogapkärçilik, hyzmatdaşlyk, ýaryş, hormat we ş.m.) döreýärler. Olar çaganyň gös-göni isleglerini özüne boýun egdirýärler.

Ilkinji etiki guramaçylyk döräp, şolara esaslanyp, özüne we beý-lekilere emosional baha (“oňat”, “erbet”, “owadan” we ş.m.) berip başlaýarlar.

Ygtyýarly özüni alyp baryş döräp, özüni dolandyrmak aýratyn predmetine öwrülýär (sonuň zerurlygyna aň ýetirýärler).

Ulularyň goýýan talaplarynda nähilidir täze täsirleri, operasiýala-ry özleşdirmek goýulsa, olary öz mümkinçilikleri bilen deňeşdirip (“men başararyn”, “men başarmaryn”), özlerine esaslandyrylýan baha berip başlaýarlar. Öz-özüne baha obýektiwleşip başlaýar.

Çaganyň ulular bilen aragatnaşyklarynyň çylşyrymlaşmagy we çaga işleriniň çylşyrymlaşmagy şeýle täzeliklere getirýär:

a) ulularyň zähmetiniň jemgyýetçilik ähmiýetine düşünmek;

b) ulularyň çagalary okatmak we ýolbaşçylyk etmek wezipelerine düşünmek;

ç) özüniň jemgyýetçilik gatnaşyklarynda öz ornuna düşünişip başlamagy.

Ýokardakylar jemlenip, mekdebe çenli ýaşyň ahylarlaryna çagada şahsy aňyň başlangyçlary goýulýar. Şahsy aňyň öz-özüne bahasynyda anyk ýüze çykýar. Ilki beýlekilere baha bermek görnüşinde ýüze çykyp, soňra etiki normalarynyň öz-özüne baha bermegiň ölçegine öwrülýär.

Syn etmelerden psihologlar şeýle netijeleri çykardylar:

Özlerine we ýoldaşlaryna konkret işlerde (oýunlarda) baha berýärler;

Baha bermekde kriteriýa (esas) hökmünde şol bir obýektiv görkezijileri ulanýarlar (ýoldaşlary bilen ylalaşykly oýnamagy, düzgünlere gulak asmagy we oýunjaklaryny paýlaşmagy);

Oýnuň düzgünleriniň öleşdirdigiçe bahalaryň obýektivligi we takyklygy ýokarlanýar.

Çaganyň şahsyýetiniň kemala gelmegi dürli hili ýagdaýlara bagly bolup durýar. Ýagdaýlaryň täsiri netijesinde ösýän, kämilleşýän, gaýtalanmajak şahsyýetiň ösüşini bilmeklik terbiýeçä şol çaga bilen işlemeginde, çaganyň kynçylyk çeken ýerinde kömek berip, ony dogry ýola ugrukdyrmagynda ähmiýeti uludyr. Özbaşdaklygy ösdürmekligiň ähmiýeti uly bolup durýar. Mekdebe çenli ýaşly döwürden başlap, çagalarda özbaşdaklygy ösdürmek zerurdyr. Çaganyň özbaşdaklygynyň çeşmeleri bolup: 1. Dogabitdi aýratynlyklary; 2. Ýaşayan sredasy; 3. Özüniň tutýan pozisiýasy durýar. Özbaşdaklygyň çeşmeleri çaganyň akyl işiniň ösüşini, onuň daşky dünýä aň ýetirişiniň individual aýratynlyklaryny açyp görkezýär. Bularyň hemmesi bileleşip, gaýtalanmajak özbaşdaklygy emele getirýär.

Dogabitdi aýratynlyklar. Täze doglan çagalarda daşky ýagdaýlary kabul edip alyşlary boýunça biri-birlerinden tapawutlanýarlar. Käbir çagalarda aýyksalar ýa-da suwsasalar aglaýarlar, eline düşen predmeti berk tutup bilýärler. Käbir çagalarda dogabitdi refleksler gowşak bolýar.

Olar aglan wagtlary elindäki predmetleri berk tutmagy başarmaýarlar. Käbir çagalar görüş täsir edijilerine gowy reogirlenseler, käbirleriniň tenine degeninde aktiw reogirlenýär. Çaganyň özbaşdaklygynyň ösmeginde onuň ýaşayan, bilim alýan, terbiýelenilýän sredasy dogabitti aýratynlyklaryna garanynda has güýçli täsir edýär. Çaganyň psihiki ösüşine we onuň özbaşdaklygynyň ösüşine maşgala ýagdaýyň (köp çagaly maşgalamy, ata-eneleriň çagalar bilen gatnaşygy), sosial şertler (şäherde, obada), jemgyýetiň sosial şertleri, milli sungat hemde däp-dessur uly täsir edýär.

Çaganyň özüniň tutýan pozisiýasy. Şol bir predmete, çaganyň özüniň gatnaşmagynda bolup geçýän waka dürli çagalarda dürli garaýyşlar döreýär. Çagalary daş-töweregini gurşap alan dünýä, ondaky bolup geçýän hadysalar gyzyklandyrýar. Çaganyň pozisiýasy onuň şol ýagdaýdan tapýan çykalgasy, oňa bolan garaýşydyr.

Çagalaryň özüni alyp barşlary hemmesinde deň däldir. Çagalaryň keýplerini göterseň, olar begenýärler, ulular parhsyz garasa gynanýarlar. Çagalar oýun döwründe, ulularyň tabşyran ýumushlaryny ýerine ýetireninde öz isleglerini kanagatlandyrmak üçin tertiplerini hem bozup bilýärler. Çagalaryň psihologik aýratynlyklary öwrenilip, olaryň özüni alyp baryşynyň 3 tipi ýüze çykaryldy. 1. Özüni alyp barşyň tertipli tipi. Bu tip hemme ýaş aýratynlykly çagalarda hem gabat gelýär. Munda çagalar ulularyň tabşyran ýumushlaryny dogry we doly ýerine ýetirmeklige çalyşýarlar. 2. Tertipsiz, dogry tip. Bu tipiň ýüze çykyşynyň kiçi ýaşly çagalarda öz aýratynlygy bardyr. Kiçi ýaşly çagalar düzgüni bozan ýagdaýlarynda, ony boýnuna alýarlar. Orta we uly ýaşlar çagalar düzgüni bozup, emosional kynçylygy başdan geçirýärler, aljyraýarlar we düzgüni bozandyklaryny boýunlaryna alýarlar. 3. Tertipsiz, nädogry tip. Bu tip 5-6 ýaşly çagalarda has köp gabat gelýär. Çaga düzgüni bozsa-da, ony boýnuna almaýar.

§ 20. Mekdebe çenli ýaşly döwürde çagalaryň duýgularynyň ösüşi

Duýgularyň başlangyçlary we ösüşi şahsyýetiň ahlak ösüşiniň esasydyr.

Emosiýalar (grekçe – tolgundyryýaryn, ynandyryýaryn, silkýärin) subýektiw isleglerine, ýaşayşyna, möhüm hadysalaryň we ýagdaýla-

ryň ýaşayyş manysyna, olardaky üýtgeşmelerine gös-göni subýektiw başdan geçirmelere, şolar bilen bagly üýtgeşmelere psihikanyň tolgunmalarydyr. Onuň başlangyç görnüşi syzgylardan başlanyp, olaryň belli çäklerinden çykmagyndan döreýärler (meselem, aşa sowuklyk ýa-da yssylyk ýakymсызлык döredýär). Emosiýalar, aýratyn-da ýakymсыз emosiýalar agyry, gorky, gynanmasy, howplulyk we ş.m. organizmi garşylyk görkezmäge, uýgunlaşmaga energetiki taýýarlaýarlar. Položitel emosiýalar ýakymly ýagdaýlary döredýärler. Emosiýalardan dem alyş, ýimit siňdiriş, ýürek-damar, içki sekresiýa, süňk-myşsa sistemalarynda üýtgeşmeler döreýärler (dem alşy ýygylaşýar, pulsy ýokar lanýar, gan basyşy artýar, ýimit siňdirilişi we bölup çykaryşy üýtgeýär). Emosiýalaryň daşky ýüze çykyşlaryna ekspersiýa diýilýär: deriniň (ýüzüniň ýa-da бүтін bedeniniň) agarmagy (gan az berilýär) ýa-da gyzarmagy (gan köpeliýär), elleriniň titremegi, sözleşşiniň, intonasıýanyň üýtgemegi, mimikasy (ýüzüniň myşsalarý – aglamak, ýylgyrmak, ýüzüni çytmak) we beýlekiler.

Adamy gurşayan beýleki adamlar, olar bilen aragatnaşyklary emosialaryň (şatlyk, haýran galmak ýa-da gamgynlyk, gaharlanmak we ş.m) düýp sebäpleridir. Umumy emosiýalar çaganyň, adamyň ýaşayşynyň gidişiniň nähilidigni – oňaly, amatly, ýakymlydygyny ýa-da erbetdigini, ýakymсызlygyny aňladýar we daşkylary üçin özboluşly signaldyrlar. Ýagny emosiýalar çaganyň özüni alyp baryşlarynyň motiwleridir, şonuň üçin-de ösýän şahsyýetiň özenidir.

Affekt (ruhy tolgunma, gaý-tupan) subýekte möhüm ýagdaýlaryň birden üýtgemeginden döreýän, psihikada, hereket we içki organlarda bolup geçýän üýtgeşmeler (näszlyklar) bilen bagly, güýçli gysgawagytlaýyn emosional tolgunmalardyr. Affektiň sebäpleri şulardyr:

- islegleriniň arasyndaky dawalar (içki konfliktler);
- daşky talaplar bilen mümkinçilikleriniň arasyndaky gapma-garşylyklar;
- howply, gorkunçly, garaşylmadyk ýagdaýlardan baş çykaryp bilmezligi we ş.m.

Affektler, oňaysyz emosiýalar köp gezek gaýtalansalar (aýratyn-da berkemedik, näzik çaga psihikasynda) şahsyýetde emosional amatсызlyklar döreýär we olar çaganyň ruhy güýçleriniň peselmegine, aşa ýadamadyna, gowşamagyna getirýär.

Duýgular adam üçin durnukly islegine degişli predmetlere we ýagdaýlara garaýyşlarynyň bahalarynyň başdan geçirmegidir. Beýle garaýyşlar, bahalar isleglerine ýetmekde işlere motiwler bolan duýgulary döredýärler (meselem, ruhubelentlik, yhlas, höwes, gaýrat, gujur we ş.m.) Şahsyýetiň baýlygy onuň duýgularynyň baýlygydyr, köptaraplygydyr. Agalyk edýän duýgularyň mazmuny şahsyýetiň gönükdirilişini häsýetlendirýär. Duýgular toparlara bölünende olaryň nähili işlerde ýüze çykyşlary hasaba alynýar.

Ýokary duýgulara şular degişlidir: ahlak duýgulary (watançylyk, dostluk, adalatlyk, söýgi we ş.m.), gözellik duýgulary, intellektual duýgular (akyl işlerinden lezzet almak, bilesigelijilik, gyzyklanmalar, we ş.m.) ýumor, ironiýa duýgulary; zähmet-praktiki duýgular (zähmetsöýüjilik, zähmetkeşe hormat, zähmetkeşiň üstünliklerine, ýeňişlerine buýsanç we ş.m.)

Duýgular – içki ruhy ýagdaýlar, hiller, emosiýalar, affektler, olaryň daşary çykarylyşy, beýan edilişi (meselem, ýigrenmekden-gaharlanmakdan). Duýgular, emosiýalar fantaziýanyň, hyýalyň, obrazlaryň, merkezi kelle beýnisiniň gabygynyň sag ýarym şary bilen baglydyr. Adam işleriniň esasy iki düzüjisi bar: motiwasion-energetiki. Birinji motiwler düzüjisi duýgulardan, emosiýalardan, ýagny şahsyýetiň ruhy baýlyklaryndan gelip çykýarlar, şolar işlere gujur, gaýrat, kuwwat berýärler, olar ruhubelentlik bilen baglydyr. Çeper edebiýat, sungat we beýleki ruhy baýlyklar şahsyýetiň duýgular ulgamyny kemala getirýärler. Işiň operasion-tehniki düzüjisini şahsyýetiň akyly, paýhasy üpjün edýär (ol pikirilenmek, sözleşiş, hereketler bilen bagly – beýni gabygynyň çep ýarym şary üpjün edýär). Islendik işde, boluşlarda ol ikisiniň – duýgularyň we intellektiň özboluşly deňagramlylygy bolamlydyr; biriniň agdyklyk etmegi ýa-da ýetmezçiligi şahsyýetde birtaraplyk döredýär. Meselem, akylyly, paýhasly bolup, duýgulary kütäk bolsa, beýle adam gyzyksyz, guraksy, biperwaý, parhsyz, artykmaç sowukganly bolýar.

Mekdebe çenli döwürde çagada irki çagalykdaky ýaly, duýgular ähli ýaşaýşynda agdyklyk edýärler, oňa özboluşly öwüşginlik berýär: çaga emosiýasyz, duýgusyz ýaşap bilmeýär, ol elmydama tolgunýar, üýtgeýär. Kiçi ýaşly çaga duýgularyny dolandyrmaýar – tersine çaga

özünde dörän dürli duýgularyň ýesiridir. Duýgularynyň ýüze çykyşy we beýan edilişi ululara görä çagalarda has joşgunly, gös-göni (daşky ýagdaýa oýlanmazlar, şol wagt jogap berýärler) we ygtyýarsyz häsiýetlidir. Islendik gowşak täsirlerden çagalarda duýgular çalt we aýdyň oýanýarlar we şonuň ýaly-da çalt söňýärler; şowhunly şatlyk birden gözyaşlara geçip biler. Çaganyň aňynda tankydy pikirlenmegiň (“beýle bolmaýar”) ösmezligi onuň beýni gabygynyň sag ýarym şaryna hyýaly ertekiler, mifler, hekaýalar gös-göni ynandyrmak, yrmaklyk arkaly, onuň duýgularyny terbiýeçilik işlerinde ösdürmäge amatlydyr. “Milli maksatnamanyň” başlangyç bölümünde getirilen terbiýeçilik çärelerini şu döwürde amala aşyrmak netijeli bolýar. Çagalaryň duýgularynyň iň güýçli we möhüm çeşmesi onuň beýleki adamlar – ulular we çagalar bilen özara gatnaşyklarydyr. Haçan-da daş-töweregindäkiler çaga mähirli garasalar, onuň hukuklaryny-isleglerini ykrar etseler, oňa ünsli bolsalar, çagada emosional-ynamlylyk, goranmaklyk duýgulary döreýärler. Çagada ruhobelentlik, ýaşaýşa söýgüsi, keypleri agdyklyk edýär. Emosional deňagramlylyk çaga şahsyýetiniň amatly ösmegine, onda oňalylyk sypatlaryň döremegine, beýleki adamlara hoşniýetliligiň kemala gelmegine şert döredýär. Çaga dürli duýgulary – gowy görülmegi, söýgini, göwni galmalary güýçli başdan geçirýär. Beýle duýgulary onuň ata-eneleri, doganlary, jigileri döredýärler ýa-da ol şolara gönükdirilen bolýar.

Duýgularyň bir görnüşide-duýgudaşlykdyr. Haçan-da çaganyň pikiriçe, kimdir birine adalatsyz bolsalar, onuň göwnüne degseler, çaga aň ýetirmezden özüni jebir çekýäniň ornuna goýup, oňa duýgudaşlyk bildirýär (şonuň bilen oňasyz duýgulary paýlaşýar). Bu örän möhüm hildir. Şol bir wagtda onuň pikiriçe, beýleki çagalara köp üňs, artykmaçlyklar berseler, çagada gabanjaňlyk döreýär.

Çaganyň daş-töweregindäki adamlara dörän duýgularyny çeper eserleriň, hekaýalaryň gahrymanlaryna geçirýärler. Şonuň üçin-de çaga tanyş bolan şol ertekini, hekaýany, goşgyny, basnýany birnäçe gezek gaýtalap, irmezden diňleýär, duýgulary başdan geçirmekden ol lezzet alýar. Gahrymanlary ol öz tanyşlary, golaýlary ýaly kabul edip başlaýar. Položitel gahrymanlar, olaryň boluşlary aýdyň duýgular döretseler, otrisatel gahrymanlaryň boluşlary onda ýazgarmaklyk,

halaýanlaryny goramak duýgularyny döredýär. Ertekileri, hekaýalary diňlemekde, kinotelefilmlere tomaşa etmekde, illýustrasiýalara sere-dende, ol passiw diňleýji däl-de, ruhy duýgudaş, işjeň gatyşyjdyr.

Çaga duýgularynyň beýleki çeşmeleri adamyň zähmeti bilen dö-redilen zatlar, tebigatyň hadysalary we obýektleridir – ösümlikler, haýwanat dünýäsi, daglaryň, kölleriniň gözelligi. Watanyň tebigatynyň, gurluşyklarynyň özboluşlylygyndan, gözelliginden döreyän duýgular watançylygy terbiýelemeginiň möhüm serişdeleridir.

Çaga duýgularynyň arasynda has joşgunly bolup geçýäni gorku-lary başdan geçirmekdir. Gorky indiwiidiň biologiki ýa-da sosial ýaşayşa howp dörende, şol howpuň çeşmesine gönükdirilen emo-siýadyr. Ol, köplenç, gös-göni howplara däl-de, onuň mümkin ýüze çykyşlaryna öňünden taýýarlanýan jogapdyr, ýagny subýekti şoňa garşy durmaga taýýarlaýar. Çaga gorkularynyň esasy sebäbi ulularyň nädogry terbiýesidir, has takygy, ulular gorkyny terbiýe serişdesi hökmünde, ulular üçin “ýakymсыз” boluşlaryny togtatmak ýa-da işjeňligini gazanmak üçin ulanýarlar.

Ikinji, çaga üçin gorkynyň hakyky sebäbi oňa duşýan täze, nä-belli, nätanys predmetler, ýagdaýlar, hadysalar we adamlardyr. Me-selem, garaňkyda predmetler, zatlar anyk görünýän görnüşlerini “ýitirýärler”, şol hem gorkuzýar. Gorkynyň indiki sebäbi beýlekilere duýgudaşlykdan, çaganyň pikiriçe olara, döreyän howplardan gorku-lardyr. Islendik sebäpleri bolanynda-da çagalary gorkuzmazdan, er-kin, goralan, özüne ynamly, batyrgaý ösdürmelidir. Gorkular köp ge-zek gaýtalansa, onuň şahsyýetiň sypatyna öwrülmegi mümkindir.

Çaga duýgularynyň ösüşiniň ugurlary. 3-4 ýaşly çagalaryň duý-gulary aýdyň, joşgunly bolsa-da, gös-göni ýagdaýlara jogap bolup, dur-nuksyzdyr. Meselem, çagalar bagyndakylaryň dostlugy olaryň biri-birle-rine garaýyşlaryna däl-de, bile oturýanlygyna, oýnaýanlygyna esaslanýar. Mekdebe çenli döwürde çaga duýgulary çuňlaşýar we durnuklaşýar. 6-7 ýaşlarynda özüne golaý adamlar hakynda alada, deň-duşlarynyň nähi-lidir sypatlaryna, bilimlerine, endiklerine, başarnyklaryna položitel garaýyşlardan duýgular döreyärler. Duýgularyň ösüşiniň ikinji ugry – çaganyň akyl ösüşi bilen bagly duýgularyň “akyllanmagy”. Daşky predmetlere, hadysalara, adamlaryň boluşlaryna düşünmeklik ony “akyllandyýar”.

Düşünmeklige baglylygy çagalarydaky komiki duýgularda görünýär. Haçan-da adaty ýagdaýlara gelişmeýän, garaşylmadyk ýagdaýlar dörese, komiki duýgular emele gelýär. Meselem, ertekilerde, hekaýalarda mekir tilki ýa-da akyly towşanjyk tarapyndan aldanan möjeginiň ýa-da aýynyň üstünden gülýärler.

Düşünmeklige, akyl ösüşine çagalaryň gözelligi duýgulary esaslanýandyr. 3-4 ýaşly çaga üçin aýdyň, ýalpyldawuk oýnawaç, bezegli geýimler owadandyr. Ösen çaga reňkleriň, çyzyklaryň, ritmleriň, formalaryň sazlaşygynda, garmoniýasynda gözelligi, gelişiklilik görüp başlaýar. Çaga üçin tebigat, ösümlikler, haýwanlar, suwlar, tokaýlar, daglar, jemgyýetçilik hadysalary, baýramçylykly şowhunlar, gurluşyklar, oý goşlary, adamlaryň boluşlary duýgularyň sebäpleri bolup başlaýar. Ýagny duýgular sosiallaşýarlar: toparlardaky ertirlikler, ýurdumyzyň şanly seneleriniň bellenişi, tanymal şahsyýetleriniň çykyşlary, daş-keşbi duýgulary döredýärler.

Iň möhümi-de çaganyň beýlekiler bilen aragatnaşyklaryndan döreýän buýsanç, ruhubelentlik duýgularydyr. Şonuň üçin-de maşgala, çagalar bagy (ata-eneler, terbiýeçiler, ulular) çaganyň islendik üstünligini, şowlulygyny, umumy çaganyň özüni, bütin durkuny (onuň özi iň gözeli gymmatlyk) söýmeli, öwmeli, makullamaly, onda oňaly, ýakymly duýgular döretmelidir. Beýle edilmese, ol çaganyň ruhy garyplaşmagy, çaga ruhunda beýlekilere gahar-gazap, nägilelik, ynanmazlyk, münkürlük we ş.m. döreýär. Çaga möhüm täzeligi özleşdirýär, ýagny duýgulary beýan etmekligiň görnüşlerine we beýlekileriň duýgularyna düşünmekligidir.

Çagany ruhy taýdan terbiýelemekde, ruhy ösüşde, goýberilýän kemçilikleriň biri-de çaganyň duýgy emosional kütelligidir. Oňa şular degişlidirler: gözelligi duýgularynyň garyplygy; gelişme, bilesigeliçilik duýgularyň azlygy; beýlekiler hakynda alada, duýgudaşlyk, buýsanç, uýat-haýa, borç, jogapkärçilik ýaly sosial duýgularyň azlygy we beýlekiler. Duýgularyň garyplygy ruhy garyplygyň gös-göni görkezijileridir.

Çaganyň keypleriniň položitel we ýeterlik ýokary bolmagy onuň beden we ruhy saglygynyň alamatydygyny, netijede onuň ruhubelentligini aňladýar.

Çaga duýgularyny öwrenmegiň, diagnostirlenmegiň usullary:

1. Shematiki şekillerde adamyň emosiýalaryny tanamak, haýsy ýagdaýda çaga şadyýan? Gaýgyly?

2. Hekaýalary okap berip, baş gahrymanyň konkret boluşlaryna takyk baha bermek (“oňat”, “erbet”, “owadan”, “owadan däl”).

3. Hekaýalary illýustirleýän şekillerde aňladýan gahrymanlara emosional baha bermek.

4. Hekaýalara degişli diafilmleri, diapozitiwleri görkezmek, hekaýa labyzly okalyança, olara çagalaryň emosional baha bermekligi.

5. Hekaýalary rollý oýunlar (çagalaryň özleriniň gatnaşmagynda) görnüşinde dramalaşdyrmak we gahrymanlara emosional baha bermekleri.

6. Çagalar bilen kiçi ýaşly toparlarda ýowarlar geçirmäge çagyrmak we olara emosional baha bermekleri (özleriniň).

7. Dürli suratlarda, kartinalarda şekillendirilen çagalaryň, ulularyň emosional ýagdaýlaryny tanamagy öwrenmek.

8. Çagalaryň özüne dürli emosional ýagdaýlary beýan edip görkezmegi teklip etmek. (Maýsa, nany görkez, Jerenjik nädip gülýär? Serdarjyk nädip aglaýar?).

9. Çaga gös-göni psihologiki meseleleri çözdürmek. Meselem, Serdar nobatçylygynda oýunjaklary ýygnamady, ol oňatmy? Baýramgöl ýoldaşyna kömekleşdi, ol oňatmy? we ş.m. sada ýagdaýlara baha berip bilişleri anyklanylýar.

§ 21. Çaganyň erkiniň ösüşi

Aň ýetirilen, maksatly, önünden meýilleşdirilen netijeleri göz önünde tutulýan we dolandyrylýan täsirlere erk täsirleri diýilýär. Erk diýlende ilki döwürlerde onuň isleglerine laýyk gelmese-de, öz kararlary bilen ýerine ýetirýän täsirlere düşünpdirler. Soňra ony gapma-garşylykly isleglerde saýlaw mümkinçiligine düşündiler. Çalt erk dolandyrylyşyny talap edýän ähli ýagdaýlary, päsgelçilikleri ýeňip geçmek, täsirleriň geljege gönükdirilmegi, motiwleriň dawalary, jemgyýetçilik talaplary bilen islegleriň arasyndaky dawalar we ş.m. üç topara bölmek bolýar:

1. Motiwasiýa ýeterlik däl bolanda(nähilidir bir işler ýakmaýar) ony döretmek zerurlygy;

Dawalarda motiwlerden, maksatlardan, täsirlerden birini saýlap almak.

2. Daşky we içki täsirleri, psihiki prosesleri dolandyrmak. Öz täsirlerini, boluşlaryňy, isleglerini dolandyrmakda pikirlenmek, hyýal, motiwler gatnaşýarlar.

3. Erk bilen dolandyrylyş şahsyýetiň serişdesidir. Erkli dolandyryşyň ösüşi şahsyýetde baý motiwasion many döreýiş bilen baglydyr. Ösmedik şahsyýet gös-göni islegleri bilen ýaşasa, ösen *şahsyýet* aň ýetirilen erk bilen ýaşaýar.

Bäbegiň ähli hereketleri ygtyýarsyzdyr. Dik durup ýöräp başlamagy bilen onuň hereketleri gönükdirilen takyk we ylalaşdyrylan häsiýetli bolýar. Haçan-da çaga dik durup ýöremegi özleşdirse, onuň özbaşdaklygy ýokarlanýar we ygtyýarlyk döräp başlaýar. Indi çaga soňky netijeleri garaşylýan (pökgini almaly, pökgini itekläp düşürmeli) hereketlere başlaýar, ýagny olarda gönükdirilenlik, ygtyýarlylyk başlanýar. Indi hakyky täsirler, hereketler ýerine ýetirilýänçä, olaryň netijeleri aňda döredilýär. Beýle önürdiji şöhlelendirmek täsirini döretjek netijesiniň obrazyny emele getirýär. Şol önünden döredilen obraz (ýerine ýetirilmeli maksat) hem erki döredýän ähli boluşlary şol maksada gönükdirýär. Psihikany, ondaky prosesleri dolandyrmak soň döreýär. Ilki bedenini görüş gözegçiligi arkaly dolandyrmak başlanýar. Soňra kabul etmesini, ýadyny, pikirlenmesini içerden gönükdirmek, dolandyrmak başlanýar. Daşardan öwretmekden, kömekleşip dolandyrmakdan çaga öz psihiki proseslerini dolandyrmagy öwrenýär. Beýle ygtyýarlylyk, bilgeşleýin dolandyrmak çagada motiwleriniň özara boýun egmeleri bilen baglydyr.

Erkiň ygtyýarlylygynyň döremegi sözleýiş arkaly ulularyň görkezmeleri bilen başlanýar. Beýle daşky görkezmeleri, talaplary umumlaşdyryp, uly iki topara bölmek bolýar: işe goýberiji, hökmany görkezmeler – zerury (islese-islemese ýerine ýetirmeli) hem-de gadaganlar (bolmaýar, gadagan).

Erkli täsiriniň çagada döreýişiniň özara baglanyşykly üç ugry bar:

1. Täsirleriň maksada gönükdirilişiniň ösüşi;

2. Maksat bilen motiwiň baglanyşygynyň döremegi;
3. Sözleýşiň dolandyryjy täsirleriniň artmagy.

Bäbegiň maksada gönükdirilen täsirini daşky predmetler döredýärler, özlerine çekýärler. Mekdebe çenli döwürde dörän maksady saklamak mümkinçiligi döreýär. Ony anyklamak üçin şeýle tejribe geçirýärler: toparyň jaýynyň polunda insiz zolagy hek bilen çyzýarlar we çaga şol zolakdan pökgini çykarman, itekläp, soňuna eltmek tabşyrylýar. Çaga eglip, iki eli bilen itekläp, pökgini togalaýar. Maksada ýetmegiň orta ýoluna ýetende, keseligine owadan oýnawaç maşyn goýberilýär. Ähli iki ýaşlylar pökgini goýup gidýärler. Üç ýaşly çagalaryň 80 % ýumşy doly ýerine ýetirýärler. Ähli 5 ýaşlylar pökgini soňuna çenli eltyärler.

Haçan-da goýlan maksat birnäçe täsirleriň yzygiderligini talap etse, çaga ony ýerine ýetirip bilmeýär, ýumşy maýda böleklere dargatmaly bolýar.

Bu döwürde täsirleriň maksada gönükdirilenligini döretmek üçin ýumuşlary ýerine ýetirmekdäki üstünlikleri we şowsuzlyklary möhümdir. Kiçi ýaşly çagalary şowsuzlyk gynandyrmaýar. Orta ýaşlylary şowsuzlyk maksada ýetmekde stimulyň ýitirilmegine getirýär. Uly ýaşlylar päsgeçilikleri bilgeşleýin ýeňip geçýärler. Gös-göni täsirlerde maksat we motiw, duýgular we islegler laýyk gelýärler. Soňra motiw we maksat özara laýyk gelmeýärler. Meselem, indi çaga öwgi gazanmak üçin(motiw) surat çekýär, gurjagy ýerleşdirmek üçin jaý gurnaýar. Indi motiw maksatdan uzaklaşýar. Meselem, ulularyň makullanmagyny, öwgülerini, sylaglaryny gazanmak üçin çaga özüne gyzyksyz, ýakymsyz täsirleri ýerine ýetirýär (Nobatçy bolmak, jaýy arassalamak,oýnawaçlary tertipleşdirmek). Şeýle ýagdaý hem erki talap edýär. Çaga ösdügiçe, terbiýe netijesinde öz täsirlerini geljekki, uzakdaky işe gönükdirip başlaýar. Eger beýle maksat jemgyýetçilik häsiýetli bolsa, onuň erkli dolandyrylyşy anyklanylýar. Mysal üçin, kiçi çagalar ýa-da ejesi üçin sowgat taýýarlamak.

Saýlamak ýagdaýlary çaga üçin kyn, agyr. Şeýle tejribe geçirilýär: çaga bir jaýa eltilýär we stoluň üstündäki oýunjaklardan iň oňadyny saýlap almak teklipe edilýär.Ol saýlap alýar. Indi ony indiki jaýa çagyryp, ýene-de owadan oýnawaçlardan birini saýlap almak, öňküsini

goýmak tekliþ edilýär. Ol kynlyk bilen saýlaýar. Bu prosedura üçünji gezek gaýtalansa, çaga psihikasynda affekt döreýär. Oýnawaçlary taşlap, aglap başlaýar. Oňa oňadyndan oňadyny saýlamak kyn düşýär. Ýönekeý ýagdaýlarda saýlamak çaga kyn däl. Eger berk ahlak talaplary bilen güýçli islegleriň arasynda dawa dörese, özüni saklamak kynlaşýar. Motiwleriň özara boýun egmegi, çaga şahsyýetiň ösmegi bilen özüni saklamaklyk, duýgularyňa we islegleriňe erk etmek güýçlenýär. Bu hadysa beýleki çagalaryň ýa-da ulularyň barlygynda aňsatlaşýar, hiç kim ýok wagtynda özüni saklamak kyn.

Şeýlelikde, erk täsirleri, olaryň ösüşi şu ugurlarda bolup geçýärler:

1. Özüni saklamaklyk, zerur ýagdaýlarda işjeň bolmaklyk başlanýar.

2. Haçan-da maksatlar aýdyň, düşnükli, göz önüne getirilýän 6 jemgyýetçilik ähmiýetli bolanda, bu proses aňsatlaşýar.

3. Özüni dolandyrmak ulularyň öwretmeginden, talaplaryndan, ýolbaşçylydan başlanýar.

4. Ilki öz bedeniniň hereketlerine erk döreýär, soňra boluşlaryna, özüni alyp barylaryna.

5. Soňunda psihiki proseslerine, täsirlerine ygtyýarlylyk başlanýar – olary özi içerden dolandyryr.

6. Çaganyň erkini terbiýelemek diýmek onuň erkini, isleglerini, talaplaryny däl-de, täsirine aň ýetirilen zerurlyk hökmünde kabul etdirmekdir. Çaga erkin, goralan, özüni özi çäklendirýän ýa-da işjeňleşdirýän ýagdaýda ösmeli.

Şeýle edilmese, çaganyň erkinde, boluşlarynda şeýle taraplar döreýär:

Kesirlik – aň ýetirilmedik, ululara garşy gönükdirilen täsirler. Olaryň ýerlikli talaplaryny hem ýerine ýetirmezlik, özüni beýlekilere garşy goýmaklyk, öz diýenini etdirmeklik.

Negatiwlik – kesirli giň gyraky derejesi bolup, ululara umumy garşylyk görkezmek, gulak asmazlyk, ulularyň islendik talaplaryny inkär etmeklik.

Ynjyklyk – ýerliksiz talaplary, islegleri we olaryň sebäpsiz üýtgemeleri. Ululara ýerliksiz talaplary.

Başyna goýberilmeklik, özdiýenlilik – özüni saklamagy, çäklen-dirmegi, beýlekileriň isleglerini hasaba almagy öwrenmedik, başar-maýan, diňe özüniň egoistik bähbitlerini bilýän we öňe sürýän çaga-lar. Gadagany-mümkinini, oňady-erbedi, ulyny-kiçini bilmeýär.

Ýokarda sanalan ýakymsyz hiller çaga şahsyýetiniň ösüşine päs-gel berýänligini, terbiýäniň kemçiliklerini, ösüşini yza galanlygyny aňladýarlar.

Kesirlik, özdiýenlilik we ş.m. gahrymançylyk, batyrgaýlyk däl-de, tersine gowşaklykdyr, öz aladalaryny, problemalaryny beýlekileriň üstüne atmaklykdyr.

Özygtyýarlylygyny, erkini öwrenmegiň, anyklamagyň usullary:

1. Düzgünleri talap edýän oýunlarda özüni alyp barylşyna syn etmek.

2. Berk düzgünli, talaply sport oýunlaryny guramak we syn et-mek.

3. Toparda nobatçy, garawul, kömekçi we ş.m. borçlary tabşyryp, ýerine ýetirilişine syn etmek.

4. Ygtyýarly ünsüni, ýadyny öwrenmek, meselem, sapaklarda umumy görkezme boýunça işlemek.

5. Erk, ygtyýarlylyk tertip-düzgünliginiň esasydyr. Ony ýüze çykarmak iki, üç, dört we ş.m. täsirlerinden ybarat ýumuşlaryny ýerine ýetirmek, tertip-düzgünlik metodikasyny ulanmak (görkezme bilen täsirler yzygiderlilikini ýerine ýetirmek).

6. Gün režimini berk ýerine ýetirmek, islendik işde tertip-düz-günligi, guramaçylygy, saklamak.

7. Terbiýeçiniň, ulularyň islendik talaplarynyň, görkezmeleriniň berk ýerine ýetirilmegini gazanmak. Talap etdiňmi – ýerine ýetirilme-gini gazanmaly, ýerine ýetirilmeyän, howa, asmana gönükdirilen ta-lap, görkezme goýulmaly däl.

8. Guramaçylygy, sazlaşygy talap edýän dürli saz hereketlerini, sport maşklaryny guramak we olaryň guraýjy, tertibe salyjy mümkin-çiliklerini giň ulanmak. Psihikany içerden dolandyrmak daşky here-ketlerini dolandyrmakdan başlanýar.

9. Görkezmeleri ýerine ýetirmegi talap edýän toparlaýyn we ýekelikdäki ýaryşlary guramak.

§ 22. Mekdebe çenli ýaşly çagalarda sözleýşiň ösüşi

Çaganyň psihologiýasy, aňy jemgyýetiň aňyny özleşdirmekden döreýär we ösýär. Adamzadyň tejribesi, aňy, psihologiýasy iki görnüşde saklanýar we indiki nesillere berilýär: material önümler we bellikler ulgamy.

Söz bellikler ulgamyna dil diýilýär. Bellik jemgyýetçilik, sosial häsiýete eýe bolup, olar adamyň içki psihologiki (akyl) işleriniň serişdeleridir. Ýagny çaganyň, adamyň aňy akyl işlerini söz belliklerini ulanyp ýerine ýetirýär.

Şeýlelikde, diliň birinji wezipesi – onda adamzadyň jemgyýetçilik-taryhy tejribesi saklanýar, indiki nesle berilýär we özleşdirilýär. Milletiň, halkyň dili – çaganyň ene dili onuň aňynyň, psihologiýasynyň material görnüşidir: milletiň aňy onuň dilinde aňladylan – “Meniň dilim meniň aňymdyr”. Ýagny, çaga ene dilini özleşdirip, jemgyýetiň, milletiň agzasyna öwrülýär, sosiallaşýar. Ikinjiden, dil adamyň beýlekiler bilen aragatnaşygynyň serişdesidir. Aragatnaşykda adamlar kesgitli maksatlara ýetmek üçin pikirlerini, bilimlerini, duýgularyny, garaýyşlaryny özara çalyşýarlar we işlerini, boluşlaryny sazlaşdyrýarlar.

Aragatnaşykda diliň ulanylmagyna sözleýiş diýilýär. Onuň serişdesi ýa-da guraly dildir.

Adam çagasy dili sözleýiş arkaly ulular, beýleki çagalar bilen aragatnaşykda özleşdirýär we ulanýar. Çaganyň sözleýiş (aragatnaşyk) sredasy näçe baý we dürli görnüşli bolsa, onuň diliniň ösüşi hem şonça ýokarydyr. Ol hem aňynyň ösüşini aňladýar. Aragatnaşygynyň garyplaşmagy, onuň gyraky ýagdaýy, adam çagasynyň haýwanlaryň arasynda ýaşamagy çaganyň dil ösüşiniň netijesinde aňynyň ösüşiniň garyplaşmagyna getirýär.

Diliň üçünji wezipesi ol içki sözleýşe öwrülip, adam aňynyň mazmunyny düzüp, onuň akyl, intellektual işleriniň guralyna öwrülýär. Dil ulanylyp:

- a) işleri boluşlar, umumy ýaşaaýyş meýilleşdirilýär;
- b) ol ilki psihikada, aňda ýerine ýetirilýär, soňra daşky dünýä geçirilýär;

ç) alnan netije maksat bilen deňeşdirilýär.

Diliň bir elementi sözdür. Söz nähilidir obýekti belleýär (aňladýar, çalyşýar), olara atlar diýilýär. Hereket, gymyldy, täsir hem söz bilen bellenýär – olar işlikler. Obýektleriň hilleri, alamatlary sypatlarda aňladylýar, olaryň mukdaryny ýa-da tertibini, ornuny sanlar belleýärler.

Obýektleriň, predmetleriň hereketleri, olaryň başlangyçlary sözlemde aňladylýar.

Çaganyň sözleýşi özleşdirmegi ene diliniň seslerini özleşdirmeginden başlanýar. Onuň üçin diňleýän çaga özüne ýüzlenýäniň seslerini oňa goşulyp gaýtalaýar. Beýle sözleýşe hor sozleýşi diýilýär. Diňleýän seslerini (fonemalaryny) çaga özi goşulyp gaýtalap, şol ikisini deňeşdirýär. Indiki döwürde eholaliki (gaýtalamak) sözleýşi döreýär. Onda çaga öň eşiden we ýatda saklan seslerini özüçe gaýtalaýar. Sözleýşiň döreýşinde, emele gelşinde eşidiş (diňlemeklik) ýatýar. Şonuň esasynda çaganyň özüniň ses döredýän hereket organlary işe goýberilýär. Olaryň köp gezek bilelikde, yzygider işlemeginde sözleýşiň eşidiş-diňleýiş we hereket-aýtmaklyk aparatlary işleýärler, türgenleşýärler we ösýärler.

Sözleýşiň indiki görnüşi – aýtmaklyk, soňra kommunikativ (aragatnaşyk) sözleýşi döreýär. İşjeň sözleýşiň iki görnüşi bar: dialogiki sözleýiş we monologiki sözleýiş.

Sözleýşe düşünilmegini, döredilmegini we aýdylmagyny çylşyrymly beýni mehanizmleri üpjün edýärler. Ýagny sözleýşiň ösüşi beýniniň ösüşine baglydyr. Emma öz gezeginde beýniniň ösüşi onuň türgenleşigine, işleýşine oňa daşardan (ata-enesinden, beýlekilerden) dil sözleýşiniň berilmegidir. Beýniniň eşidiş merkezleri işläp, türgenleşip aýtmak hereket aparatyny işe goýberýär. Sözleýşi döretmek merkezi (aýtmagyň hereket merkezleri) çaganyň elleriniň hereket merkezlerine golaý ýerleşenligi üçin olar biri-birlerine güýçli täsir edýärler. Ýagny çaganyň elleriniň barmaklarynyň takyk hereketlerini dürli gönükmeler bilen ösdürmeli. Şonuň netijesinde aýtmaklyk (bogunlary, sesleri, sözleri) kämilleşýär.

Şeýlelikde, sözleýşiň organy beýniden ondan eşidilýän sözlere düşünmegi, öz sözlerini döretmegi we olaryň hereket programmala-

ryny düzmeği we sözleşiş myşsalaryna bermegi amala aşyrýar. Çagalarda sözleşiş döretmegiň we ösdürmegiň ikinji zerur şerti - çaga gönükdirilen sözleşişni položitel emosiýalary, duýgulary bilen elmydama baýlaşdyrylan bolmagydyr. (Işjeň, logiki sözleşiş soň döreýär), üçünji şerti çaga gönükdirilen sözleşiş dinamiki (çalt üýtgeýän), gysga, çeper goşgular görnüşinde bolmaly. Onuň tükenmez çeşmesi halk döredijiligi, falklordyr. Goşgy, tapmaça, matal, erteki çaga diňe öwrediji täsir etmän, eýsem ony emosional, ruhy taýdan baýlaşdyrýar.

Mekdebe çenli ýaşly çagalarda sözleşişni ösüşiniň ugurlary

Sözleşişniň ses medeniýetiniň ösüşi.

Sözleşişniň sesleri, intonasiýanyň aýry-aýry elementleri, sesniň güýji, tonunyň belentligi, tempi, ritmi, tembri sözleşişni baýlaşdyrýan, duýgulara gönükdirýän, oňa many berýän ugurlarydyr. Şonuň üçin-de çaga sözlemegi üç ugur boýunça öwrenmeli bolýar: a) ene diliniň fonemalaryny aýtmagy başarmaly; b) sesleri we olaryň utgaşmalaryny orfoepiýanyň düzümleri boýunça aýtmaly; c) intonasiýany döretmeli. Olardan çaga üçin iň kyny aýry-aýry sesleriň artikulyasiýasyny özleşdirmekdir. Sesleriň tembri onuň emosionallygyny – şatlygy, gamgynlygy, gynanjy, gaharlanmagy, ýokary şadyýanlygy, gorkyny aňladýar. Terbiýeçi şol bir “eje” sözüni dürli emosiýalarda aýdyp, çagalara gaýtalandýar. Intonasiýa boýunça çaga sözlemiň gutaranlygyna düşünmegi öwrenýär.

Logopedleriň pikiriçe, sesleriň aýdylyşynyň artikulyasion organlara kynçylyk döredýänligi boýunça olary üç topara bölmek mümkin: a) başlangyç “aňsat” sesler: çekimliler *a, o, u, i*; çekimsizler *m, p, b, t, d, n, g, h, ý, s*; b) ortaça kynçylykly: *y* we *l*; c) has kynlary *r, ş, ž, j*.

Olary köpçülikleýin we ýekelikde aýtdyrmak boýunça gönükmeler guralýar.

Sesleri ata-eneleriň, terbiýeçileriň dogry aýtmaklary, “arassa” sesleri diňlemekleri, olary aýtmak boýunça gönükmeleri dogry aýtmaklary çaganyň diňe ses medeniýetini ösdürmän, eýsem, ýazuw medeniýetiniň hem esasydyr: sesleri ýalňyş, nädogry aýdýan çaga harplary hem aýdyşy ýaly, nädogry ýazýar.

Sözlügiň baýlaşdyrylmagy

Diliň esasy birligi sözdür. Sözüň leksiki mazmuny onuň hakykaty belleýşini (kodirleýşini) aňladýar: predmetler we hadysalar, düşüňjeler, täsirler predmetleriň alamatlary, täsirleriň, alamatlary, sanlar.

Çaganyň sözlüginde ulanýan sözleriniň umumylygynyň dürli derejeleri bar. Nul derejesi –oňa ýeke-täk predmetiň ady degişli. Ol bir ýaşyň ahyrynda ikinji ýaşyň başlarynda çagalarda sözleýşiň başlangyç görnüşi bolýar. Söz takyk predmeti aňladýar.

Umumylygyň birinji derejesi birmeňzeş predmetlere, täsirlere, sypatlara bir söz bilen at goýmak. Meselem, ýaşyl baýdak, ösümlük we ş.m. Ol ilkinji ýaşyň ahyrynda ýüze çykýar.

Umumylygyň ikinji derejesi umumylaşdyryjy düşüňjeleri aňladýan sözler: mebel (oturgyç, şkaflar, stol), oýnawaç (top, gurjak, kubik). Çagalar olary 3 ýaşyň ahyrynda özleşdirýärler.

Umumylygyň üçünji derejesi umumylaşdyryjy sözleriň ikinji derejeleri: güller, agaçlar, otlar – ösümlükler; guşlar, haýwanlar, mör-möjekler – jandarlar. Olary 5-6 ýaşly çagalar özleşdirýärler.

Umumylygyň dördünji derejesi ýokary derejeli leksiki umumylyklar: ýagdaýlar, alamat, hil, gatnaşyk, ýagny abstrakt düşüňjeler. Çaga sözleýşiniň haýsy derejede durýanlygyna görä, onuň pikirlenişi, logiki operasiýalary ýerine ýetirişi dürli bolýar.

Leksikany özleşdirmek onuň göz önünde duran, onuň elläp görüp biljek predmetlerinden başlanýar (diňe görmek ýeterlik däl, ellemeli, oýlanmaly). Çaganyň öwrenen ilkinji sözleri ony gös-göni gurşaýan daş-töweregindäki predmetler we hadysalar hakynda bolup, olary 8 topara bölmek bolýar.

Çaga golaý adamlar, olaryň garyndaşlygy (ejesi, kakasy, agasy), olaryň atlary.

Çaganyň öz ady, bedeniniň bölekleri.

Ýaşayşynyň predmetleri, oýnawaçlar.

Onuň ýaşaýan jaýyndaky zatlar: howluda, bagda, köçede duşýan predmetler.

Janly tebigatyň obýektleri: haýwanlar, ösümlükler, olaryň bölekleri, üýtgeşmeleri.

Dürli ýyl pasyllarynda jansyz tebigat.

Adamlaryň dürli zähmetleri: hünäri, näme işleýänligi.

Jemgyýetçilik hadysalary, predmetleri.

Olaryň ählisi öwretmekden, görkezmekden, predmetlere täsir etmekden döreýärler. Ýagny başlangyjy syzgyrlardan kabul etmekden dörese, şolaryň esasynda beýni kämilleşýär, ösýär we abstrakt pikirlenmäge ukyply bolup, umumy sözleri özleşdirip we ulanyp bilýär.

Ene dilini özleşdirmegi çeperçilikden aýryp bolmaýar. Onuň bir görnüşi sözleriň göçme manysydyr. Olaryň giň duşýan ýeri tapmaçalardyr. Leksikanyň baýlaşdyrylyşy ýörite guralan sapaklarda, gezenlençlerde, ekskursiýada, oyunlarda, çeper eserleri diňletmekde bolup geçýär. Has işjeň görnüşi öwrediji oyunlar we dürli gönükmelerdir. Meselem, bitin – bölekleri, umumy – hususy, “at goýmagy” – umumylaşdyrmak, antonimleri aýtmagy we ş.m.

Grammatiki endikleri döretmek

Predmetleriň, hadysalaryň logiki başlangyçlary grammatiki görnüşde aňladylýar. Çaga mümkin boldugyça ene diliniň ähli grammatiki görnüşlerini ir diňlemeli we olara düşünmeli. Olara düşünmeklik çaga intellektiniň döreýşini we ösüşini aňladýar. Bu ugruň ýeterlik ösmezligi soňra okuw materiallaryny özleşdirmäge päsgel berýär, çaga aňynda galan „boşluklar” soňra onuň бүтін ömründe nähilidir ýetmezçiliklere getirýär.

Çagalara baglanyşykly sözleýşi öwretmek

Aýry-aýry sözleriň, sözlemleriň belli bir ugru, tema boýunça bir ulgama birleşmegi baglanyşykly sözleýişdir. Onuň iki görnüşi bar – dialog we monolog.

Dialog – iki ýa-da birnäçe adamlaryň arasynda nähilidir sorag-jogap alyşmak, nähilidir täsirlere gönükdirmek boýunça söhbetdeşlik. Monolog – bir adamyň baglanyşykly sözleýşi. Kemala getirmegiň usullary: sorag-jogap alyşmak, gezelençlerde soraglar bermek, dürli hekaýalary okap bermek, wakalar hakynda gürrüň etdirmek, sözleýşini işjeňlikde saklamakgy öwretmek.

Çagalary çeper edebiýat bilen tanyşdyrmak

Adaty söhbetdeşlik arkaly çaga predmetler, hadysalar hakynda dürli maglumatlar berip, onuň tejribesini baýlaşdyrmaga gönükdiril-

se, çeper edebiyat bilen tanyşdyrmak işiniň wezipesi başgadyr. Çeper eserler çaga adamlaryň duýgularyny, içki ruhy dünýäsini açyp görkezip, onda şahsyýetlere, özüne dürli gyzyklanmalar döredýärler. Eserleriň gahrymanlarynyň dürli duýgularyna, emosiýalaryna duýgudaşlyk edip, özüni şolaryň ornuna goýup, çagada ynsanperwerlik, hoşniýetlilik ýaly ahlak- ruhy sypatlar döredýär. Şolaryň esasynda çagada ruhy baýlaşmak, raýatlyk sypatlary, dogruçyllyk, buýsanç, watançylyk döräp başlaýar. Olar çaganyň duýgy-emosional sferasyna (hyýalyňa, fantaziýasyna) täsir edýänligi bilen öňe düşýär. Bu ugurda türkmen halkynyň halk döredijiliginiň eserleri, rowaýatlary, hüwdüler, goşgular, hekaýalar, ertekiler, monjugatdylar egsilmez hazynadyr. Olaryň dili, çeperçiligi, ýumory, ynsanperwerligi, takyk ahlak gönükdirilişi gymmatyna ýetip bolmajak ruhy baýlyklardyr.

Halk iň akyllý, ýokary ahlakly pedagog, dörediji we olary saklaýjydyr. Ähli gowulyklary halkdan öwrenmelidir. Ene dilini – öz halkynyň dilini, ondaky çeper eserleri diňlemek, özleşdirmek arkaly çaga olardaky ruhy güýçleri we ýaşayşy doly kabul edýär. Bütün ömründe ruhy deňagramlylygy üçin ruhy gaýrat, gujur toplaýar. Çagalary çeper eserler bilen tanyşdyrmagyň çeperçilik serişdeleri temp, ritm, intonasiýa, basym, tembr giňden ulanylmalydyr. Terbiýeçi özboluşly çeper okaýyş boýunça hünärmen bolmalydyr. Eserleri dabaraly, gynaçly, şadyýan, asuda, degişme-ironiýa äheňde we ş.m. okap ýa-da aýdyp bermek çaga aňynda bütün ömründe saklanjak tolgunmalar, yzlar galdyrýar.

Çeper okaýyşda çagalaryň oýun täsirleriniň, oýnawaçlarynyň, gurjaklarynyň, şekilleriniň demonstrirlemegi, saz eserleri, horeografi-ki hereketler bilen utgaşdyrylmagy çaga täsirlerini çuňlaşdyrýar. Bu ugurda tehniki serişdeleri – kinofilimleri, ses ýazgylaryny ulanmak amatlydyr.

Aragatnaşykda sözleşiň ulanylyşynyň dürli görnüşleri bolup, onuň başlangyjy situatiw(häzirki ýagdaýa degişli) sözleşidir. Ol çaganyň işleri we ony gurşaýan predmetler, hadysalar hakyndaky soraglary, talaplary, soraga jogaplarydyr. Beýle sözleşiş diňe söhbetdeşlere düşnükli. Onda düşnükli däl, çalyşmalar we ümlükler giň ulanylýar. Çaga özüniň beýle sözleşişiniň beýlekilere düşnüksizligine,

anyk, takyk dældigine añ ýetirip, ony “dolduryp” başlaýar. Atlary, işlikleri, sypatlary ulanyp, doly sözlemler düzýär. Çaganyň bilijilik gyzyklanmalarynyň ösmegi bilen aragatnaşygy giňelýär we sözlügi baýlaşýar. Olaryň netijesinde çagada kontekstual sözleýiş döreýär. Ýagny söhbetdeşe düşnükli bolar ýaly ýagdaýy, faktlary, hadysalary doly, yzygiderli, bir tema boýunça sözleýşi döredýär. Bu görnüş okatmakdan, öwretmekden, ulularyň talap etmeklerinden döreýär. Indiki derejesi – düşündiriji sözleýiş. Beýleki çagalara oýunlaryň düzgünlerini, talaplaryny, oýnawaçlaryň gurluşyny we ş. m. düşündirmek zerurlygy döreýär. Beýlekiler düşünmeseler, jedeller döreýär, guramaçylyk emele gelmeýär. Guramaçylykly topary döretmek, özara täsirlerini guramak, çaganyň akyl we sosial ösüşi üçin baglanyşykly bu sözleýiş möhümdir. Çaganyň sözleýişiniň ösmegi onuň ähli psihiki işlerine, ünsüne, kabul etmegine, ýadyna, pikirlenmesine, hyýalyna, şahsyýetiň erk emosional hillerine düýpli täsir edýär, olary üýtgedýär, täzedan guraýar.

Sözleýiş çaganyň işlerini planlaşdyrmagyň, guramagyň we dolandyrmagyň serişdesine öwrülýär. Ol pikirlenmek bilen utgaşýar. Pikirlenmek çaganyň praktiki işleri bilen utgaşýar. Ýagny ýerine ýetýän täsirlerini sözleýişde aýdýar. Hiç kime gönükdirilmedik, diňlejisi bolmadyk, täsirlerini sözlerde aýdýan beýle sözleýişe egosentriki (ego – men, sentr – merkez) sözleýiş diýilýär. Ol pikirlenmegiň daşky sözleýişde aýdylyşydyr. Diňe ýerine ýetirýän däl-de, indi ýerine ýetirjek täsirlerini hem daşky sözleýişde aýtmagydyr. Ol daşky sözleýişden içkä geçmegiň bir döwri bolýar. Indi çaga sözleýiş arkaly hereketlerini daşardan, beýlekiler tarapyndan we içerden özi tarapyndan dolandyryp başlaýar. Ol ygtyýarlylygyň başlangyjydyr.

Çagalaryň sözleýişinde gabat gelýän näsazlyklar, sözleýişniň bozulmalary

Çagany hemmetaraplaýyn ösdürmegiň esasy ugurlarynyň biri hem onuň sözleýişini ösdürmekdir. Çaganyň sözleýşi näçe baý we dogry bolsa, oňa öz pikirini beýan etmeklik, beýleki adamlar bilen aragatnaşyk saklap bilmeklik ýeňil düşýär. Şonuň üçin çagalarda dogry sözleýşi kemala getirmeklige, sözleýişleriniň dury we arassa bolmagyna, sözleýişde goýberen näsazlyklaryny wagtynda aradan

aýyrmaklyga uly üns bermelidir. Çaganyň sözleýşinde goýberýän näsazlyklaryny, olaryň görnüşlerini aradan aýyrmagyň ýollaryny we usullaryny logopediýa ylmy öwrenýär. Mekdebe çenli ýaşly döwürde çagalaryň sözleýşinde ýüze çykýan näsazlyklary, olaryň görnüşlerini, ýüze çykmagynyň sebäplerini we aradan aýyrmagyň ýollaryny kesgitläp bilmekligiň ähmiýeti uludyr. Mekdebe çenli çagalar edaralarynda sözleýişde duş gelýän näsazlyklary aradan aýyrmak boýunça guralýan işler 2 ugur boýunça alnyp barylýar. 1) Düzediş; 2) Öňüni alyş (profilaktika). Terbiýeçi çaganyň sözleýşindäki näsazlyklary wagtynda ýüze çykaryp, oňa dogry täsir edip bilmegi başarmalydyr. Ýöne şol näsazlyklaryň öňüni almak üçin dürli çäreleri guramagyň ähmiýeti has-da uludyr. Ol esasan, çagalarda ses medeniýetini ösdürmek wezipesini çözmegiň üsti bilen alnyp barylýar.

Şu aşakdaky ýaly sebäpler çaga sözleýşinde kemçilikleriň ýüze çykmagyna getirýär:

1. Organiki sebäbi – beýniniň ösmezligi, eşidiş organyna zeper ýetmegi, gep organlarynyň artikulyasion aparatynyň üýtgemegi.

2. Funksional sebäbi – merkezi nerw ulgamyndaky togtamalar bilen düşündirilýär.

3. Psihonewrologik – akyl taýdan yza galan, ýadyň, ünsüň bozulmagy, psihiki işjeňligiň gowşamagy.

4. Sosial psihologik – daş-töwerekdäki sredanyň kanagatsyz täsiri.

5. Psihiki trawmalar hem sözleýşiň bozulmagyna getirýär.

Çaganyň sözleýşindäki ýetmezçiligi onuň eşidiş, görüş we dem alyş agzalarynyň kemçiligi bilen baglanyşyklydyr. Sesleri dogry aýtmakda gep organlaryny dogry goýup we hereketlendirip bilmeklik möhüm rol oýnaýar. Çagalara sesleri aýdanlarynda dillerini, dodaklaryny we beýleki gep organlaryny dogry hereketlendirip bilmeklerini we sesleri doly we dogry aýdyp bilmegi öwretmeli. 3 ýaşly çagalar çekimsiz sesleri dogry aýdyp bilýän hem bolsalar, şol çekimsizleriň üstünde işlemeklik zerurdyr. Sebäbi ol çaganyň artikulyasion aparatynyň ösmeginde we has aýtmasy kyn bolan sesleri öwretmekde uly orun eýeleýär. Sözleýişde ýüze çykýan näsazlyklaryň 11 görnüşi bolýar. Olaryň 9-sy dilden, 2-si ýazuw sözleýşinde duş gelýän näsazlyklardyr.

Çagalarda has köp ýaýranlary sesleri aýtmakdaky goýberýän näsazlyklardyr.

Ol näsazlyklar çekimsiz sesleri aýdanlarynda ýüze çykýar. Çagalar sesleri aýdanlarynda ýoýup ulanýarlar, sesi aýtman, taşlap geçýärler ýa-da bir sesiň ýerine başga bir sesi aýdýarlar. Çaganyň sesleri nädogry aýtmaklygynyň üç derejesi tapawutlandyrylýar. Birinji derejesinde çaga sesi hiç hili aýdyp bilmeýär. Ikinji derejesinde çaga sesi aýratynlykda dogry aýtmagy başarýar, ýöne gepleşikde şol sesi ýoýup ulanýar ýa-da taşlap aýdýar. Sesi aýdyp bilýär, ýöne ol endige öwrülmedik. Üçünji derejesinde çaga sesi aýratynlykda dogry aýdýar. Ýöne gepleşikde şol sese derek başga sesi, aýdylyşy ýakyn bolan sesi aýdýar. Çagalar, köplenç, şu aşakdaky sesleriň ýerini çalşyrýarlar: S-ş; r-l; d-t; g-k,ý-e.

Bu ugurdan nazary bilimleri öwrenmek ýeterlik däl. Barlag geçirip, näsazlygy ýüze çykarmagy başarmalydyr. Munuň üçin: 1. Haýsy sesi aýdanynda, nähili näsazlyk goýberýändigini ýüze çykarmaly. 2. Sesi aýdanynda, haýsy gep organynyň (artikulýasion apparatynyň) hereketleriniň doly gatnaşmaýandygyny ýüze çykarmaly. 3. Sözleýişinde kemçiligi bolan çagalar bilen sözleýiş aragatnaşygyny dogry ýola goýmagy başarmaly. Sesleri aýtmakda goýberilýän näsazlyklary aradan aýyrmak işi 4 döwür boýunça alnyp barylýar:

1. Taýýarlyk döwründe gep organlarynyň işini kämilleşdirmek, daýanç sesleriniň üstünde işlemek guralýar.

2. Sesi dogry aýtmagy öwretmek. Aýratyn sesleri dogry aýtmaklaryny gazanmak.

3. Sesi dogry aýtmagy endige öwürmek (awtomatlaşdyrmak), sesi sözlerde, sözlemlerde dogry aýtmagy öwretmek.

4. Sesleriň defferensirlenişi. Bu döwüriň esasy wezipesi çagalara sesleri takyk, aýdyň aýdyp bilmegi öwretmek. Munda goşgulardan, ýaňyltmaçlardan peýdalanmagyň ähmiýeti uly bolýar. Mundan başga-da sesiň templeriniň bozulmagy maňkalamanyň ýüze çykmagyna getirýär. Sözleýişiniň bütinleý ýa-da bölekleyin bolmazlygyndan lallyk ýüze çykýar. Sözleýişiniň tempiniň, ritminiň, bozulmagy, merkezi nerw ulgamynyň (sistemasynyň) gowşamagy netijesinde sakawlama ýüze çykýar.

Mekdebe çenli ýaşly çagalaryň sözleşşinde goýberilýän näsazlyklaryň agyr görnüşlerini terbiýeçilik işlerini guramagyň üsti bilen aradan aýryp bolmaýar. Şeýle ýagdaýda ýörite hünärmene – logapede ýüz tutmalydyr.

§ 23. Mekdebe çenli ýaşly çagalarda kabul etmäniň ösüşi we sensor terbiýesi

Syzyş synalaryna daşky dünýäniň predmetleriniň, hadysalarynyň gös-göni täsir etmeginden beýnide olaryň şekilleriniň (obrazlarynyň) döremegine kabul etmek diýilýär. Ol predmetiň nusgasyny emele getirýän, ony öwrenýän, barlaýan özboluşly täsirler ulgamydyr. Şolaryň üsti bilen predmetleriň reňki, görnüşi, ululygy, giňişlikdäki orny, işleri, tagamlary we ş.m. hakynda maglumatlar alynýar. Kabul etmek daşky dünýäniň predmetleriniň, hadysalarynyň häsiýetlerini aňa getirýän, girizýän we aňyň mazmunyny döredýän özboluşly gapydyr.

Kabul etmegi üpjün edýän syzyş organlarynyň we beýni merkezleriniň ulgamyna sensor ulgamy diýilýär. Çaganyň sensor ösüşi özara baglanyşykly iki tarapdan durýar. Predmetleriň we hadysalaryň dürli sypatlarynyň we gatnaşyklarynyň obrazlaryny döretmek we kabul etmek täsirlerini (önümi) döretmek we kämilleşdirmek. Sensor ösüşi akyl ösüşiniň, beýnide aňy, psihikany emele getirmeginiň başlangyjyny, esasyňy goýýar we çagalyk döwründe doly kemala gelýär. Daşky dünýäni öwrenmek, oňa akyl ýetirmek onuň obrazlaryny döretmekden başlanýar. Ýat, pikirlenmek, hyýal kabul etmeleri obrazlaryny işleýärler.

Çagalar bagynda çaga surat çekmegi, şekil ýasamagy, gurnamagy öwrenýär. Olary ýerine ýetirmek üçin çaga predmetleriň görnüşini, reňkini, giňişlik häsýetini anyklamaly we aňlatmaly. Diňe çaganyň däl-de, eýsem ýokary derejeli hünärmenleriň – sazandanyň, suratkeşiň, heýkeltaraşyň, ýazyjynyň işleriniň ajaýyp önümleri kabul etmäniň ýokary derejelerine, onuň takyklygyna, dolulygyna esaslanýar. Adamzadyň zähmeti bilen döredilen zatlarynyň ululygyny, görnüşlerini, reňklerini, özara gatnaşyklaryny çaganyň özleşdirmegine sensor medeniýeti diýilýär: görmegi, diňlemegi, olara aň ýetirmegi öwrenmekdir.

Giňişlikde ugur tapmak we wagty kesgitlemek

Dünýäniň ähli zatlary, şol sanda çaganyň özi hem giňişlikde bolýar. Ähli hadysalar belli bir wagtda bolup geçýär. Predmetlere, hadysalara düşünmek, olarda ugur tapmak (özüni alyp barylaryny, işlerini, boluşlaryny şoňa laýyk guramak) üçin çaga olaryň giňişlik we wagt häsiýetlerini kabul etmelidir. Giňişligiň üç ugry bar: ýokary-aşak (dik ugur), sag-çep (kese ugur) we öňde-yzda (uzaklyk, çuňluk ugry). Giňişligiň ugurlaryny üç ýaşly çaga öz bedeni bilen baglanyşdyrýar: özüni, öz bedenini hasaplamagyň ugurlarynyň merkezi hökmünde kabul edip, giňişlikde şoňa esaslanýar. Çaganyň özüniň giňişlikde ugur tapmagyny kynlaşdyrýan bir obýektiv sebäp bar, ol hem diňe dik ugur – ýokary-aşak hemişelik galyp, beýleki iki ugur çaganyň haýsy tarapa seredişine, gönükdirilişine görä üýtgeýär. Häzir öňde bolan ugur soňra saga ýa-da çepde öwrülýär we ş.m. Çaga ugur tapmagy üçin ilki öz bedeniniň, elleriniň, gulaklarynyň, gözleriniň, aýaklarynyň haýsysynyň sag, haýsysynyň çepdigi öwredilýär. Meselem, sag elini sag tarapa uzadyp, şol tarapdaky zatlaryň sagdalygy öwredilýär. Şu usul bilen özüne görä çepde, öňde, yzda hem öwredilýär. Çaga üçin iň kyn ýeri ugurlaryň, olardaky predmetleriň ugurlarynyň sagda, çepde, öňde, yzda özüniň giňişlikde öwrülişine görä elmydama üýtgap durýanlygyna akyl ýetirmekdir. Meselem, sagdaky ugur, zatlar çaga saga 90% öwrülse öňde bolýarlar.

Giňişlikde ugur tapmagyň indiki tarapy zatlaryň giňişlikde biribirine görä dürlüçe ýerleşmegidir: ýokarda-aşakda, sagda-çepde, bärde-aňyrda. Olary kabul etmegi öwretmegiň şeýle usullary bar:

Gös-göni öwretmeklik – çaga görkezmek, beýan etmek, aýtmak. Öz bedenini “saga-çep” bilen baglanyşdyrmak.

Gurnamak, şekillendirmek işlerini guramak. Olarda zatlar giňişlik we ululyk baglanyşyklaryna girizilýär.

Ýörite gönükmeler guramak. Meselem, tekjäniň ortaky gatyna gurjagy, oýnawajy goýup, onda görkezme boýunça beýleki oýnawaçlary sagda, çepde, bärde, aňyrda, ýokarda, aşakda ýerleşdirmek tabşyrylýar. Meselem, towşanjygy maşynyň sag tarapyna goý, topy çep tarapyna goý. Ýumuşlary dilden aýtdyrmaly, şonda ol oňa doly aň ýetirýär.

Wagtda ugur almak. Giňişlik gatnaşyklaryny zatlaryň özara ýerleşmegi görnüşinde berkitmek we görkezmek mümkin. Emma wagty saklamak, fiksirllemek mümkin däl, şonuň üçin-de ony öwretmek kyn bolýar. Wagtda ugur tapmagy öwretmek üçin ony çaganyň ýaşayşy, durmuşy bilen baglanyşykly hadysalar bilen baglanyşdyrmaly. Meselem, ir bilen çaga ukudan oýanýar, ýuwunýar, ertirlik edinýär we çagalar bagyna gidýär. Gündiz çagalar bagynda bolýar, oýnaýar, aýdym aýdýar, erteki diňleýär, gezelenç edýär. Günortan nahar iýýär, dynç alýar, uklaýar. Öýlän öýe gidýär, nahar iýýär, gije uklaýar. Tebigatyň hadysalary bilen tanşyp, ýylyň pasyllaryny öwrenýär: gyşda gar ýagýar, buzda typylýar. Baharda ösümlüklerde ýapraklar, güller çykýar, howa maýyl bolýar, çagalar ýeňil geýinýärler. Tomusda yssy bolýar, çagalar suwa düşýärler, sowuk içgileri içýärler. Güzde agaçlaryň ýapraklary saralýar. Çagalar elmydama üýtgäp duran, şu gün, dün, ertir düşüňjelerini kynlyk bilen özleşdirýärler. Olaryň bir-birlerine geçişleri kynçylyk döredýär. Çaga kiçi wagt aralygynda dürli işler bilen baglanyşdyryp öwretmeli. Alty ýaşyndan başlap obýektiw wagt ölçeglerini minut, sagat, gije-gündiz, hepde, aý we olaryň atlary, ýyllar bilen tanyşdyrmaly.

Şekilleri kabul etmek

Çaganyň syn edýän şekillerini şertli şeýle toparlara bölmek bolar: predmet şekilleri – nähilidir bir zat şekillendirilen; sýužetli şekiller – birnäçe adamlar we waka aňladylan; peýzažlar – tebigatyň önümleri we hadysalary aňladylan, mazmunly şekiller – nähilidir bir önümçilik, zawod, fabrik, ussahana ...we dardaky adamlar şekillendirilen; syýasy-jemgyýetçilik wakalary – baýramçylyk, şanly seneleriň belenilişi we ş.m. Şekilleri kabul etmegiň ösüşiniň şeýle ugurlary bar:

Şekili hakykat bilen laýyk getirip bilşi, ýagny nämäniň şekillendirilendigini görmegi, ýüze çykaryp bilşi ösýär.

Şekiliň mazmunyny, zatlaryň arabaglanyşygyny ýüze çykaryp bilşi ösýär.

Şekillere, ondaky zatlara, wakalara garaýyşlary, bahalary üýtgetýär, täze emosiýalary, duýgulary döredýär.

Kiçi ýaşly çaga üçin şekil zatlaryň, hakykatyň gaýtalanmagy, onuň bir görnüş bolup durýar. Olar üçin şekildäki zatlara hem hakyky

zatlardaky häsiýetler mahsus bolýar. Meselem, çaga şekildäki owla-jygy, oňa golaýlaýan möjekden elleri bilen ýapyp goraýar. Şekildäki zatlar bilen hakyky zatlardaky ýaly täsirleri ýerine ýetirmek müm-kin däl. Şekildäki almany iýmek mümkin däl. 4 ýaşlylar oňa düşünp başlaýarlar, meselem, “Ondan gorkma, ol şekil ahyryn” diýýärler.

Çagalar reňkiň üsti bilen öz emosiýalaryny, duýgularyny beýan edýärler. Ol şekilleri reňklemekde aýdyň ýüze çykýar.

Şekildäki proporsiýa, perspektiwa düşünmek 5-6 ýaşlarda başlanýar. Meselem, şekilde bärde bir gatjaý, aňyrdäki gatjaý görkezilen. Perspektiwa düşünmese bärdeki jaýy uly hasaplaýar. Oňa düşünmegi üçin özüniň birmeňzeş zatlary, meselem, uzaklaşyp gidýän ýoluň gapdalyndaky agaçlary, telegraf sütünlerini we ş.m. şekillendirmek öwredilýär.

Özlerine şekili çekdirmek, taýýar şekiller boýunça beýan etmek, ajaýyp sungat eserleriniň nusgalaryny görkezmek, muzeýlere, sergilere, ekskursiýa äkitmek çagany çeperçilik ugurda ösdürmegiň serişdeleridir.

Dürli ýaş döwürlerinde kabul etmäniň ösüşi

Uly adama, bābege syn edeninde, özünde bar bolan psihiki hiller bābekde-de bardyr öýdýär. Çaga şygrydawuk oýunjaga elini uzadýar, ony alýar we şygrydady, onuň sesine gulak asýar. Biz öz ýanymyzdan “Çaga şygrydawuk oýunjagy tanandyr we ony seslendirmek üçin hereketlendirmelidigini bilendir” diýip, pikir edýäris. Ýöne çaga bābeklik döwründe predmetleri we olaryň häsiýetlerini doly kabul etmeýär, olar barada pikirlenip netijä hem çykarmaýar. Bābeklik döwründe çaga pikirlenip hereket etmeýär. Onda hereketleriň netijesinde pikirlenme ýüze çykýar we ösýär. Çaga doglanyndan daşky täsirleri tapawutlandyryp başlaýar. Ol ýagtylygy garaňkydan, gohy asudalykdan tapawutlandyrýar. Gaty ýagta gözünü ýumýar, goha tisginýär. 1,5-2 aýlykda çaga adamyň sesini başga seslerden tapawutlandyryp başlaýar. 2-3 aýlykda uly adamyň sesi, ýüzi çaga üçin täsirli bolýar. Kem-kemden ol özüne ýakyn bolan adamlaryň sesini, ýüz keşbini beýlekilerden tapawutlandyryp başlaýar. 4-5 aýlyk çaga predmeti görninde, oňa gönükdirilen hereketleri ýerine ýetirýär. Predmete garşy elini uzadýar, ony tutýar, manipulirlenme hereketlerini ýerine ýe-

tirýär. Bu döwründe çagalar zatlary, olaryň aýratynlyklaryny däl-de daş-töweregiň dürli täsirleriniň aýratynlyklaryny kabul edýärler. Çaga bir oýnawajy görkezip ony gizleýärler, soňra ol oýnawajy çaganyň gözünüň önünde ýene-de alyp, başga ýerde gizleýärler. Şol wagt çaga predmeti birinji gizlenen ýerinden gözläp başlaýar. Çaga predmeti gözlemän onuň netijesinde galan täsiriň gaýtalanmagyna garaşýar. Diňe 10-11 aýlykda çaga predmeti iň soňky gizlenen ýerinden gözleýär. Bu döwürde çagada kabul etmäniň konstantlygy ýüze çykýar. “Konstantlyk diýlip, kabul edilýän ululygyň aralyk, ýagtylyk derejesi üýtgäninde, onuň şekiliniň we reňkiniň oňnositel hemişelik galmagyna aýdylýar. Jaýyň içinde hereket eden wagtymyz stoluň üstünde duran suraty, oňa golaýlamagymyza we daşlaşmagymyza garamazdan, ony birmeňzeş ululykda kabul edýäris.” (*“Umumy psihologiýa” B. Paşalakow, B. Basarow, H. Hydyrowa, 1992, 157 sah*) Meňzeş reňkli we şekilli diňe ululygy boýunça tapawutlanýan uly we kiçi guty çaga görkezilýär. Uly gutuda oýnawaç goýulýar. Çaga uly gutuda mydama oýnawajyň durýandygyny öwrense, ol her gezek haýsy gutynyň özüne ýakyn duranlygyna garamazdan, uly guta tarap hereket eder. Şeýlelikde, çaga predmetiň ululygyna baha bereninde, onuň giňişlikde tutýan ornuna görä baha bermeyär.

Irki çagalykda (2-3 ýaşlaryň içinde) çaga predmetleriň daşky häsiýetleri bilen tanyşdyrylýar. Ol häsiýetleri çaga täze, nätanyş predmetleri öwrenmekde nusga hökmünde ulanyp başlaýar. Bu nusgalar mekdebe çenli döwürde umumylaşdyrylyp, kabul etmegiň ülnülerine (nusgalaryna, sensor etalonlaryna) öwrülýär.

Predmetleriň her bir häsiýetleriniň we gatnaşyklarynyň – görnüşiň, ululygynyň, reňkiniň, giňişlikdäki ornunyň, wagt dowamlygynyň, sesleriniň belentliginiň we dowamlylygynyň umumylaşdyrylan görnüşine kabul etmegiň ülnüleri diýilýär.

Tebigatyň, adam zähmeti bilen döredilen zatlaryň häsiýetleri köp bolsa-da, olary özboluşly elementlere (düzüjilere) dargatmak bolar. Islendik predmet şol ülnülerden, düzüjilerden durýar. Olar şulardylar:

- tekiz geometrik görnüşler: tegelek, gönüburçluk, inedördül, üçburçluk;
- göwürimli görnüşler: şar, kub, kerpiç, piramida, silindir.

Dört ýaşynyň içinde çaga spektriň 7 reňkini, 5 tekiz geometriki görnüşleri, birmeňzeş 3-5 obýektleriň ululyk gatnaşyklaryny (deň, uly, kiçi) we olaryň atларыny bilmelidir.

4 ýaşynyň içinde çaganyň işindäki ulanylýan ýumuşlar şulara gönükdirilendir:

1) 6 reňkli, 5 görnüşi we uly, kiçi göz önüne getirmeleri we olaryň atларыny öwretmek;

2) hakyky predmetleri öwrenmekde, barlamakda öwrenilen ülnüleri ulanmak;

3) reňkleriň dürli doýgunluklary hakynda göz önüne getirmeleri döretmek;

4) göz ölçegini ösdürmek.

Sensor ülnülerini “arassa” görnüşde (olaryň nusgalary görnüşinde) çaga özleşdirip, olary şekillendirmekde, gurnamakda, nagyşlary ýygnamakda, ýelimlemede ulanýar. Şekillendirip, predmetleriň şekilini, reňklerini aňladýar; gurnamakda zatларыň esaslarynyň meýdanларыny, beýikligini we ş.m. ýüze çykarýar we ulanýar. Çaganyň sensor ülnülerini özleşdirmegi, olary dürli işlerde, şol sanda täze nätanyş predmetleri, olaryň obrazларыny döretmekde ulanmakdan başlanýar. Şoňa laýyklykda sensor terbiýesi çaganyň dürli işleriniň üsti bilen (ýumuşlar, gönükmeler işlemek) guralýar.

Çaga predmetleriň ululygy hakyndaky göz önüne getirmeleri kynlyk bilen özleşdirýär. Onuň üçin ýanynda ýa-da üstünde goýup, deňeşdirmek usuly ulanylýar. Meselem, birnäçe töwerekleri kagyz zolakларыny biri-birleriniň üstüne goýup, “uly”, “kiçi”, “deň” diýip anyklaýar. In amatly usuly çagany ululygyň (uzynlygyň, göwrümiň) ülnüsi – ölçeg birligi, “guraly” bilen tanyşdyrmakdyr. Meselem, göni kesimleri (çyzyklary) deňeşdirmek üçin bir taýajyk, çyzgyç ülni hökmünde ulanylýar. Çaga ony öwrenilýän çyzyga degrip, deňeşdirip görýär.

Suwuk we ürgün jisimleri ölçemek üçin (suw, çäge, däne we ş.m.) stakan ýa-da çemçe ölçeg guraly hökmünde ulanylýar.

Sensor terbiýede ülnüleri özleşdirmekde we ulanmakda olary sözde aýtmaklyk zerurdyr. Çaga ony sözde berkidýär, belleýär we oňa aň ýetirýär. Sözler hereketler bilen utgaşdyrylýar.

Ülñini özleşdirmegiň indiki ugry olaryň özara baglanyşyklaryny öwrenmekdir. Meselem, inedördül, gönüburçluk diagonaly boýunça kesilse, iki üçburçluk emele gelýär. Kabul etmegiň ösüşiniň ikinji ugry kabul etmek täsirleriniň kämilleşdirilmegidir. Iki mysala seredeliň. Çaga içinde bir zatlar çyzylan nusga berilýär. Çaga predmetiň daş şekilini aňladýar, içki elementlerini görmeýär we gurluşyk gurnaýar. Oňa zerur ululykly we reňkli kub ýetmeýär, ol kubik gapdalda ýatan oýnawaçlaryň arasynda bar. Emma çaga ony gözläp, ýüze çykaryp, tapyp bilmeyär. Çaga umumyny görýär, ýüze çykarýar, detallaryny, maýda böleklerini görmeýär. Predmeti, görnüşi planly, yzygider, ähli taraplaryny ünsden düşürmezden barlap görmek, öwrenmek, anyklamak dowamly, bilgeşleýin öwretmekden döreýär.

Ilkinji döwürlerde (4-5 ýaşlarynda) çaga predmet bilen amaly işlerinde (oýunlarynda, deňeşdirip görmekde, gurnamakda we ş.m.) onuň häsýetlerini ýüze çykarsa, bu ýaş döwrüniň ahyrynda predmete “degmezden”, gözi bilen “arassa” öwrenmek döreýär.

Kabul etmegiň ösüşini öwrenmegiň ýönekeý usuly gaptiki kabul etmegi (elläp görüp, predmetleriň görnüşlerini, burçlaryny, ululygyny, gaty-ýumşaklygyny anyklamak) öwrenmekdir. Onuň üçin “Jadyly haltajyk” oýny ulanylýar. Matadan tikilen haltajyga çaga tanyş predmetler – metaliki pul, gulp, açar we ş.m. taşlanýar. Ulularyň tabşyrygy boýunça haltadan elläp görüp, bir predmeti almak tabşyrylýar. Eliniň aýasy, barmaklary bilen predmetiň daş kontry (ýa-da iç kontry) boýunça barmaklaryny süýşürýär, burçlaryny, çukurlaryny anyklaýar. Şeýlelikde, gözi bilen öwrenmek eli bilen öwrenmek netijesinde döreýär. Çaga täze predmeti, görnüşini elläp görüp, deňeşdirip, biri-birliriniň üstüne, gapdalyna goýup, barlap görmegi ýörite öwretmeli; dürli gönükmeler, öwrediji oýunlar, ýumuşlar we beýleki işler görnüşinde guramaly.

Saz we sözleýiş seslerini kabul etmegi öwretmek kyn bolýar. Olary “saklamak” mümkin däldir. Olar tiz wagtda bolup geçýärler. Olary kabul etmegiň gidişi şeýle bolýar, eşidýän seslerini çaga özi gaýtalap aýdýar, öz seslerini daşky seslere “meňzeş” edýär, şony hem kabul edýär. Şonuň üçin çagalar bagynda, birinji synpda täze sesleri uly adam aýdýar, çagalar oňa goşulyp (hor bolup) gaýtalap, bilelikde

aýdýarlar. Saz seslerini – ritmini, tempini, belentligini we ş.m. kabul etmek üçin çaga ellerini, aýaklaryny, бүтін bedenini hereketlendirip, diňleýän sazynyň seslerini hereketlere öwürýär (modelirleýär) we özleşdirýär. Kabul etmek işjeň hereketlerden we täsirlerden durýar.

Kabul etmäniň ösmeginde çaganyň predmetler bilen ýerine ýetirýän hereketleriniň ähmiýeti örän uludyr. Täsirleri tapawutlandyrmakdan predmetleri kabul etmeklige geçmeklik ýönekeý hereketleri özleşdirmeginiň netijesinde bolup geçýär. Predmetleri tutmagyň, olar bilen manipulirlmegiň, giňişlikde hereket etmegiň netijesinde kabul etme has-da ösýär we kämilleşýär. Hereketiň üsti bilen çaga daş-töweregini gurşap alan predmetler barada täze düşüňjeleri almaklyga uly mümkinçilik döredýär. Çaga predmetleri dogry tutup bilmegi, onuň bilen hereketleri dogry ýerine ýetirip bilmegi öwrenýär. Şol bir wagta şol predmetiň göwrümi, şekili, gurluşy baradaky düşüňjeleri alýar. Predmetler bilen manipulirleme hereketleri çaga olar baradaky täze düşüňjeleri açýar. Ýumşaklygy ýa-da gatylygy, böleklere bölünýänligi, bököýänligi, tigirlenýänligi, bir zada ursañ seslenýänligi we ş.m. Kem-kemden çagany diňe predmetler bilen ýerine ýetirilýän hereketler we olaryň netijeleri däl-de, olaryň aýratynlyklary hem gyzyklandyryp başlaýar. Çaga predmeti zyňyp, urup, dişläp, agdaryp görýär. Çagada predmetiň aýratynlyklaryna bolan gyzyklanma bir ýaşyň ahyrynda has aýdyň ýüze çykýar. Ol öwrenen hereketlerini dürli predmetler bilen ýerine ýetirmeklige çalyşýar. Çaga hereketlerine bir wagtda birnäçe analizatorlar gatnaşýar. Bu döwürde görüş we duýuş analizatorlary uly orun eýeleýär. Predmete aň ýetirmekde görüş esasy funksiýany ýerine ýetirýär. Eli bilen çaga zatlary, tutýar saklaýar. Gatydygyny, ýumşakdygyny, ýylmanakdygyny we ş.m. duýýar. Bäbeklik döwrüniň ahyrynda aň ýetirijilik reaksiýalarynyň dowamlylygy kem-kemden artýar. Impulsiw reaksiýalarynyň mukdary azalyp, maksada gönükdirilen, işjeň hereketleri köpeliýär. Çaganyň predmete aň ýetirmegi üçin şu aşakdaky şertleriň bolmagy zerurdyr:

1. Dürli predmetlere differensirlenen refleksiň kämilleşmegi. Mysal üçin, oýnawaç pişigi kabul etmeklik, onuň ýumşak tüýüni duýmak bilen berkidilýär.

2. Predmetiň beýleki ähli hereket etmeýän predmetleriň fonundaky hereketini özleşdirmek.

3. Çaganyň predmetleri eli bilen duýma arkaly ýerine ýetirýän we manipulirleme hereketleri.

4. Predmeti atlandyrmak.

Irki ýaşly döwrüň başynda çagada predmetleri kabul etme ösýär. Bu kabul etmede takyklyk we aň ýetirijilik çäklidir. Çaga predmetleri ululygy, reňki, şekili boýunça tapawutlandyrmagy başarmaýar. Ol zatlary käbir aýratynlyklary boýunça tapawutlandyrýar. Predmetleri aýratynlyklary boýunça tapawutlandyranýnda belli bir aýratynlyk boýunça ýüze çykarýar. Togalak şekildäki predmetlere pökgi diýýär. Irki ýaşly döwürde diňe bir görüş däl-de, eşidiş analizatory hem ösýär. Sözleşi eşitmegiň üsti bilen çaga diňe bir eşitmegi däl-de sesleri özbaşdak aýdyp bilmegi, öwrenilýän nusga bilen deňeşdirip bilmegi hem öwrenýär. Irki ýaşly döwürde sensor terbiýä uly üns berilýär. Sensor terbiýe çagalarda predmetleriň daşky aýratynlyklary baradaky düşüňjeleri we kabul etmäni, duýmany ösdürmeklige gönükdirilen terbiýedir. Sensor terbiýesi çagalaryň psihiki ösüşiniň kanunalaýyklyklaryny hasaba almak bilen guralmalydyr. Çagalaryň predmetleriň aýratynlyklary baradaky düşüňjeleri talabalaýyk özleşdirmekleri üçin, olary predmetleriň reňki, şekili, ululygy baradaky düşüňjeler bilen tanyşdyrmak zerurdyr. Irki ýaşly çagalar predmetleri şekili boýunça däl-de reňki boýunça çalt tapawutlandyrýarlar. Irki ýaşyň ahyrynda çagalar 8 reňk, 5-6 şekil baradaky düşüňjeleri özleşdirip bilmäge ukyplydyrlar. Bu döwürde çagalar reňkleri we şekilleri dogry atlandyrmagy başarmaýarlar. Esasy zat çaganyň uly adamyň atlandyran reňkini ýa-da şeklini dogry tanap bilmegindedir. Çagalaryň predmetleriň aýratynlyklary baradaky düşüňjelerini ösdürmekde, predmetleriň aýratynlyklaryny hasaba alyp, ýerine ýetirmeli hereketleri guramagyň ähmiýeti uludyr. Bu döwürde çagalara predmetleriň aýratynlyklaryny göz çaky bilen deňeşdirmegi öwretmeklik hem guralmalydyr. Çagalara predmetleri reňki, ululygy, şekili boýunça tanap we biri-birinden tapawutlandyryp bolýandygy öwredilýär. Çagalar predmetleri dogry atlandyrmagy öwrenýärler. Predmeti ady boýunça saýlamak kem-kemden kemala gelýär. Irki ýaşly döwürde kabul etmäniň aýratynlyklaryna şu aşakdakylar degişlidir:

1. 3 ýaşyndaky çagalara tanyş predmetleriň kontryny we reňksiz görnüşini kabul etmeklik güýçýeterliklidir. Olar takyk suratlarda şe-

killendirilen tanyş predmetleri dogry kabul etmegi, meňzeş suratlary jübütläp goýmagy başaýarlar. Nätanyş predmetleri tanamakda kynçylyk çekýärler. Olary belli bir aýratynlygy boýunça tapawutlandyrmaklyga çalyşýarlar.

2. 1 ýaş 2 aýlyk – 1 ýaş 8 aýlyk aralykdaky döwürde çagalar atlandyrylan tanyş predmetlerini tapyp bilmegi öwrenýärler. Çaganyň ýaşynyň ösmegi bilen söz umumylaşdyryjy häsiýete eýe bolýar.

3. Irki ýaşyň ahyrynda çagalar “Bu näme?” diýen soraga jogap bermegi başaýarlar. Ýöne çagalaryň predmetler baradaky düşüňjeleriniň azlygy, predmetleriň belli bir aýratynlyklaryny göz önünde tutýandyklary sebäpli, olary atlandyranlarynda ýalňyşlyk goýberýärler. Mysal üçin, möjeginiň, tilkiniň suratyny görkezeniňde “it” diýip atlandyrylar.

4. 3 ýaşyndaky çagalara ýönekeý sýužetli surat görkezilende, olar predmetleri aýratynlykda atlandyrylar. “Gyzjagaz, pişijek” diýýärler. Kem-kemden şekillendirilen zatlaryň arabaglanyşygyny görmegi öwrenýärler. “Gyzjagaz pişige çörek berýär”

5. Ýöremeklik hereketi çagalaryň giňişlik baradaky düşüňjeleriniň ösmegine uly täsir edýär. Ýöremek hereketi predmetler bilen özbaşdak hereket etmäge mümkinçilik döredýär. Predmetler bilen hereket etmekligiň üsti bilen olary elleýär, duýýar, görýär, haýsy hereketleri ýerine ýetirip bolýandygyny öwrenýär. Çaganyň ýaşynyň artmagy, tejribesiniň baýlaşmagy bilen ol kabul etmeklige, predmetleri tanamaklyga we tapawutlandyrmaklyga, söz bilen atlandyrmaklyga az zähmet siňdirýär.

Kiçi we orta ýaşly döwürde çagalarda kabul etmäniň ösüşi. Predmetleriň reňki, ululygy, şekili baradaky düşüňjeler kabul etmede uly ähmiýete eýe bolýar. 3 ýaşyndaky çaga meňzeş şekilleri tapmak boýunça ýumuş tabşyrylanda ony üstünlikli ýerine ýetirmegi başaýar. Predmetleriň ululygy, reňki, şekili boýunça tapawut az bolan ýagdaýynda hem nusga meňzeş predmeti tapyp bilýär. Durmuşy ýagdaýlarda, gurnama, surat çekme işlerini ýerine ýetirenlerinde predmetleriň aýratynlyklaryny hasaba almaga az ähmiýet berýärler. Sebäbi, olarda predmetleriň käbir aýratynlyklary barada takyk düşüňjeleri bolýar. Beýlekileri bolsa, şoňa meňzetmäge çalyşýarlar.

Mysal üçin, çagalarda inedördül barada düşünje bar, ýöne gönüburçluk, trapesiýa barada düşünjeleriniň ýoklugy sebäpli, inedördülden tapawudy gaty uly bolmadyk ýagdaýynda olary hem “inedördül” diýip atlandyrýarlar. Sary we gyzyň reňkleri baradaky düşünjelerine daýanyp, çagalar mämäşi reňkini sary ýa-da gyzyň diýip atlandyrýarlar. Çagalaryň predmetleriň aýratynlyklary baradaky düşünjeleriniň azlygy olary kabul etmekligiň usullaryny özleşdirmeklerine we ulanmaklaryna hem öz täsirini ýetirýär. Çaga gurnama işiniň dowamynynda ýetmeýän bölegi stoluň üstünde duran birnäçe bölekleriň içinden tapmagy başaryar. Emma gapdalynda duran taýýar gurluşykdan şol bölegi tapyp bilmegi başarmaýar. Ony bitinden bölüp kabul etmegi başarmaýar. Birnäçe çaga gyş pasly şekillendirilen surat görkezilýär. Çagalar ýyly egin-eşikde, elleri ellikli. Bir çaganyň elinde elligi ýok. “Haýsy çaga elligini ýitiripdir?” diýip sorlanda, olar jogap berip bilmeýärler. Üç ýaşly çagalar kabul etme arkaly predmetler bilen yzygider tanyşmaklygy başarmaýarlar. Çaga haýsy hem bolsa bir predmeti berip, ol barada gürrüň bermek sorlanda, ony gözden geçirip, gürrüň berip bilmeýär. Çagalaryň sensor atlaryny özleşdirmekleri surat çekme, gurnama, ýelimleme ýaly işleriniň dowamynda bolup geçýär. Çaga bir predmeti surat çekme, gurnama ýelimleme işleriniň üsti bilen şekillendirende, bar bolan materialyň aýratynlyklary bilen predmetiň aýratynlyklaryny baglanyşdyrmaklyga çalyşýar. Dürli predmetleriň suratyny çekmekde şol bir materiallardan peýdalanmaklyk dürli reňkleri ýatda saklamaklyga getirýär. Şekillendirilýän predmetleriň aýratynlyklaryna baha berlende olar nusga bolup durýarlar. Çagalar üçin in çylşyrymlysy ululyk etalonlary bolup durýar. Çagalarda santimetr, metr ýaly ululyk ölçegleri barada düşünje bolmaýar. Olar bir predmetiň ululygyny beýleki bir predmete görä bolan ululyk gatnaşygyna laýyklykda kesgitleýärler. Mysal üçin, haýsýsý uly, haýsýsý kiçi? Kabul etmäniň täze usullaryny özleşdirmek irki ýaşly döwürdäki ýaly ösýär. Predmetiň aýratynlyklaryny hasaba almaklygy talap edýän täze düşünjeleri çözmeklik daşky we içki synanyşyklaryň, soňra gözçaky bilen deňşdirmegiň üsti bilen amala aşyrylýar. Kiçi ýaşly çaga predmetiň şekilini kesgitlemekde geometriki şekiller nusga edilip berilýär. Çagalar bir predmeti beýle-

ki bir predmetiň üstünde goýmak, ýanynda goýmak täriden peýdalanyp, olaryň meňzeş we aýratynlykly taraplaryny ýüze çykarýarlar. Eger-de predmet göwrümlü bolsa, onuň daşyndan barmaklary bilen kontr aýlaýarlar. Barmaklaryň hereketinden onuň meňzeş taraplaryny, şekilini kesgitleýärler. Predmetleriň şekilini kesgitlemekde barmak bilen daşyndan kontr aýlamaklyk uly ýaşly döwre çenli ulanylýar. Çagalar predmetleri ululygy boýunça deňeşdirenlerinde şekilleri taraplary boýunça deňlemegi başaýarlar. Göwrümlü predmetleri gözçaky bilen deňeşdirmegi öwrenýärler. Predmetleriň reňkini kesgitlemek öwredilende, başda çagalar nusgadan peýdalanmaklyga çalyşýarlar. Tanyş reňkli galamyny predmetiň ýanynda goýup deňeşdirýärler. Bu döwürde çagalar kabul etmäniň içki usullaryny hem özleşdirýärler. Kynçylyk çeken ýagdaýlarynda ýene-de daşky usullaryndan peýdalanýarlar. Çagalara predmetleri şekili boýunça toparlara bölmek ýaly ýumuşlar tabşyrylýar. Tegelek we süýri şekildäki zatlary tapawutlandyrmak işi guralýar. Kabul etmäniň ösmeginde predmetleri gözden geçirmegiň ähmiýeti uludyr. Surat çekme, gurnama işleriniň dowamynda çagalar predmeti gözden geçirmek bilen esasy böleginiň şekilini, reňkini, göwrümini, böleklerini kesgitläp bilmegi, soňra goşmaça bölekleriniňkini kesgitlemegi öwrenýärler. Ýönekeý predmetleri gözden geçirenlerinde şeýle yzygiderligi saklamagy başaýarlar. Çagalara predmetiň ululygy we şekili boýunça tapawutlanýan bölekleriniň gatnaşygyna düşünmek kyn bolýar. Bu ýerde uly adamlaryň görkezmegi we düşündirmegi zerurdyr. Predmetleri yzygider gözden geçirmek, bitinini we böleklerini kesgitlemek, bölekleriň arabaglanyşygyna düşünişip bilmek uly adamlaryň ýolbaşçylygynda öwredilmelidir. Kiçi we orta ýaşly döwürde sensor terbiýäniň esasy wezipeleri predmetleriň daşky aýratynlyklary baradaky düşüňjeleri we kabul etmäni ösdürmegiň esasy ugurlaryndan gelip çykýar.

Olar: 1) çagalary sensor etalonlary bilen tanyşdyrmak; 2) sensor etalonlarynyň usullaryny ulanyp bilmegi öwretmek; 3) predmetleri yzygider gözden geçirmegi öwretmek.

Sensor etalonlary bilen çagalary tanyşdyrmaklyk spektoryň reňkleri baradaky düşüňjeleri geometriki şekiller, predmetleriň ululyk gatnaşyklary baradaky düşüňjeleri öwretmegi öz içine alýar. Ça-

galara zatlary üç aýratynlyk boýunça deňeşdirip bilmek öwredilýär. Ýagny zatlary uzynlygy, beýikligi we ini boýunça ölçeýärler. Sensor etalonlary bilen tanyşdyrmaklyk çagalaryň özlerine hereketleri ýerine ýetirmek bilen amala aşyrylmalydyr. Çagalara reňkleri taýýarlamagy we üýtgetmegi öwretmek (suw, reňk garmagyň kömegi bilen), böleklerden geometriki şekilleri düzdürmek, predmetleri artýan we kemelýän tertipde özbaşdak ýerleşdirip bilmegi öwretmek gowy netije berýär. Sensor etalonlary bilen tanyşdyrmagyň dowamynda çagalar olary dogry atlandyryp bilmegi hem öwrenýärler. Sensor etalonlary özleşdirmek bilen çagalar kem-kemden real nusgalary ulanmakdan düşüňjeleri ulanmaklyga geçýärler. Predmetleri gözden geçirmek öwredilende, birnäçe ýumuşlar tabşyrylyp bilinýär: tapmaça, matal çözdürmek, şekillendirilen predmetleri böleklerden düzdürmek, predmetleri dilden suratlandyrmak we ş.m. Bu döwürde çagalarda kabul etmäni ösdürmek bilen olaryň psihiki ösüşinde uly ösüşleri gazanyp bolýar.

Kiçi ýaşly çagalar suraty uly adamlar ýaly kabul etmeýärler. Olar şekillendirilen zatlarda hem real predmetleriň hilleri bardyr öýdýärler. Kiçi ýaşly çaga aňyrsyna bakyp duran adamyň suraty görkezilende, suraty arka tarapyna öwrüp, ol adamyň ýüzüni görmeklige çalyşýar. Kem-kemden öz tejribelerinde çagalar şekillendirilen predmetlerde real predmetleriň hilleriniň ýoklugyna, olar bilen ýerine ýetirilýän hereketleri ýerine ýetirip bolmaýandygyna göz ýetirýärler. Çikilen almany iýip bolmaýandygyny görýärler. Ýöne şondan soň hem çagalar suratdaky predmeti real predmetleriň şekili hökmünde däl-de, özbaşdak zat hökmünde kabul edýärler. Dört ýaşyndaky çagalar kem-kemden suratdaky tanyş predmetlerini real predmetler bilen baglanyşdyryp bilmegi öwrenýärler. Sözeleş aragatnaşygynyň dowamynda çagalaryň eşdiş kabul etmeleri ösýär. Sesleri dogry aýtmak üçin olary dogry kabul etmeli, ýagny eşitmelidir. Bu döwürde çagalara aýtmasy kyn bolan sesleri hem aýdyp bilmeklik öwredilýär.

Uly ýaşly döwürde kabul etme beýleki ýaşly döwürlerdäki ýaly üç ugur boýunça ösýär. 1) Sensor etalonlary baradaky düşüňjeleri has-da giňeýär we çuňlaşýar. 2) Olary ulanmaklygyň usullary maksada gönükdirilen we takyk bolýar. 3) Predmetleri gözden geçirmeklik

terbiýäniň şertlerinde yzygider we meýilnamalaşdyrylan häsiýete eýe bolýar. Uly ýaşly çagalarda kabul etme aňýetirijiligi bilen tapawutlanýar. Bu döwürde kabul etmäniň hemme ugurlary aýdyň-şekilli (obrazly) pikirlenmä bilen berk bagly bolýar. Şonuň üçin kabul etme düşünmeklik bilen bolup geçýär. Düşünmekligiň üsti dar kabul edilýän predmetleriň we olaryň aýratynlyklarynyň beýleki predmetlere we olaryň aýratynlyklaryna bolan gatnaşygyny kesgitleýärler. Çagalaryň predmetleriň şekili, reňki, ululygy baradaky alan düşüňjeleri yzygider ösdürilýär. Reňkler barada çagalara giňişleýin düşüňjeler berilýär. Reňkleri almagyň usullary öwredilýär. Melewşe reňkiň ady ýady-na düşmedik ýagdaýynda çaga “käşiriň reňki” ýa-da “gyzyl we sary garylan reňk” diýip atlandyrýar. Predmetleriň şekili baradaky düşüňjeleri toparlara bölmek, şekili böleklere bölmek şekilleriň meňzeş we aýratynlykly taraplaryny ýüze çykarmak ýaly işleriň üsti bilen alnyp barylýar. Bu döwürde çagalar üçburçluk, tegelek, togalak, kub, inedördül, gönüburçluk, süýri şekilleri tapawutlandyryp bilmegi başaýarlar. Çagalar bilen dürli şekildäki zatlary toparyň içinden gözlemek, bir şekilden beýleki bir şekili almak, geometriki şekilleri 2 we 4 böleklere bölmek ýaly işler guralýar. Predmetleriň ululygy baradaky düşüňjeler bilen tanyşdyrylanda çagalar deňeşdirmek usulynyň üsti bilen ululyk aýratynlyklaryny ýüze çykarýarlar. Çagalar zatlaryň giň-dar, beýik-pes, uzyn-gysga, galyň-ýuka gatnaşyklaryny ýüze çykarýarlar. Zatlary ölçeg birlikleriniň kömegi bilen üç sany ululyk aýratynlyklary boýunça ölçeyärler: uzynlygy, ini we beýikligi. Ölçeg birlikleri bolup taýajyklar, zolaklar, lentalar we ş.m. tanyş predmetler hyzmat edýär. Bu döwürde olar 10-a çenli bolan predmetleri sanamagy, predmetleri aýratynlykly taraplary boýunça toparlara bölmegi we umumylaşdyryjy söz bilen atlandyrmagy öwrenýärler. Uly ýaşly çagalar predmetleri kabul edenlerinde daşyndan barmagy bilen kontr aýlamak, üstünde, ýanynda goýup deňeşdirmek tärlerinden az ulanýarlar. Olar indi gözçaky bilen deňeşdirmeklige geçýärler. Predmeti gözden geçireninde çaga predmetiň kontryny we esasy häsiýetli aýratynlyklaryny synlaýar. Predmetleri gözden geçirmek we ony dilden beýan etmek uly ýaşly çagalar üçin kyn wezipeleriň biri bolup durýar. Bu wezipäni çözmekde diňe kabul etmäni öleşdirmeklik ýeterlik

däldir. Onda çaganyň sözleşşiniň ösüşi kabul etmäniň netijesini dilden baglanyşykly beýan edip bilmek ukybyna baglydyr. Bu ukyplary çagalarda yzygider ösdürmelidir. Kiçi ýaşly çagalaryň kabul etmesi daşky hereketleriň, ýagny duýuş organynyň predmet bilen galtaşmagy esasynda bolup geçýär. Çaga predmetleri gözden geçirip, aýratynlyklaryny öwreneninde öňki bar bolan düşüňjelerine daýanýar. Uly ýaşly döwürde hem çagalara sensor terbiýesini bermeklik dowam etdirilýär. Sensor terbiýesi öwredilýän bilimleri we guralýan ýumuşlary çylşyrymlaşdyrmak bilen alnyp barylýar. Kabul etmäni we pikirlenmäni ösdürmeklige gönükdirilen ýumuşlary guramaklyga uly ähmiýet berilýär. Muňa predmetleri reňki ýa-da şekili boýunça toparlara bölmek, artýan, kemelýän tertipde ýerleşdirmek, geometriki şekilleri böleklerden düzmek, bitiniň ýetmeýän bölegini tapmak we ş.m. degişlidir. Predmetleri we olaryň aýratynlyklaryny dilden beýan etmeklige uly orun berilýär. Predmetleriň dürli aýratynlyklaryny (reňki, şekili, ululygy) hasaba almak bilen çözülmeli çylşyrymly ýumuşlar hem guralýar. Bu döwürde çagalaryň suratdaky şekilleri kabul etmelerinde hem uly öňe giňişlikleri görmek bolýar. Oňa çaganyň predmetlerden alan düşüňjeleri täsir edýär. Ýöne çaganyň şekil kabul edeninde, onuň kabul etmesi we pikirlenmesi baglanyşykly bolmaýar. Ol daşda ýerleşdirilen predmetleriň kiçi bolýandygyny görýär. Ýöne ony daşdaky kiçi predmet hökmünde kabul edýär. Daşda ýerleşdirilen predmetleriň kiçi bolýandygyna mekdep ýaşynda düşüňip başlaýar.

Mekdebe çenli ýaşly çagalara suraty kabul etmek çylşyrymly bolup durýar. Ýönekeý suratlarda hem azyndan iki şekil bolýar. Şol şekilleriň arasyndaky giňişlik gatnaşyklaryny ýüze çykaryp bilmek çaga kyn düşýär. Bu iş suratdaky şekilleri baglaşdyryp, bir umumylyk hökmünde kabul etmesini barlamakda, onuň akyl taýdan ösüşini kesgitlemekde ulanylýan esasy ýumuşlaryň biri bolup durýar. A. Bine we W. Ştern çaganyň suraty kabul etmesiniň üç basgançagyny kesgitleýärler.

1) Sanap atlandyrmak. 2-5 ýaşly çagalar üçin häsiýetlidir.

2) Hereketleri suratlandyrmak. Ol 6-9 ýaşly çagalar üçin häsiýetlidir.

3) Düşündürmek. Ol 9-10 yaşly çagalara häsiýetlerdir. A. Bine we W. Şterniň öňe süren kabul etmäniň bu basgançaklary çagalaryň akyly taýdan ösüşini, kabul etmesiniň ösüşiniň aýratynlyklaryny ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär. Akyl ösüşiniň netijesinde çagalar bölekleýin kabul etmeden aýratyn predmetleri, arabaglanyşygy ýüze çykarmaklyga geçýärler.

Çagalar predmetleriň arasyndaky has çuň gatnaşyklary, ýagny baglanyşygyny, maksadyny, ýagdaýy, sebäplerini we ş.m. ýüze çykarýarlar. Öz durmuş tejribelerine daýanmaklyk bilen çagalar şekillendirilen predmetlere, suratyň sýužetine bolan gatnaşyklaryny, garaýyşlaryny ýüze çykarmagy öwrenýärler. Çagalaryň suraty kabul etmesinde onuň mazmuny, predmetleriň tanyşlygy, sýužeti uly orun eýeleýär. Uly adamyň çaga berýän soragynyň hem ähmiýeti uludyr. Suratda näme görýändigini soramak bilen çaga görýän predmetlerini dogry sanap, atlandyryp bilmek öwredilýär. “Suratda näme edýärler?” diýen soragyň üsti bilen hereketleri suratlandyrmak öwredilýär. Çaga surtdaky hadysany beýan etmek tabşyrylanda, ol oňa aň ýetirmäge we düşündürmäge çalyşýar. Bir çaga bir gezekde üç basgançagy hem geçip biler. Onuň netijesi çaganyň akyly ösüşine, kabul etmesiniň we pikirlenmesiniň, sözleşişiniň ösüşine baglydyr. Barlaglaryň netijesinde çagalaryň suraty kabul etmeleriniň şu aşakdaky ýaly kanunalaýyklygy ýüze çykaryldy:

1) Dürli çagalaryň suratlar boýunça dürli gürrüň düzmekleri, olaryň şekillendirilen predmetlere düşünmekleriniň çuňlugyna baglydyr.

2) Uly adamyň sorag bermegi çaganyň şekillendirilen predmetleriň gatnaşygyny derňemegine getirýär. Şol gatnaşyklaryň içinde esasy orny predmetleriň giňişlik gatnaşygy eýeleýär. Giňişlik gatnaşyklara düşünmeklik logiki gatnaşyklary açyp bilmeklige, suraty bir bitewilik hökmünde kabul etmeklige getirýär. Çaga üçin suratyň esasy bolup hereketi ýerine ýetirip duran adamyň şekili durýar. Suratyň sýužetine düşünmek bilen çaga adamyň hereketini, ýüzüniň mimikasynda emosional ýagdaýyny (gaýgyly, şatlykly), geýnişini ýüze çykarmagy öwrenýär. Şekillendirilen suratyň mazmunyna dogry düşünmekde oňa çaganyň syn etmesiniň dowamlylygy hem täsir edýär.

3) Kabul edilýän suratyň mazmunyna düşünmekde ony dogry atlandyrmak hem uly orun eýeleýär. Çaga suratyň her bir şekilini synlap, olaryň arabaglanyşygyna düşüniň, bir-iki sözde ony umumylaşdyryp atlandyrmagy öwrenýär.

4) Surata guramaçylykly syn etmegi guramak çaga şekillendirilen predmetleri we olaryň arabaglanyşygyny yzygider, maksatly gözden geçirmegi öwredýär. Maksada gönükdirilen syn etmäniň netijesinde çaga diňe bir täze düşünelere eýe bolman, eýsem onda daş-töwerek baradaky umumylaşdyrylýan düşüňjeler hem kemala gelýär. Onuň durmuşy ýagdaýlaryň baglanyşygyna, kanunalaýyklygyna düşünmegine getirýär. Çaganyň şekillendirilen suraty kabul etmesini öwrenmek bilen onuň akyl taýdan ösüşiniň aýratynlyklaryna göz ýetirilýär. Çagalaryň syn etmesini öwrenmek bilen esasy daktiki ýörelgeleriň biri bolan görkezme - esbaplylygyň teoretiki esaslaryna has çuň aň ýetirilýär. Mekdebe çenli ýaşly çagalar real predmetiň şekilini kabul etmeklik bilen şol predmet barada has çuň düşüňjeleri özleşdirýärler. Kabul etmäniň dilden, ýagny söz bilen atlandyrylyp guralmagy predmet baradaky düşüňjeleriň aň ýetirilip özleşdirilmegine getirýär. Predmeti aňladýan söz kabul etmäni umulaşdyrmaga kömek edýär. Mysal üçin, bägüller – ösümlükler, itler – haýwanlar. Bägül, it diýip, birlik sanda atlandyrmagymyzda çaga köplükden birligi tapawutlandyryp, şol bir wagtda ol köplügiň bir bölegine düşünmegi öwrenýär. Çagalara suratlar esasynda gürrüň düzdürilende olar yzygider baglanyşdyryp, sýužetiň esasy mazmunyny açyp gürrüň bermegi başaýarlar. Çagalaryň eşidiş kabul etmesini ösdürmeklik işi sözleşiş dilini ösdürmek, sowat öwretmek, aýdym sapaklarynyň dowamynda maksatnamalaýyn wezipeleri çözmeklik bilen guralýar. Bu işler çagalarda pikirlenmäni ösdürip, olara sözüň ses düzümini derňetmek, aýdymyň ritmini, tonuny, tempini dogry tapyp bilmeklerini gazanmak ýaly işleriň üsti bilen guralýar. Kabul etmäniň netijesinde çaga tejribe toplaýar, şol bir wagtda jemgyýetçilik tejribesini hem özleşdirýär. Çaganyň kabul etmesi onuň diňe aň ýetirijiligi, göwrümi, takyklygy bilen tapawutlanman, usuly bilen hem tapawutlanýar. Giňişligi kabul etmede predmetiň ululygy, şekili, ýerleşýän ýeri, predmetleriň arasyndaky giňişlik gatnaşygy,

predmet bilen araçäk uly orun eýeleýär. Irki ýaşdan başlap, çaga predmetler bilen dürli hereketleri ýerine ýetirip, onuň şekili, ululygy barada birnäçe düşüňjeleri özleşdiripdir. 3-4 ýaşly çagalarda duýuş kabul edişi esasy orun eýeleýär. 5-6 ýaşly çagalara görüş we duýuş kabul etmesini baglanyşdyryp ulanylmaklary predmetiň aýratynlykly taraplaryny has takyk ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär. Eli bilen elläp görmegiň üsti bilen çaga predmetiň aýratynlyklaryny görüp, ony aýdyň we takyk ýüze çykarmagy başarýar. Giňişligi kabul etmede söz bilen atlandyrmak uly ähmiýete eýedir. Mysal üçin, ýakynda, daşda, sagda, çepde, öňde, yzda, ýokarda, aşakda. Çagalar kiçi ýaşly döwürlerde predmetleriň özlerine görä ýerleşişini kesgitlemegi öwrenen bolsalar, uly ýaşly döwürde predmetleriň beýleki bir predmetlere görä ýerleşişini kesgitlemegi, giňişlikde aýdylan ugur boýunça hereket etmegi öwrenýärler. Uly ýaşly çagalar otagyň içiniň shemasy boýunça gizlenen predmeti tapmagy başarýarlar. Öýlerine, çagalar bagyna barýan ýoly salgy bermegi öwrenýärler.

Wagty kabul etme çagalar üçin giňişligi kabul etmeden çylşyrymlydyr. Uly ýaşly çagalar (bilen) “dün, şu gün, ertir” diýen wagtda düşüňjelerini tapawutlandyrmagy, olary öz sözleýişlerinde dogry ulanmagy başarýarlar. Günüň böleklerini (irden, agşam, gije, gündiz, günortan) uly adamlaryň we öz edýän işleri bilen baglanyşdyryp bilmegi başarýarlar. Olar hepdäniň günleri, olaryň atlary we yzygiderligi baradaky wagtda düşüňjelerini özleşdirýärler. Ýöne bu döwürde çagalara wagtda düşüňjeleriniň logiki gatnaşygyna düşüňmeklik kyn bolýar. Sagat, gün, gije-gündiz ýaly wagtda düşüňjelerini özleşdirmek bilen çaga wagtyň adamyň işine we islegine bagly daldigine düşüňär.

§ 24. Mekdebe çenli ýaşly çaganyň akyl ösüşi

“Akyl”, “paýhas” düşüňjeleri durmuşda giň ulanylsa-da, olara dürlüçe düşüňärler, dürli mazmun berýärler. Pedagogikada, psihologiýada “akyl terbiýesi”, “akyl ösüşi” düşüňjeleri ulanylyp, olaryň mazmunlary anyk ýüze çykarylmaýar. Mazmuny anyklanmasa, onuň düzümleri, görkezijileri (kriteriýalary), nämelerde ýüze çykanylygy, onuň maksady (näme döretmeli? kemala getirmeli? formirle-

meli?), wezipeleri (akyl ösüşiniň ugurlary, düzümleri) serişdeleri (nämeleri ulanmaly), gidişi (akylly ösdürmek üçin terbiýeçi we çaga nämä etmeli?) we ony diognostirlemegiň (anyklamagyň, ölçemegiň) serişdeleri we usullary (şolar hem akyl terbiýesiniň önümlerini – akyl ösüşini) anyklanmaýar. Akyl nämä?

Çaga psihikasynda daşky dünýäniň zatlary (obýektleri), hadysalary, olaryň häsiýetleri we özara baglanyşyklary hakyndaky bilimleri (obrazlar, sözler-düşünjeler) we şol bilimleri gazanmak, aňda saklamak, täzedan işlemek boýunça psihiki işlere akyl ösüşini diýilýär.

Akyllyň, akyl ösüşiniň şeýle alamatlary, düzümleri bar:

Daşky dünýäniň obýektleriniň üç topara bölünýändigini bilmegi:

a) tebigat we onuň önümleri, hadysalary;

b) adam zähmeti bilen döredilen zatlar;

ç) adamlar, jemgyýet, olaryň özara gatnaşyklary we şolary dolandyryýan, gönükdirýän ahlak we çeperçilik milli ruhy gymmatlyklar.

Dünýäniň takyk obýektleriniň, hadysalaryň psihikadaky obrazlary, şekilleri we olaryň umumylaşdyrylan görnüşleri, göz önüne getirmeleri.

Obrazlaryň, göz önüne getirmeleriň umumylaşdyrylan durmuşy düşüňjelerinde aňladylyşy.

Obýektleriň, hadysalaryň, olaryň häsiýetleriniň arasyndaky dürli baglanyşyklara akyl ýetirmegi (wagtda, giňişlikde, sebäp-netije, umumy-hususy, bölek-bitin, köplük-birlik we ş.m. gatnaşyklara akyl ýetirmegi).

Akyl ýetiriş işleriniň – ünsüniň, kabul etmeginiň, ýadynyň, pikirlenmesiniň, hyýalynyň ösmegi, kämilleşmegi, aň ýetirilen ýokary görnüşleriniň ygtyýarly, bilgeşleýin, maksatly içerden guralýan, dolandyrylýan we gönükdirilýän görnüşleriniň döremegi.

Çaganyň akyl ösüşini şeýle ugurlarda ýüze çykýar:

1. Onuň söz baýlygy artýar-köpeliýär; ulanylan sözlemleriniň gurluşy çylşyrymlaşýar; sözleýişiniň çeperçiligi ýokarlanýar.

2. Akyl işjeňligi ýokarlanýar – ululara soraglary köpeliýär. Soraglarynyň mazmuny çuňlaşýar, dürli predmetler, oýunjaklar bilen dürli oýunlary özi gurayar, döreden önümleri – guran gurluşyklary, ýasan zatlary, çeken şekilleri täsin, özboluşly; ululardan dürli kitaplary, heka-

ýalary, goşgulary, ertekileri okap bermegini talap edýärler. Özbaşdak okamagy öwrenýär.

3. Işleri, oýunlary has intellektual, döredijilikli häsiýete eýe bolýar, akyl özbaşdaklygy ýokarlanýar, islendik täze predmeti, zatlary özbaşdak öwrenmäge çalyşýar. Has möhümi-de akyl işlerinden lezzet alýar.

4. Boluşlary, özüni alyp baryşlary intellektuallaşýar – ýerliksiz talaplary, islegleri, boluşlary azalýar, ruhy deňagramlaşan, ynjklyk, özbaşyna goýberilen bolmaýar, keýpi elmydama ýokary, özüni duýsy oňat; şadyýan, ýumor-degişme, ýaňsylama duýgulary ösen, beýlekileriň boluşlaryndaky gelişmeýän zatlary, näsazlyklary çalt görýär.

Akyl ösüşiniň önünde şeýle wezipeler durýar:

Okatmak, öwretmek, özbaşdak akyl ýetiriş işlerini guramak, zerur şertleri döretmek (oýnawaçlar, dürli kitaplar, gollanmalar, telefilmlere tomaşa etdirmek we ş.m.) arkaly çaganyň tejribesini baýlaşdyrmak, giňeltmek we çuňlaşdyrmak.

Sözleşini ösdürmek: sözlük fonduny baýlaşdyrmak, sözleri dogry aýtmagy öwretmek. Basymy, intonasiýany ulanyp, emosiýalaryny, duýgularyny beýan etmegi öwretmek – sözleşiniň çeperçiligini ýokarlandyrmak, pikirini doly takyk we anyk beýan etmegi öwretmek.

Bilesigiljiligini, akyl işjeňligini ýokarlandyrmak; bilimlere, haýykata söýgi döretmek; bilimlere, akyl ýetiriş işlerine položitel garaýyşlary, durnukly islegleri döretmek; individual ukyplaryny ýüze çykarmak we ösdürmek.

Akyl ösüşiniň ýokary bolmagy üçin didaktiki oýunlary, gönükmeleri, matallary, tapmaçalary giň ulanmak; güýç ýeterli meselleri (problemalary) goýmak arkaly akyl işjeňligini ýitileşdirmek. Dürli logiki operasiýalary – klasifikasiýalary, umumylaşdyrmak, takyklaşdyrmak, deňeşdirmek, ýerine ýetirmek üçin gönükmeleri işlemek; akyl işiniň operasiýalaryny öwretmek.

Çaganyň akyl ösüşi onuň şahsyýetiniň beýleki ugurlarda ösüşi bilen baglydyr.

Akyl ösüşi saglygynyň ösüşi, taplanmagy bilen baglydyr, sebäbi akyl işi we doly gymmatly akyl ösüşi üçin çaganyň oňat beden sagly-

gy, fiziki şikesleriniň ýoklugy zerurdyr. Akyl işi, daşky dünýäde dürli maglumatlary almak, we olary işlemek, akyl işlerini ýerine ýetirmek, çaganyň beýnisine ýokary nerw işine artdyrylan talaplar goýýar (onuň işe ýarawlylygynyň ýokary bolmagy, çalasyňlygy, güýçlüligi, durnuklylygy zerur). Akyl işiniň önümlü bolmagy üçin çaga beýnisi gerekmejek artykmaç maglumatlardan – güýçli seslerden, ýagtylykdan, pes we ýokary temperaturadan, ezilmelerden goralmanydyr. Artykmaç peýdasyz, ösüşe getirmeýän tertipsiz, güýçli sazlar, sesler we ş.m. nerw ulgamyny aşa ýadamalara goýup, içki dartgynlyklara, ýadamalara (görkezijileri – pallamasy, täzelige parhsyzlyk, ünsüň dartgynlylygy we ş.m.) getirýär.

Çaganyň tebigy ýagdaýy işjeňlik, hereket, täsirler bolanlygy üçin akyl işleri myşsa işjeňligi bilen utgaşdyrylýar.

Çaganyň akyl ösüşi onuň ahlak ösüşi bilen baglydyr, tebigatyň, zähmetiň obýektlerini özleşdirip, olary adamlaryň döredenligine, goranlygyna, ahlak düzgünlerine aň ýetirýär we kabul edýär. Akyl we ahlak ösüşi çaganyň dünýägaraýşynda utgaşýar, çuňňur akyl duýgur ýürek bilen sazlaşyp, üç ugry–giň bilimleri, pikirlenmek endiklerini we duýgularyň asylylygyny we ýeke-täkligini emele getirýärler. Intellektiň we affektiň ýeke-täkligi, akyl ýetirmegiň we çuňňur duýgularyň birleşmegi ösüşiň tebigy ugrudyr.

Akyl ösüşi zähmet bilen baglydyr. Akylyň önümi ahyrky netijede zähmetiň önümine öwrülýär. Olary öwrenmek, özleşdirmek, ulanmagy başarmak, täzelerini döretmek, kämilleşdirmek akylyň materiallaşan önümleridir. Material baýlyklary akyl döredýär.

Çaganyň akyl ösüşi gözelligi duýgulary bilen baglydyr. Gözellik, proporsiýa gepleşiklilik duýgulary, sungat akyly işe goýberiji, onuň önümlerine baha beriji nusgalarydyr. Adam zähmetiniň islendik önümi diňe “akylly” praktiki zerur bolman, eýsem gözeli, owadan, gelişikli bolmaly, akyl we gözelligi islendik bir işiň önüminiň iki tarapydyr.

Şeýlelikde çaganyň akyl ösüşi, intellekti onuň ähli ugurlarda ösüşiniň esasydyr, başlangyjydyr.

L.S. Wygotskiý çaganyň akyl ösüşine häsiýetnama berende ösüşiniň iki derejesini – aktual we golaýdaky derejelerini görkezýär. Ösüşiniň

aktual derejesi diýlip çaganyň akylynyň täze bilimleri özleşdirmekde, mesele çözmekde özbaşdak ulanyp biljek derejesine düşünilýär. Ol gymmatly möhüm hil. Ösüşüň golaýdaky derejesi diýlende, çaganyň özbaşdak däl-de, ulularyň kömegi bilen täze bilimleri özleşdirip, täze meselleri çözüp bilşine düşünilýär. Aktual derejede bilimleri özleşdirmek, mesele çözmek üçin zerur psihiki prosesler çagada formirlenen bolup işleýär. Golaýdaky derejede zerur psihiki prosesler dörmek, emele gelmek, formirlenmek derejesinde, ýagny bu dereje ösüşe taýýarlygyny, mümkinligini aňladýar. Çagany ösdürmek üçin ony şu derejede okatmaly, terbiýelemeli, ösdürmeli.

Birnäçe psihologlar akylyň ösüşiniň merkezi özeni hökmünde pikirlenmegiň ösüşini hasaplaýarlar. Şonuň üçin çagalara pikirlenmegiň usullaryny, operasiýalaryny, proseslerini öwretmeli.

Akylyň praktiki wezipeleriniň biri-de häzirki ýagdaýyň geljekde berjek netijelerini önünden görmektir. Oňa ylymda planlaşdyrmak, prognozirmek diýilýär. Bu hadysa çaga oýunlarynda “näme bolar-ka?” diýen sorag bilen obýektleri synap görmekleridir. Bu ugur akylyň geljege gönükdirilenligini görkezýär, akyly çaga geljegi önünden görmäge çalyşýar. Akylyň indiki wezipesi häzirki ýagdaýyň sebäplerini anyklamakdyr. Oňa sebäp-netijeli pikirlenmek diýilýär. Häzirki ýagdaýlarda düşüňän, onuň sebäplerine we geljekde berjek netijelerine aň ýetirýän akyly stressiz, artykmaç tolgunmasyz, asuda, rahat ýaşaýar we işleýär. Akyly çagany emosional dartgynlyklardan, oňajsyzlyklardan goraýar.

Akylyň ösüşiniň düzümi iki bölekden durýar. Daşky dünýä hakyndaky bilimleri (akylyň mazmuny) we akylyň ýetiriş işleri (üns, kabul etmek, ýat, pikirlenmek, hyýal) we olaryň hilleri. Bilimleriň mazmuny okatmagyň we terbiýelemegiň konkret dersleriniň maksatnamalarynda görkezilýär. Mekdebe çenli terbiýeçilik edaralarynda sözleşýi ösdürmek, sadaja matematiki göz önüne getirmeleri kemala getirmek, tebigaty öwrenmek, ýönekeý zähmet okuwlary, çeper edebiýaty öwrenmek (diňlemek), saglygyny taplamak, aýdym we saz terbiýesi boýunça sapaklar guralýar. Beýle sapaklary guramakda we geçirmekde terbiýeçiler çagalara diňe bilim bermek hakynda aladalanman, eýsem has möhüm maksady – bilimleri öwretmek arkaly çaganyň

ösüşini gazanmaklygy ýatdan çykarmaly däl. Akyl ösüşiniň bu tarapy – mazmuny bilimler diagnostirlenende (anyklananda) çaga goýulýan ýumuşlar, meseleler her bir ýaşly çagalar üçin şol maksatnamalaryň mazmunyndan alynmalydyr. Olar çaga döwletiň, jemgyýetiň goýan özboluşly talaplarydyr.

Akyl ösüşiniň indiki tarapy, düzüjisi akyl ýetiriş işleridir: ünsi, kabul edişi, ýady, pikirlenmesi we hyýalydyr. Okuw maksatnamalarynyň mazmunyndan alnan okuw materiallaryny (bilimleri, obrazlary we ş.m.) ulanyp, çaganyň ünsüni, kabul etmesini, pikirlenmesini, hyýalyny öwrenýän, anyklaýan testler, ýumuşlar düzülýär we şolar ulanylyp, akyl ýetiriş işleriniň derejeleri anyklanylýar. Bu ugur terbiýeçiler, metodistler üçin nähilidir täzelikdir, sebäbi bu ýerde pedagogika, okatmak usullary däl-de psihologiýa işe göýberilýär.

§ 25. Mekdebe çenli ýaşly çagalarda pikirlenmegiň ösüşi we akyl terbiýesiniň psihologiýasy

Mekdebe çenli ýaşly çagalarda pikirlenmegiň ösüşiniň umumy häsiýetnamasy.

Zatlaryň, hadysalaryň gös-göni kabul edilmeýän içki häsiýetlerini ýüze çykaryp, olaryň baglanyşyklaryny, gatnaşyklaryny anyklamak işine pikirlenmek diýilýär.

Pikirlenmek çylşyrymly iş bolup, ol öz içine beýleki akyl ýetiriş işlerini alýar. Kabul etmek psihikada obraz döredýär, oňa diňe sensor işi gatnaşman, pikirlenmek hem gatnaşýar. Ýat tutmak kabul edilen obrazlary saklaýar. Olary tertipleşdirmegi pikirlenmek üpjün edýär. Ýadyň maglumatlaryny pikirlenmek işleýär we kabul etmäniň önümini hem ýada gaýtaryp berýär.

Pikirlenmek işiniň düzümine seredeliň, ony öwrenmek, kemala getirmek üçin onuň düzümini bilmelidir. Başlangyjy onuň motiwasiýasy: pikirlenmegi işe goýberiji güýç, sebäp, isleg. Olar gyzyklanma, bilesigelijilik ýa-da praktiki zerurlyk görnüşlerinde bolýarlar. Olar pikirlenmä höwes, yhlasy, islegi aňladýar, pikirlendirjek bolsaň, çagada ilki motiwasiýa döretmeli.

Islendik iş ýaly ol özboluşly tärlerden, operasiýalardan durýar: analiz, derňew, zatlary, hadysalary düşüňjelere, elementlere dargat-

mak, düzümini öwretmek, deňeşdirmek, zatlaryň, hadysalaryň meňzeşligini, tapawutlaryny ýüze çykarmak. Sintez – analiz arkaly ýüze çykarylan alamatlary, häsiýetleri, bölekleri özara baglanyşdyryp, bitewi zat, hadysa döretmek. Meselem, sökülen oýnawajy ýygnamak, elementlerden gurluşyk gurnamak we ş.m. Umumylaşdyrmak bir ugra degişli zatlara, hadysalara umumy bir at goýmak, meselem, çemçe, okara, stakan, käse – gap-çanaklar. Takyklaşdyrmak umumy ýeke-täklere, anyklara degişli etmek. Meselem, “Aýakgaplary sana!” ýumşunda köwüş, ädik we ş.m. abstragirlmek, öwrenmek üçin predmetleriň häsiýetlerini pikirde ýüze çykarmak. Meselem, ak kagyz, ak köýnek, ak gar: ak sözi abstraksiýa.

Pikirlenmek ýokary derejede aň ýetirilen bolanlygy üçin oňa gözegçilik edilip, gidişine we önümlerine baha berlen bolmaly.

Pikirlenmegiň üç önümi bar:

Çaganyň täze bilimleri, tejribeleriniň baýlaşmagy.

Material önümi: gurluşyk, şekil, ýasalan oýnawaç.

Çaganyň akyl ösüşi şol hem iň gymmatlysydyr.

Zatlaryň we hadysalaryň özara baglanyşyklaryny we gatnaşyklaryny praktiki ýüze çykarmazdan, pikirlenmek operasiýalaryny ýerine ýetirip, ýüze çykarmaga geçýär. Çaga duşýan täze zatlar, hadysalar onuň bilimleriniň, tejribeleriniň azlygyna görä, onuň psihikasynda emosional dartgynlyk, tolgunma döredýär. Oýunlar, surat çekmek, şekil ýasamak, gurnamak, durmuş ýagdaýlary, okuw ýumuşlary diňe öňden belli, tanyş täsirleri, endikleri talap etmän, elmydama täzeçe çemeleşmegi we täze netijeleri almagy talap edýärler. Çaga praktiki synaglar arkaly şekil ýasamakda palçygyň çyglygy bilen ýumşaklygynyň, gurluşygyň esasyň meýdany bilen onuň durnuklylygynyň, pökgä urgy güýji bilen onuň göterilýän beýikliginiň arasyndaky baglanyşyklary pikirlenmekde ýüze çykarýar. Pikirlenmek zatlaryň, hadysalaryň arasyndaky baglanyşyklary ýüze çykaryp, aňdaky bilimleri özara baglanyşykly ulgamlara birleşdirýär. Ikinji ugry ýerine ýetirjek täsirleriniň berjek netijelerini öňünden görýär.

Bilesigelijiliginiň, bilijilik gyzyklanmalarynyň ýitileşmegi, ösmegi bilen çaga gös-göni praktiki ähmiýeti bolmadyk, emma ösdüriji bilijilik, akyl ýetirijilik meselelerini goýup başlaýar. Bu näme? Näme

üçin? Nähili? diýen soraglara jogap tapmakda pikir ýöretmegi, nazary we barlag synaglaryny ulanmagy öwrenýär. Pikirlenmegiň ösüşiniň bir ugry daşky, ýüzleý baglanyşyklardan içki, çuňňur baglanyşyklary ýüze çykarmaga geçmegidir. Olaryň bir görnüşi sebäp-netije baglanyşyklarydyr. Beýle baglanyşyklara düşünmek çuňlaşýar, daşky sebäplerden içki sebäplere geçýär. Sebäp-netije baglanyşyklary ýüze çykarmakda pikir ýöredişi öwretmek üçin çagalar bilen şeýle tejribe geçirýärler: suwly çanagyň gapdalynda dürli materiallardan – agaçdan, metaldan, plastmassadan dürli predmetleri goýýarlar we birini görkezip şeýle sorag goýulýar: suwa taşlasak ýüzermi ýa-da çümmemi? Näme üçin? Çümmegi ýa-da ýüzmegi netije, materiallaryň udel agramy sebäp. Meselem, şeýle jogap berýär: ýüzer sebäbi, ol agaçdan. Sebäp- netije we beýleki baglanyşyklary ýüze çykarmak we ulanmak iki ugra – çaganyň bilimlerine we pikirlenmesiniň ösüşine baglydyr. Çaga şeýle ýumuş tabşyrylýar. “Gyş wagty iki awçy tokaýa awa gidýärler. Olar tokaýda çay gaýnadyp, içmekleri üçin ýanlary bilen nämeleri alyp gitmeli?” Meseläni çözmek üçin şulary bilmeli.

Çay gaýnadyp, içmek üçin çäýnek, gury çay, suw, odun we otluçöp zerur.

Tokaýda agaç köp – odun bar, ýerde gar köp – suw bolýar olary ýanyň bilen alyp gitmek gerek däl.

Çözmeli meseleleriň köpelmegi täze bilimleri özleşdirmegi talap edýär. Täze näbelli bilimler öz gezeginde pikirlenmegi talap edýär. Täze bilimleri ululardan, deň-duşlardan we öz tejribelerinden pikirlenmek arkaly gazanýar.

Pikirlenmegiň ösüşi iki ýagdaýa bagly. Birinjiden, pikirlenmekde nähili bilimleri obrazlary, sözleri, düşüňjeleri, kanunlary özleşdirýär we ulanýar. Ikinjiden, nähili, haýsy pikirlenmek operasiýalaryny ulanýar. Ulanmak üçin ol operasiýalary hem özleşdirmeli, ýagny olary hem çaga öwretmeli. Beýle içki täsirler, operasiýalar daşky predmet praktiki täsirleriň interporizasiýasy, içkä öwrülmeği netijesinde döreýärler. Pikirlenmegiň başlangyjy çaganyň özüniň zatlar bilen praktiki täsirleridir, söküp görmek, ýygnamak, ölçemek, biri-birlerini gapdalyna goýup deňeşdirmek we ş.m.

Indiki derejede çağa predmetleriň özi bilen däl-de obrazlary bilen işleýär, oňa görüş obrazly pikirlenmek diýilýär. Predmetleriň häsiýetleri, obrazlary sözlerde, düşüňjelerde bilelikde aňladylsa we şolar ulanylyp pikirlense, oňa söz-logiki pikirlenmek diýilýär.

Pikirlenmegiň ösüşiniň bir ugry görüş täsirli pikirlenmeden obrazly pikirlenmä we ondan hem söz-logiki pikirlenmäge geçmegidir.

Obrazly (keşpli) pikirlenmesiniň ösüşi

Ýönekeý gurallary ulanyp, çaganyň zatlar bilen bagly meselelerini görmekde obrazly pikirlenmek ulanylýar: akyl işlerini obrazlaryň üstünde ýerine ýetirýär. Onuň iki görnüşü bar:

1. Görnüp duran zatlaryň, hadysalaryň obrazlary ýa-da şekil obrazlary bilen işlemek. Meselem, şekillerde sygyr, geçi, goýun we möjek aňladylan. Şolaryň biri artykmaç (möjek), beýlekilerine gelişmeýär, laýyk gelmeýär, galanlaryna bir söz bilen at dakmaly (öý haýwanlary).

2. Psihikadaky, aňdaky obrazlar üstünde işlemek has kyn derejesidir.

Netijesi gös-göni däl-de, keseki görnüşde ýüze çykýan baglanyşyklar üçin şekiller-shemalar ulanylýar. Oňa görüş-shematiki pikirlenmek diýilýär. Onda hadysanyň, zatlaryň umumy daş görnüşü-shemasy döreýär. Meselem, toparyň otagynyň we ondaky mebelleriň plan-shemasy, uly masştably karta mehanizmleriň kinematiki shemasy we ş.m. Köp düşüňjeleri shemalar arkaly öwretmek aňsatdyr. Meselem, “bitin” we “bölekler” düşüňjelerini kagyz tegelegini epläp, shematiki bölekler kesip dargatmak we şolardan ýygnamak arkaly öwrenmek amatlydyr. Şu usul bilen maşynlaryň, mehanizmleriň, gurluşyklaryň shemasy, haýwanlaryň bedeniniň gurluşy hem aňsat öwrenilýär.

Zatlaryň, hadysalaryň syn edilýän içki häsiýetlerini, meselem, Piaženiň “saklanmak” kanunlaryna degişli meseleleri girizmekde olaryň obrazlaryny döretmek mümkin däl, diňe sözleri, düşüňjeleri ulanmak mümkin. Olary ulanmak abstrakt, logiki pikirlenmegi talap edýär. Meselem, agaç suwda çümmeýär. Taýajyk agaçdan ýasalan. Netije: agaç taýajygy suwda çümmeýär.

Sözleri mesele-problema çözmekde ulanmak we akyl ösüşini gazanmak üçin adamzadyň döreden düşüňjelerini ulanmaly.

Düşünjede zatlaryň, hadysalaryň alamatlaryny we olaryň logiki baglanyşyklaryny aňladýarlar. Düşünjeler özara baglanyşyp, ulgamlary emele getirýärler, ýagny iki düşünjelerden üçünji düşünje (bilim) döreýär. Bar bolan düşünjelerden, bilimlerden täze bilimleriň döredilmek usulyna logiki ýa-da teoretiki usul diýilýär. Çagalar düşünje ulananlarynda olar düşünjede doly mazmun görmeýärler. Meselem, “haýwan” düşünjesinde çaga takyk haýwanlary göz önüne getirýär. Düşünjeler bilgeşleýin okatmakdan kemala gelýär. Onuň üçin ilki ýörite daşky ugurtapyjy serişdeler ulanylýar. Şol serişdeleri ulanyp, zatlarda, hadysalarda zerur alamatlary ýüze çykarylýar. Meselem, zatlaryň mukdar gatnaşyklaryny ýüze çykarmak üçin ölçeg guraly ulanylýar. Uzaklygy ölçemek üçin çyzgyç, taýajyk ýa-da kagyz zolagy ulanylýar, göwrümi ölçemek üçin ölçeg stakany, agram üçin çekuw daşy ulanylýar. Ölçeg ulanmak bu işi obýektivleşdirýär. Ölçeğiň netijesi nämendir bir zatlary, meselem, kagyz tegelekleri ulanylyp bellenýär. Çaga ýerine ýetirýän işlerini, täsirlerini sözleşişde aýdyp, alamatlary sözde aňladýar, soňra olary düşünjä öwürüp, içki sözleşýe geçirýär.

Çagalaryň öwrenýän we ulanýan täsirleriniň bir görnüşi matematiki operasiýalardyr (goşmak, aýyrmak, bölmek, köpeltmek). Şeýle usullar bilen empiriki düşünjeler formirlenýär ýagny olaryň esasynda ölçemek, sanamak we ş.m. goýulýar.

Mekdebe çenli döwürde obrazly pikirlenmek üçin ony doly ösdürmeli, indiki ösüşine esas etmeli.

Şeýlelikde, çagada pikirlenmegiň ösüşiniň şeýle ugurlary bar.

1. Pikirlenmekde praktiki täsirlerden obrazlara, ondan hem sözlogiki pikirlenmäge geçýär.

2. Pikirlenmek operasiýalary dolylaşýar we özara baglanyşykly bolýar.

3. Çözülýän meseleleri, problemalary, özleşdirýän we ulanýan bilimleri, düşünjeleri abstrakt, umumy, teoretiki derejelere geçip başlaýarlar.

4. Bilimleri, psihikadaky obrazlary, düşünjeleri özara baglanyşdyryp, utgaşdyryp, bütewi ulgamlary döredýärler; ýagny psihikadaky daşky dünýäniň üzlem-saplama, baglanyşyksyz obrazy içki baglanyşykly ulgamlara öwürülýär.

Oña psihikanyň, aňyň integrasiýasy (jemlenmegi) diýilýär.

Ýokardaky uruglar diagnostikada we türgenleşiklerde kemala getirmekde ulanylýar.

Çaganyň dürli ýaş döwürlerinde pikirlenmäniň ösüşi

Bir ýaşyň ahyrynda çagalarda pikirlenmäniň ilkinji alamatlary ýüze çykyp başlaýar. Olar predmetleriň arasyndaky ýönekeý baglanyşygy we gatnaşygy ýüze çykarmagy, olary belli bir maksada ýetmek üçin edýän işlerinde ulanyp bilmegi öwrenýärler. Predmetleriň arasyndaky gatnaşyk praktiki hereketleriň, synanyşyklaryň üsti bilen ýüze çykarylýar. Bu bolsa aýdyň hereketli pikirlenmedir. Aýdyň hereketli pikirlenme ýönekeý ýagdaýda bolup geçýär. Bäbeklik döwrüniň ahyrynda uly adamlaryň ýolbaşçylygynda çagalarda daş-töwerek baradaky ýönekeý düşüňjeler kemala gelýär, kabul etme we pikirlenme ýaly aň ýetirijilik hereketleri ösüp başlaýar. Pikirlenme çagada iki ýaşdan ösüp başlaýar. Ol ýöremek hereketini özleşdirmegi, hereketleriň çylşyrymlaşmagy, sözleşşiniň, düşüňjeleriniň ösmegi bilen baglanyşykly bolup geçýär. Irki ýaşda çagalarda aýdyň hereketli pikirlenme ösýär. Aýdyň hereketli pikirlenmäniň esasy aýratynlyklary şu aşakdakylardyr:

1) Çaga çözmek üçin berilýän wezipe görkezilýär.

2) Ony çözmeginiň usuly praktiki hereketler bilen amala aşyrylýar. Pikirlenmek arkaly çaga öňde goýlan wezipäni takyk praktiki hereketleriň üsti bilen çözüär. Bäbeklik döwründe çaga predmetleri ellap görmek arkaly olar bilen manipulirleme hereketlerini ýerine ýetirip, ilkinji düşüňjeleri we hereketleri özleşdirdiler. Olar indi şol hereketleri has ynamly, takyk, aň ýetirijilikli ýerine ýetirýärler. 1,5 ýaşly çaganyň predmetler bilen hereketi, köplenç, synanyşmak häsýetine eýedir, ýöne öňde goýlan wezipe däl-de, sorag görnüşde berilse, ol maksada gönükdirilen we gözleg häsýete eýe bolýar. Çagalar uly adamlara öýkünmeçlik bilen predmetleri dogry ulanyp bilmegi öwrenýärler. Ol öz gezeginde ýöremek hereketiniň we sözleşşiň ösmegine getirýär. Gündelik durmuşda çaga ýüze çykýan dürli meseleleri özbaşdak çözmeli bolýar. Eger-de çaganyň oýnawajy şkaфыň içinde ýokarky tekjede duran bolsa, çaga oturgyjy goýup, ony almagy başarýar. Takyk wezipeleri çözmekde praktiki hereketleri ýerine ýetirmek bilen

çaganyň pikirlenmesi hem ösýär. Önde goýlan wezipäni we ony çözmegiň ýollaryny dilden aýtmaklyk çagalarda terbiýäniň taplamaga we hereketleriniň kämilleşmegine getirýär. A.A.Lýublinkskaýanyň geçiren barlagynda 1 ýaş 4 aýlykda 2 ýaş 7 aýlyga çenli bolan çagalara uzyn aýna gapdan süýjini almak hödürlenilýär. Munuň üçin gaby boş tutmalydyr. Ýöne çagalara bu hereket nätanyşdy, önde goýlan wezipäni çözmekde şeýle hereketden peýdalanmagyň usulyny bilmeýärdiler. Haçan-da çaga öz eli bilen şol hereket ýerine ýetirdilip, atlandyrylyp, düşündirilişi guralanda, 7-19 gezek gaýtalanýndan soň gowy netije berip başlapdyr. Düşündirilişi guralanda bolsa, 70-80 gezekden soň netije beripdir. Düşündirilişi guramaklyk wezipeleri çözmekde ulanylýan usullara umumylaşdyryjy häsiýet berýär. Meňzeş wezipeleri çözmekde şol bir usuly ulanmagy başaýar. Çaga islendik çuň gapdan predmeti başasak tutmak usuly bilen almagy başaýar. Şeýlelikde, hereketi atlandyrmaklyk, dilden düşündürmeklik çagada pikirlenmäniň ösmegine uly ýardam berýär. Onuň netijesinde çaganyň hereketleri maksada gönükdirilen bolýar. Ýöne çaganyň hereketleri ýalňyşlyklardan hem azat däl. Sebäbi çaga hereketleri yzygider ýerine ýetirmegi başarmaýar.

Irki ýaşly döwürde çaga predmetleriň gatnaşygyndaky tanyş bolan aýratynlyklaryny ýüze çykarman, hereketleriň üsti bilen predmetleriň arabaglanyşygy we gatnaşygy baradaky nätanyş düşüňjeleri hem özbaşdak özleşdirýär. Irki ýaşly döwürde daş-töwerege aň ýetirmekde aýdyň hereketi pikirlenmäniň orny uly bolup durýar. Maksada ýetmek üçin synanyşyklary ýerine ýetirmek bilen çaga hereketleriň netijesinde önde goýlan wezipäni çözmegi başaýar. Çaga oňa birnäçe synanyşykdan soň düşüňýär. Çagada aýdyň hereketli pikirlenme netijesinde däl-de, hereketleriň netijesinde pikirlenme ýüze çykýar. Aýdyň hereketli pikirlenme çaganyň predmet işi bilen baglanyşykda predmetleri ulanmagyň usullaryny özleşdirmek bilen, olaryň arasyndaky gatnaşygy, bir predmet bilen beýleki bir predmete täsir etmegi öwrenýärler. Başda çemçe, galam ýaly ýarag predmetlerini ulanmaga geçýär. Mysal üçin, çaga halka oýnawajy almaklyga çalyşýar, emma ol elýeter ýerden daşda dur. Ol taýagy alyp, oýnawajy süýşürýär we alýar. Ikinji gezek şeýle ýagdaý ýüze çykanynda, çaga taýagyň kömegi

bilen oýnawajy alýar. Ol ýarag predmetini ynamly we takyk ulanmagy başarýar. Bu ýaşda áýdyň hereketli pikirlenmäniň abstraktlaşdyrma we umumylaşdyrma operasiýalary ýüze çykýar.

Abstraktlaşdyrma – bir alamaty başgalardan tapawutlandyrmagy we olardan sowmagy üpjün edýär.

Umumylaşdyrma – predmetleri we hadysalary, olaryň esasy almatlary we häsiýetleri boýunça birleşdirmäge getirýär. Ýarag predmetinde esasy ulanmak üçin gerek bolan aýratynlyk tapawutlandyrylýar, beýlekilere ikinji derejeli garalýar. Daşda ýerleşen oýnawajy taýak bilen süýşürüp almagy öwrenen çaga indi taýaga derek islendik uzyn predmeti ulanylýar. Mysal üçin, lineýkany, saýawany we ş.m. Şol bir wagtda çaga tanyş ýarag predmetini dürli ýagdaýlarda öňde goýlan wezipäni çözmekde onuň umumylaşdyrma ähmiýetini öwrenýär. Çaga pili ilki çägäni gazmak üçin ulanan bolsa, soňra top-ragy gazmak üçin ulanýar.

Áýdyň – hereketli pikirlenmede çaga ýerine ýetirýän işiniň netijesi barada pikirlenende, aňynda obrazlar – şekiller ýüze çykýar. Çaga hereketi birinji gezek ýerine ýetireninde çaklaň ýerine ýetirýär. Kem-kemden ol predmetler baradaky düşüňjelerine daýanyp synanyşyklary ýerine ýetirýär. Mysal üçin, 1 ýaş 8 aýlyk Maral el-leri otly ýapyk gapa gelýär. Gapyny açmak üçin bir elindäki oty goýmalydygyna göz ýetirýär. Ol bir elindäki oty goýýar. Soňra gapyny açýar. Goýan otuny alyp girýär. Ýöne gapydan çykjak bolanynda wezipe çylşyrymlaşýar. Onuň goýan otunyň gapyny açjak bolanda päsgel berjekdigini bilip, ony päsgel bermejek ýere goýýar. Gapyny açyp çykýar. Çagada ilki áýdyň hereketli pikirlenme ýüze çykýar, soňra áýdyň obrazly pikirlenme ýüze çykýar. Çaga gapynyň açylmagyna otuň päsgel berjekdigini aňynda içki hereketleriň üsti bilen göz önüne getirýär. Hereketleri ýerine ýetirmezden öň, çaga hereketleri nähili ýerine ýetirjekdigini, onuň berjek netijesini aňynda obrazlaryň (şekilleriň) üsti bilen edip görýär. Áýdyň hereketli pikirlenmä geçýär. Öňde goýlan wezipäni çözmeklige pikirlenmäniň haýsy görnüşiniň gatnaşjakdygy onuň çylşyrymlylygyna, çaganyň tejribesine bagly bolýar. Irki ýaşly döwürde çagalar bir predmetiň ýerini başga bir

predmet bilen çalşyp bolýandygyna öz oýunlarynda göz ýetirýärler we ulanýarlar. Çaga bir predmetiň ýerine başga bir predmeti ulanýar we ondan soň real predmet bilen ýerini çalşyryjynyň baglanyşygyna düşüňýär. Surat çekme we gurnama işinde hem şeýle ýagdaý bolup geçýär. Çaga ilki dürli çyzyklary çekýär. Ondan soň ony haýsy hem bolsa bir predmete meňzedýär. Kubikleri üsti-üstüne goýýar we ondan soň ony jaýa meňzedýär. Kem-kemden çaga real predmetiň we ýerini çalşyryjynyň tapawudyny we baglanyşygyny açyp başlaýar. Belgileme funksiýasy çaganyň pikirlenmesiniň ösmegine belli bir derejede täsir edýär. Aýdyň obrazly (şekilli) pikirlenmede çaga real predmetleriň ýerine ýerini çalşyryjylaryň obrazyny (şekilini) ulanýar. Predmet ýerini çalşyryjylaryň öňde goýlan wezipäni çözmek üçin gerek bolan aýratynlygy hasaba alynýar. Bu bolsa pikirlenmäniň abstraktlaşdyrma we umumylaşdyrma operasiýalarynyň ösmegine getirýär.

Kiçi we orta ýaşly döwürde çagalaryň aýdyň hereketli we aýdyň-obrazly (şekilli) pikirlenmeleri ösýär. Bu döwürde çagalaryň önünde predmetleriň, hadysalaryň, ýagdaýlaryň arabaglanyşygyny we gatnaşygyny ýüze çykarmak bilen baglanyşykly wezipeleri çözmeklik durýar. Oýunda, surat çekenlerinde, şekil ýasanlarynda, gurnama işini ýerine ýetirenlerinde, islendik okuw we zähmet işlerinde olar öwrenen hereketlerini ulanýarlar. Gerek ýerinde ony üýtgedip, täze netijeleri alýarlar. Pikirlenmäniň ösmegi çagalara hereketleriniň netijesini önünden kesgitlemäge, meýilnamalaşdyrmaga mümkinçilik berýär. Bilesigelijiligiň, gyzyklanmanyň ösmegi pikirlenmäniň kämilleşmegine, çaganyň daş-töwerek baradaky düşüňjeleriniň giňelmegine getirýär. Işiň dürli görnüşlerinde çagalar daş-töweregi suratlandyrýarlar. Olar daş-töweregi suratlandyranlarynda özləri üçin esasy bolan aýratynlyklary görkezýärler. Olar bolşy doly däl-de zatlaryň görkezme modelini suratlandyrýarlar. Sýužetli-rolly oýunda çagalar uly adamlaryň aragatnaşygyny, surat çekme we gurnamada bitiniň we bölekleriň gatnaşygyny suratlandyrýarlar. Çagalaryň dürli işlerini ösdürmäge ýolbaşçylyk etmegiň üsti bilen uly adamlar daşky dünýäni suratlandyrýan görkezme modellerini gurup bilmegi öwredýärler. Orta toparda çagalara agajyň suratyny çekmek hödürülenende, olar dik

çyzyk bilen baldagy, kese gapdala gidýän çyzyklar bilen şahalaryny çekýärler. Agajyň görkezme modelini çekýärler. Haçan-da alma, arça, derek ýaly agaçlaryň suratyny çekmek hödürlenende, olary ýapraklary boýunça tapawutlandyryp, alma agajyny miwesi bilen çekýärler. Bu döwürde çagalar özlerini gyzyklandyryan soraglara özbaşdak jogap tapmaga çalyşýarlar. Çagalaryň düşüňjeleriniň azlygy sebäpli, olaryň gelyän netijeleri käwagt uly adamlar üçin täsirli bolýar. Predmetleriň, hadysalaryň arasyndaky ýönekeý baglanyşyklardan we gatnaşyklardan olar has çylşyrymlylaryna düşünmeklige geçýärler. Uly ýaşly döwürde çagalaryň aýdyň obrazly (şekilli) pikirlenmesi ösýär. Olar aýdyň hereketli pikirlenmäni öňde goýlan wezipe amaly hereketler bilen çözülenide ulanýarlar. Uly ýaşly çagalar bir işe başlamazdan öň aňynda etjek hereketlerini we onuň berjek netijesini göz öňüne getirip görýärler. Bu döwürde pikirlenip çözmeli ýumuşlar ýerine ýetirilende, logiki pikirlenmäniň esaslary kemala gelip başlaýar. Kiçi we orta ýaşly döwürde olaryň görkezme modelleri baradaky alan düşüňjeleri shemalaýyn ýumuşlara düşünmäge, olary çözmäge mümkinçilik berýär. Çaga toparyň otagynyň içinde ýerleşdirilen predmete shema boýunça tapmak hödürlenende, ol kynçylyksyz tapyp biler. Okuw işiniň dürli görnüşlerinde görkezme modellerinden peýdalanmagyň ähmiýeti uly bolup durýar. Uly ýaşly çagalara janly we jansyz tebigat barada, giňişlik barada düşüňje berlende, ýönekeý matematiki düşüňjeler kemala getirilende, sowat öwredilende görkezme modellerden giňden peýdalanylýar.

Bitiniň we bölekleriň gatnaşygyna düşünmek bilen çaga sana we onuň düzümine düşüňýär. Bir san özünden kiçi sanlardan we birnäçe birlikden durýar. Bu düşüňje goşmak we aýyrmak amallaryny dogry çözmäge mümkinçilik berýär. Aýdyň obrazly (şekilli) pikirlenme çaga öz düşüňjelerini umumylaşdyrmaga, täze baglanyşyklary we gatnaşyklary ýüze çykarmaga, hereketlerden netije çykarmaga mümkinçilik berýär. Pikirlenmäniň ösmegi üçin esasy şertleriň biri-çagalaryň täze düşüňjelere eýe bolmaklarydyr. Täze düşüňjelere çagalar uly adamlaryň ýolbaşçylygynda ýa-da öz gözegçilikleriniň netijesinde eýe bolýarlar.

§ 26. Çagalarda ünsüň ösüşi

Ol psihikany häzir ýa-da elmydama zerur obýekte, täsire gönükdirýär, şonuň bilen bagly iş gutarýança aňy şonda saklaýar, beýleki täsirleri, maglumatlary, hereketleri inkär edýär. Ünsde şahsyýetiň islegleri, motiwleri beýanyny tapýar.

Ünsüň baş wezipesi psihiki işlere gözegçilik, kontroldyr, özüni dolandyrmakdyr. Onuň özüniň önümi ýok, ol beýleki akyl ýetiriş we amaly işlerde ýüze çykýar. Meselem, ünsli seretmek, kabul etmek, ünsli ýat tutmak, ýat, mesele çözmek, pikirlenmek, nähilidir ýakymly zatlardan, hadysalardan lezzet almak, emosiýalar, duýgular. Ol ilki amaly işlere goşulyp, soňra olardan bölünip, akyl işine öwrülýär.

Psihikanyň ilkinji jemlenilişi 10-12 günlük bäbekde ýüze çykýar. Onuň ýüzüne aýdyň, ýalpyldawuk oýnawaç ýa-da çyra golaýlaşdyrylsa, ol nazaryny şonda saklaýar, keseki häsiýetlerini bes edýär. 6 aýlyk bäbekde psihikanyň jemlenişiniň dowamlylygy artýar. Bäbegiň ünsüni aýdyň, ýalpyldawuk, hereketlenýän obýektler we täze sesler çekýär. Onuň üçin has gymmatly, ýakymly, özüne çekýän obýekt ejesiniň üstüne eglen ýüzi we mylaýym sözleşidir (adam psihikasy elmydama sosial häsiýete eýedir). 7 aýlykdan başlap, ulularyň sözleşi, onuň aýry-aýry bogunlary, sesleri, emosional duýgy baýlaşdyrylyşy özüne çekýär. 4-5 aýlykdan eline tutdurylan zat bilen manipulirläp (agzyna eltip, silkip görüp), onda ünsüni jemleýär. Bu hadysa 7 aýlykda işjeňleşýär, çaganyň predmet bilen täsir etmek mümkinçiligi ýokarlaýar.

Iki ýaşynyň içinde çaga nähilidir iş bilen meşgurlananda, şekilleri orunlaryna ýerleşdirende, halkalardan piramida ýygynanda ünsüň göwrümi ulalýar. Durnuklylygy ýokarlanýar. 3 ýaşynyň içinde çaga özi zerur obýektleri gözläp başlaýar.

Çaga ünsüniň kemala gelmeginiň şertleri şulardyr:

Onuň ähli islegleriniň kanagatlandyrylmagy, ynjalykdan çykarýan agyrylarynyň, näsaglyklarynyň ýoklugy, ruhy deňagramlylygy (oňasysz duýgular, emosiýalar).

Çaga artykmaç informasiýalaryň berilmezligi: güýçli wagyrdyrlar, tertipsiz sazlar, göz önünde artykmaç, gerekmejek zatlaryň ýoklugy we ş.m.

Çaganyň ýaşaýşynyň tertipliligi: wagtynda uklamagy, ýymitlenmegi, oýnamagy, sapaklaryň geçirilmegi, dynç almagy, bulam-bujarlygyň ýoklugy.

Nerw sistemanyň päsgellenme wezipesiniň kemala gelmegi.

Ünsli bolmak diýmek özüni häzir zerur bolmadyk täsirlerden saklamak, özüne gözegçilik etmek, özüni içerden dolandyrmak diýmekdir. Ol hem islendik psihologiki hil ýaly beýniniň kemala gelmeginiň we öwretmegiň netijesidir. Şonuň üçin-de 3 ýaşyndaky çaga bilen gysga wagtlaýyn sapaklary geçirmek mümkin.

Üç ýaşa çenli çaganyň ünsüniň umumy aýratynlyklary şulardyr: Çaganyň ünsi gysga wagtlaýyn, gowşak jemlenýär.

Kiçi çaga ünsüni özi dolandyрмаýar, ony daşky aýdyň, täze, güýçli täsirler dolandyryar. Ygtyýarsyz: geçirip bilmeýär, içerden dolandyrylmaýar.

Göwrümi dar: çaga başga zat berseň, öňküsini ýatdan çykarýar, gyzykly bir zat görse ýa-da diňlese, ýmegini hem bes edýär.

Çaga näçe ýaş, kiçi bolsa, onuň ünsüni daşardan söz arkaly dolandyrmak şonça-da kyndyr. 2 ýaşyn başlap, ünsüni ulularyň görkezmeleri dolandyryp başlaýar.

Kiçi çaganyň ünsi işjeň oýunlar, predmetler bilen täsir edilende has durnuklydyr.

Mekdebe çenli ýaşly çagalarda ünsüň ösüşi

Ünsüň göwrüminiň ösüşi. Sözleýşiniň ösmegi, özbaşdaklygynyň artmagy, işleriň dürli görnüşleri, beýniniň saklaýjy merkezleriniň kemala gelmegi ünsüň göwrümini artdyryar. Ünsüni çekýän zatlaryň mukdarynyň artmagy, olaryň hilleri, häsiýetleri, alamatlary ünsi çekýärler. Ony aýdyň, ýalpyldawuk zatlar öň özüne çeken bolsa, indi ony zatlaryň wezipeleri (“bu nämä gerek?”) özüne çekýär. Sözleýşiniň ösýänligi sebäpli ulular ony daşardan düzgünler, talaplar, görkezmeler bilen dolandyryrlar, gönükdirýärler. Indi tanyş iki-üç obýekti üns merkezinde saklap bilse-de, biri-birlerinden az tapawutlanýan meňzeş, çylşyrymly obýektlerde (harplar, sanlar, yzygiderli beýan etmek) ünsüň göwrümi kiçidir.

Ünsüň durnuklylygy. Ünsüň bu hili dominantanyň dowamly saklanyp bilşini aňladýar. Ol çaga oýunlarynyň dowamlylygynyň art-

magynda ýüze çykýar. Eger-de 1 ýaşly çaga bir dominantany 10-15 minut saklasa, üç ýaşlyda ol 27 minuda ýetýär. 5-6 ýaşlylarda 96-100 minuda ýetýär. Durnuklylygy ünsdäki sönmeler, dyngylar hem görkezýärler (olar işleýän nerw öýjükleriniň işe ýarawlygynyň gutaryp, wagtlaýynça “sönýänligini” aňladýar). Bu görkeziji gönükmelere, türgenleşigine bagly. Akyl ösüşi pes bolsa, akyl işlerinde “sönmeklik” ýygylaşýar. Çagany erkin, gyzykly, döredijilikli oýunlar az ýadadýar. Çaga üçin işleriň sözleýiş görnüşleri – hasaplamak, diňläni hakynda söhbetdeşlik, soraglara jogaplar bermek dartgynly bolup, çalt ýadadýar.

Durnuklylyga nerw sistemanyň güýji işe ýarawlylygy, päsgellenmeginiň oýanma bilen gatnaşygy täsir edýär.

Çaganyň ruhy deňagramlylygy (oňaysyz duýgularynyň ýoklugy), sagdynlygy, tertip-düzgüne öwredilenligi (başyna goýberilen dældigi), türgenleşigi, dürli işler bilen meşgullanyp, beýniniň dürli merkezleriniň deňölçegli işledilişi, erkiniň ösmegi ünsi ösdürýär. Bu döwrüň ahyrynda ol özüni ygtyýarly alyp baryp bilmegi başarmalydyr, şeýle bolmasa ol okuw işinde kynçylyk çekýär.

10-12 günlükden başlap, çaganyň ösüşi daş-töwerekdäki ýiti täsire gönügýär. Çaga ýakylan çyra seredýär. Bir aýyň ahyrynda çaganyň gözi birnäçe sekundyň dowamynda bir metr aralykdaky hereket edýän ýalpyldawuk zatda eglenýär. 6 aýlykda çaganyň ünsi eglenýän zatlaryň arasynyň daşlygy we ünsüň dowamlylygy bilen tapawutlanýar. Çaganyň ünsi ilki bilen aýk reňkli hereketlenýän we seslenýän zatlarda eglenýär. 2-3 aýlyk çaganyň ünsi uly adamyň ýüzüniň mimikasyna, sesine, hereketlerine gönügýär. 5 aýlyk çaganyň ünsi oýnawaçlarda eglenýär. Ol 7 aýlykdan soň oýnawaçlar bilen hereketleri ýerine ýetirmeklige köp üns berýär. Bir ýaşdan soň çaga ýöremek hereketini özleşdirmegi bilen onuň mümkinçiligi artýar. Şol bir wagtda ünsüň durnuklylygy artýar. Çaga 8-10 minutlap oýnawajyny oýnaýar. Kiçi çagalaryň ünsüniň şu aşakdaky ýaly aýratynlyklary bolýar.

1. Çaganyň ünsi gysga wagtly we durnuksyz bolýar.

2. Çaga öz ünsüne ýolbaşçylyk edip bilmeýär. Onuň ünsi ygtyýarsyz häsiýete eýe bolýar.

3. Çaganyň ünsüniň göwrümi dar bolýar. Ol nahar iýip otyrka, bir zat aýtsaň, ýímegini goýup diňleýär. Bir owadan oýnawaç görkezseň, elindäkini goýup, oňa elini uzadýar.

4. Uly adamyň dilden görkezmesine az üns berýär. Ol ony kem-kemden öwrenýär.

5. Çaganyň ünsi işiň dürli görnüşlerinde has durnukly bolýar. Oýunda, predmetler bilen manipulirlände, dürli hereketleri ýerine ýetirende we ş.m.

Irki ýaşly döwürde çagalarda üns kabul etme we pikirilenme bilen baglylykda ýüze çykýar. Irki ýaşda çagalarda ygtyýarsyz üns ýüze çykýar. Çaganyň ünsi bir predmetde uzak eglenmeýär. Şonuň üçin bu döwürde çaga bir iş bilen uzak meşgullanyp bilmeýär. Mekdebe çenli döwürde çagada ygtyýarly üns ýüze çykýar we ösýär. Çaganyň önünde duran has çylşyrymly wezipeleri çözmek üçin ondan durnuklylygy, ünsüligi talap edýär. Kiçi ýaşly çagalar 30-50 minut oýun oýnaýan bolsalar, uly ýaşly çagalaryň oýny 2 sagada çenli dowam edip bilýär. Mekdebe çenli ýaşly çaga öz ünsüne ýolbaşçylyk etmäge başlaýar. Ol öz ünsüni aýratyn predmetlere, hadysalara gönükdirmegi we onda jemlemegi başaýar. Ygtyýarly ünsüň ösmeginde uly adamlar uly orun eýeleýär. Uly adamyň dilden görkezmesi çaganyň ünsüniň bir zada jemlemegine kömek berýär. Şoňra kem-kemden çaga zerur netijesini almak üçin haýsy zada üns berjekdigini söz bilen belgileýär. Çaga uly adamyň dilden görkezmesini ünsli diňleýär we şoňa görä hereket etmeklige çalyşýar.

§ 27. Ýadyň ösüşi

Öwrenmek üçin ýadyň şeýle görnüşleri ýüze çykarylýar. Näme ýat tutulýan we ýatda galýanlygyna görä: hereket, obrazly, emosional we söz-logiki ýat. Ýat tutmakda maksat goýulýandygyna görä, ygtyýarsyz we ygtyýarly ýat bolýar. Çaganyň ýady hakynda professional gürrüň edeninde “men çaganyň ýadyny öwrendim”, “çaganyň ýady erbet” diýip, umumy gürrüň etmeli däl-de, ony takyklaşdyrmaly, meselem, predmet şekilleriniň kömegi bilen 5 ýaşly çaganyň gysga wagtlaýyn obrazly ýadyny öwrenmek, goşgulary ýat tutduryp, 6 ýaşly çaganyň uzak wagtlaýyn emosional, söz-logiki ýadyny öwrenmek we ş.m.

Ýadyň haýsy görnüşiniň işe goýberilişi çaganyň esasy işlerine, onuň talaplaryna baglydyr, sebäbi ýat şol işleri üpjün edýär. Meselem,

6 yaşly çagalar sýužetli-rolly oýun oýnamakçy. Onuň üçin terbiýeçi çagalaryň arasynda rollary paýlaýar düzgüni beýan edýär. Ýadyň nähili faktlarda ýüze çykyşlaryna we ösüş ugurlaryna seredeliň.

Görüş-obrazly ýady

Kabul edilip, psihikada dörän takyk obrazlaryň umumylaşmagyna göz önüne getirmeler diýilýär. Göz önüne getirmeler mekdebe çenli yaşly çaganyň ýadynyň esasy mazmunyny düzýär. Ol obrazlar çaganyň durmuşynda duşan adamlary, olaryň boluşlary, durmuşy zatlar (öýde, çagalar bagynda), gök önümler, agaçlar, güller, ösümlükler, haýwanlar, guşlar, giňişlik we wagt hakyndaky obrazladyr.

Irki çaga göz önüne getirmelerine anyk dällik, bitewilik (bölekleriň, detallaryň ýoklugy) baglanyşyksyzlyk, ulgamsyzlyk, hereketsizlik mahsusdyr. Bu sypatlar çaganyň döredýän şekillerinde aýdyň ýüze çykýarlar. Daşary ýurt psihologlary çaganyň obrazly ýadyny, onuň mazmunyny (içki dünýäsi, nämeler we nähili görnüşde saklanýarlar) öwrenmek maksady bilen ony daşary çykarmak, ýagny çaganyň döreden şekillerini ulanmak usulyny tekliptdiler we öwrendiler. Dürli taryhy döwürlerde, dürli ýurtlarda ýaşaýan we dürli halklaryň çagalarynyň döreden şekillerini öwrenip, olara mahsus umumylyklary ýüze çykardylar. Çaganyň döreden şekillerini öwrenip, şeýle netijä geldiler.

Çaganyň döreden şekilleri arkaly olaryň aňyndaky göz önüne getirmeleri aňladylyar. Şekillerdäki ýalňyşlyklar, gödek goýulmalar psihikadaky obrazlaryň kemçiliklerini görkezýärler.

Çaganyň döredýän şekili ýaşyna görä üýtgäp, üç döwürden geçýär:

Gyzyklar döwri (2-3 ýaş)

Shema döwri (4-8 ýaş)

Shemanyň aýrylmagy(8-12 ýaş).

3 yaşly çaga galam bilen kagyzda tertipsiz çyzyklary geçirýär we şony hem şekil hasaplaýarlar. Şekili shema degişli etmäge şular esas bolýarlar.

a) Şekilde esasy bölekler ýetmeýär, meselem, haýwanyň gulagy ýa-da aýagy ýok.

b) Bitin şekiliň ýa-da böleginiň görnüşi ýoýlan, meselem, kellesi uzyn, elleri inçe we uzyn.

ç) Bölekleriň proporsiýasy bozulan, meselem, kellesi bedeninden uly. Şekillerdäki beýle ýoýulmalar çaganyň ýaşyna we akyl ösüşine baglydyr. Şu hadysa çaga intellektini diagnostirleýän şekil testlerinde ýetmeýän detallar, ýumuşlar görnüşinde ulanylýar.

3. Şekilleriň bir döwürden beýlekisine geçişi okatmaga, öwretmäge bagly bolman, eýsem ýaşyna baglydyr.

4. Çaga özünde çuňňur tolgunma galdyranlary şekilde aňladýanlygy üçin ol predmetlerde özüne güýçli täsir eden bölekleri şekillendirip, beýlekilerini ýatdan çykarýar.

Ýokarda beýan edilen garaýyş nähilidir faktlara esaslansa-da, bir-taraplydyr. Sebäbi çaganyň döreden şekili diňe onuň aňynyň kopiýasy bolman, eýsem onuň şekillendirip biliş endiklerine hem baglydyr. Şonuň üçin-de ylmy psihologiýa şeýle netijelere geldi:

3,5 ýaşly çaganyň çeken şekili bilen onuň psihikasyndaky predmetleriň obrazynyň arasynda uly tapawutlar bar. Ol uly adamlaryň çeken oňat şekillerini tanaýar. Onuň psihikasyndaky obrazlar doly, anyk däl bolanlygy üçin şeýle hem şekillendirýär.

Çaga syn etmegi, obýektleri gözleri bilen doly öwrenmegi, soňra şekillendirmegi öwretmeli.

Şekillendirmegiň ýokarda aýdylan döwürleri ýaşyna däl-de okatmaga, öwrenmäge bagly.

Bitewi predmeti doly öwrenip, ondaky bölekleriň orunlaryny tapmak we olaryň özara gatnaşyklaryny ýüze çykarmagyny öwrenip, şekilleriň hilini gowulaşdyrmak mümkin.

Söz-logiki ýady

Çaganyň ýady näme ýat tutýanlygy bilen däl-de, eýsem ol ýatda saklananda nähili baglanyşyklary ulananlygy bilen häsýetlendirilýär. 4-5 ýaşly çaga daşky, tötänleýin, ýüzleý baglanyşyklary aň ýetirmän ulanýar. Çaga ösdügiçe, ol aň ýetirilen logiki baglanyşyklary ulanyp, ýat tutmagy kämilleşýär.

Ýat tutmak we ýatda diňletmek üçin ýat tutmagyň şertleri (ýagdaýlary) we usullary möhümdir. Işiň görnüşleriniň ýat tutmaga täsirini öwrenmek maksady bilen Z.M. Istomina 4,5,6,7 ýaşly çagalaryň ýat tutuşlaryny işleriň dört görnüşinde synap görýär: sýužetli-rolly oýunda, zähmet ýumuşlaryny ýerine ýetirtmekde, ertekileri,

hekaýalary diňletmekde we laboratoriýa şertlerinde. İşleriň ähli görnüşinde çaganyň ýaşynyň artmagy bilen ýadynyň göwrüminiň artýanlygyny anyklaýar. Has önümlü görnüşi ertekileri diňletmek, iň pes derejesi-laboratoriýa synagy bolupdyr. 5 ýaşlaryndan başlap, çagalar ýat tutmaly maglumaty ünsli synlaýarlar, sözleri ýa-da şekilleri toparlara bölmäge çalyşýarlar.

Ygtyýarly ýat. Mekdebe çenli ýaşyň ahylarlaryna çaga öz ýaşyndy dolandyrmagyň başlangyç görnüşlerini özleşdirýär. 25 sany şekili we 25 sözi ýat tutmakda “hökman ýat tutmaly” diýen gollanma ygtyýarly ýady işe goýberýär we ýat tutmagyny önümlü edýär. Ygtyýarly ýat tutmaklyk beýleki işlere hyzmat etmekde – goşgyny ýat tutmaly we baýramçylyklarda aýdyp bermeli, oýnuň düzgünini oýnatmak üçin ýat tutmaly we ş.m. ulanylsa netijeli bolýar.

Çaganyň ýadynyň ösüş ugurlary:

Ýadyň göwrümi artýar.

Ýatda dikeldýän maglumatlaryň dolulygy, ulgamlylygy (içki baglanyşygy) we takyklygy ýokarlanýar.

Ýat tutulandan ýatda dikeldilýänçä saklanýan wagtyň dowamlylygy artýar.

Ýat tutmaklyk mazmun baglanyşyklaryny, täze maglumatyň ýatda öňden barlygy bilen baglanyşyklaryny ýüze çykarmagy ulanyp, onuň göwrümini we saklanýş wagtyny artdyrýar.

Ýat ygtyýarly häsiýete eýe bolýar.

Ýat tutmagyň rasional usullaryny (böleklere bölmek, olary baglanyşdyrmak, klassifikasiýasyny ýerine ýetirmek we ş.m.) özleşdirip, ulanyp başlaýar.

Irki çagalyk

1. Çaganyň ýady uly plastikligi bilen tapawutlanýar, ýagny täsirlەر aňsat ýatda saklanýar. Çaga aňsat we çalt ýat tutsa-da, olaryň ýady ulularyňkydan garypdyr. Olar ýadynda tötänleýin wakalary, hadysalary, ulularyň sözleýşinden bölekleri we ş.m. saklaýarlar, ýagny ýady guramaçylyksyz, tertipsiz hasiýete eýedir. Olar şeýle görnüşde hem ýatda dikeldilýär. Ýatda saýlama häsiýet ýok, tötänlikler agdyklyk edýär. Ýadyň ösüşi ýat tutmagyň, saklamagyň we ýatda dikeltmegiň tertipleşmegi, ulgamlyga birleşmegi görnüşinde bolýar.

2. Çaganyň ýaş döwrüniň esasy işine görä, oňa hyzmat edýän ýadyň görnüşleri dürli bolýarlar. P.P. Blonskiniň pikiriçe, dürli ýaşlarda ýadyň dürli görnüşi agdyklyk edýär. Hereket ýady çaganyň ýaşasyşynyň ilkinji aýlarynda agdyklyk edýär (ol dürli hereketler bilen öz bedenine erk etmeli we predmetleri hereketleri bilen öwrenmeli). Ýaşasyşynyň üçünji aýyndan emosional ýady işjeňleşýär (bäbeklik döwrüniň esasy işi çaganyň ulular bilen emosional aragatnaşygydyr). Iki ýaşynda obrazly ýady ösüp başlaýar (çaga predmetleri, özüni gursayan zatlary öwrenmeli). 6-7 aýlykda döräp başlan söz ýady 7-8 ýaşlarynda (okuwy söz-logiki ýat üpjün edýär) aýdyň ösýär.

3. Ýatda dikeltmekligiň dürli derejeleri tanamaklyk, tötänleýin ýatda dikeltmek (öz-özünden asossiasiyalar boýunça üzlem-saplam maglumatlar, wakalar ýada düşýärler) we bilgeşleýin aňly zerur materialy (zerur telefon nomerini, mesele çözmekde gerek bolan formulany, ýüzlenmeli adamy we ş.m.) ýatda dikeltmekdir. Öň ýatda bar bolan maglumat (söz,obraz) gaýtadan kabul edilende ýatda dikeldilse, oňa tanamak diýilýär.

Çagada, ilkinji nobatda, tanamak formirlenýär. 2-3 aýlyk çaga ejesini tanaýar; 5-6 aýlyk çaga öň görkezilen oýnawajy tanaýar we ony beýlekilerden saýlap alýar; 5 aýlaryndaky bäbek golaý adamlaryny sesi boýunça tanaýar. 1 ýaşyň ahyrynda çaga köp gezek diňlän saz eserini (ritmi, tempi, güýji boýunça) tanaýar, ony eşidende şatlanýar.

Ýaşasyşyň birinji ýylynda ýadyň ýapyk wagty (ýat tutýan kabul etmekden ýatda dikeldilýänçä geçýän wagt) artýar. Eger-de 7-9 aýlyk çaga tanyş adamlary iki-üç hepdeläp görmese-de tanaýan bolsa, bir ýaşly çaga tanyş adamlary bir ýarym-iki aýlap görmesede tanaýar. Üç ýaşly çaga geçen ýylda bolan öýi, bagy, oňa ýoly tanaýar. Ýagny ýady uzak wagtlaýyn düzüjisi ösýär. Ol psihikanyň umumy ösüşini, baýlaşmagyny aňladýar.

4. Hereket ýadynyň ösüşi bir ýaşynyň ortasynda başlanýar. Onuň baş sebäbi çaganyň predmetler bilen dürli täsirleri we hereketleridir. Çaganyň predmet hereketlerinden maksada ýetenleri položitel emosiýalary döredýärler we ýatda saklaýarlar. 1,6 ýaşly çaga ýaşasyşyň amatly şertlerinde (garaşyk ýeterlik bolsa) hereketleri: tutmagy, süý-

şürmegi, süýrenmegi, münmegi, düşmegi, çykaryp almagy we ş.m. ygtyýarly yerine ýetirýär. Üç ýaşyň ahyrynda hereket ýadynyň esasynda ýerine ýetiriji täsirleri(zatlary ulanmak boýunça) ýerine ýetirýärler. Olar soňra emele gelmegi özüne hyzmat ediji täsirleriň, hereketleriň – ýuwunmaklyk, geýinmeklik, çykarynmak, naharlanmak we ş.m. esaslaryny düzýärler. Hereketleri myşsalar ýerine ýeterse-de, olardan dörän myşsa duýgularyny beýni ýatda saklaýar (myşsa duýgulary doýmaýan,irizmeýän duygulardyr, şonuň üçin-de sagdyn çaga uly höwes, yhlas bilen dyngysyz hereketde, täsirlerde bolýar). 1-3ýaş (irki çaga-lyk) döwründe çaganyň myşsa-hereket-daýanç ulgamynyň kemala gelmegi üçin amatlygyna görä, şu döwürde çaga dürli çylşyrymly predmetli hereketleri – pökgini zyňnak we tutmak, pökgini halka zyňmak, bökmek, dürli sport maşklaryny ýerine ýetirmek, galam, kagyz, gaýçy, çyzgýç we ş.m. bilen dürli täsirleri (olary ulanmak boýunça) ýerine ýetirmegi öwretmeli, türgenleşdirmeli.

Anyk, takyk, aň ýetirilen, maksatly hereketleriň, täsirleriň (meselem, laýyk getiriji täsirler) görüş we myşsa gözegçiligi esasynda sazlaşykly, dogry ýerine ýetirilişine sensomotor koordinasiýa diýilýär. Bu döwür şeýle sypaty formirlemäge amatlydyr,şol döwür boş geçirilse, ony soňra formirlemek kynlaşýar, çaganyň umumy ösüşine, şol sanda psihiki ösüşine zyýan ýetirilýär.

5. Sözlere ýady ösýär. 6 aýlykdan başlap, käbir sesleri, bogunlary, käbir sözleri ýat tutup başlaýar, olary kesgitli adamlara (eje, kaka), zatlara (göz, burun, towşanjyk, köýnek), hereketlere (tut, göter, zyň) degişli edýär. Şolaryň esasynda ýönekeýje görkezmeleri ýerine ýetirip başlaýar. Sözlüginin baýlaşmagy, sözleme düşünmegi bilen sözleýşi özboluşly aýratyn psihologiki işe öwrülýär – sözleýiş mazmuna eýe bolýar. Şonuň üçin-de bu döwürde çaga deňişmelere, ýomaklara, goşgulara örän duýgurdyr. Bu döwürde sözleýşiniň ösmegi üçin onuň tejribesini (onuň görýän, täsir edýän zatlar dünýäsini) baýlaşdyrmaly we şonuň esasynda sözleýşini bilgeşleýin ösdürmeli.

6. Ýat prosesi üýtgeýär, onuň kabul etmekden baglanyşygy azalýar, özi aýratyn prosese, hadysa öwrülýär. Tanamaklykdan ygtyýarsyz ýatda dikeltmeklige geçýär (ulularyň soraglary, gönükdirmeleri, duşýan ýagdaýlary), soňra ygtyýarly ýatda dikeltmek döreýär. Ol, ilkinji nobatda, hereket ýadynda aýdyň görünýär. Meselem, 2,5 ýaly

çaga diwanyň aşagyndan düýn şol ýere togarlanyp giňden pökgini gözleýär.

Yokarda beýan edilen ösüş derejeleriniň esasynda mekdebe çenli ýaşly çaganyň ýady ösýär.

Mekdebe çenli ýaş döwri

Mekdebe çenli döwürde çaga ýeterlik tejribe toplaýar, psihikasy baýlaşýar: durmuşy bilimleri – göz önüne getirmekleri (obrazlar) we düşüňjeleri (sözler) toplanýar, çaga endikleri we başarnyklary gazanýar. Bu döwürde çaganyň obrazly ýady başlanýar, şol hem akyl ösüş üçin möhümdir.

Zatlaryň keşbini döretmekde täsirleriň orny

Taýýar böleklerden, elementlerden çaganyň bütewi şekili döredip bilşini öwrenmek, obraz döretmek üçin passiw syn etmegiň ýeterlik dälidigini, praktiki-gurnamaklyk we şekillendirmek täsirleriniň gerekdigini anykladylar. Çagalaryň şekil, obraz dörediş prosesine syn etmeklik we analiz bermek esasynda şeýle netijelere gelindi:

1. Psihikada galan göz önüne getirmeleri dikeltmek. Öz-özünden bolman, ýörite prosesdir. Onda aňdaky bar yzlardan obraz dikeldilýär, guralýar.

2. Şekillerde obrazlaryň giňişlik häsiýetleriniň anyk dälligi kabul etmegiň kemçiligidir.

Psihikadaky obrazy dikeltmekde olary “gurnamak” täsirlerini öwrenmeli. Olaryň bir görnüşi sözleýşi ulanmakdyr. Predmeti, onuň daş keşbini, içki elementlerini, aýratynlyklaryny sözlerde aýtmak obrazyň doly we anyk bolmagyna getirýär.

Göz önüne getirmeleriniň derejeleri

Keşpleri dikeltmegiň şeýle derejeleri bar:

1. Tanamak derejesi – gaýtadan kabul edende tanaýar.

2. Dikeltmegiň passiw derejesi – daşardan berilýän soraglar, aýdylan gürrüňler, beýan etmek boýunça we assosiýasialardan dörän obrazlar.

3. Obrazlaryň erkin, ygtyýarly ýatda dikeldilişi we ulanylyşy 6-7 ýaşlarda mahsusdyr.

4. Ýokary derejede obrazly aňda böleklere, alamatlara dargadyp, olary başgaça utgaşdyryp, täze obrazlar, nagyşlar döredýär. Bu görnüşi döredijilikli işlerinde ulanylýar.

Obrazly ýady şeýle ugurlarda ösýär:

Ýatda saklanýan obrazlaryň mukdary artýar.

Kabul etmek medeniýetiniň ýokarlanmagy bilen obrazlar aň ýetirilen, anyk, doly, takyk bolup başlaýarlar.

Obrazlar özara baglanyşykly erkin dikeltmek ulgamly, toparlara birleşen bolýarlar.

Saklanýan obrazlary erkin dikeltmek we dürli ýagdaýlarda, dürli şertlerde ulanmak mümkinçiligi ýokarlanýar.

Aň ýetirilen, dolandyrylýan derejä geçýärler.

Çaganyň dürli ýaş döwürlerinde ýadynyň ösüşi

Bäbeklik we irki ýaşly döwürde çagalarda ýadyň ösüşi. Ýat çaga doglanyndan başlap kemala gelýär we ösýär. Ýatsyz psihiki ösüş bolmaýar. Adamyň durmuşynda ýat onuň psihiki durmuşynyň esasydyr. Çaga üç ýaşynda daş-töwerek baradaky birnäçe täze düşüňjeleri özleşdirýär. 3 ýaşa çenli ol öz ene dilini doly özleşdirýär. Çaganyň psihiki ösüşinde hereket, obrazly we emosional ýat uly orun eýeleýär. Çaga öz ýerine ýetiren we özünde has güýçli täsir galdyran zatlary gowy ýadynda saklaýar. Aň ýetirmeklige gatnaşýan psihiki prosesleriň hemmesiniň hem ösmegine we kämilleşmegine ýat gatnaşýar. Çaga predmetler, olaryň aýratynlyklary, ähmiýeti baradaky täze düşüňjeleri kabul etmäniň, pikirlenmäniň, hyýalyň gatnaşmagynda özleşdirýärler. Şol düşüňjeler ýatda saklanylýar we aň ýetirmäniň ösüşinde serişde bolup hyzmat edýär. Bäbeklik we irki ýaşly döwürde çaganyň ýady ygtyýarsyz bolýar. Ol ýatda saklamak ýa-da ýada düşürmek üçin hiç bir güýç sarp etmeýär. Çaganyň köp gaýtalaýan hereketleri, sözleri ýadynda galýar. Eger uly adamlar öwretseler, irki ýaşly döwürde çaga uly göwrümlü goşgulary, ertekileri ýatda saklamagy başaýarlar. Ýöne ol çaganyň umumy akyly ösüşiniň, özboluşly aýratynlygynyň wezipesi däl-de, ol şu döwürdäki çagalara mahsus bolan nerw sistemasynyň beýnisiniň umumy maýyşgaklygynyň netijesidir. Bu ýaşda çagalar gören we eşiden zatlaryny çalt ýatda saklap bilýän bolsalar hem olaryň ýady uly adamlaryňky ýaly baý däldir. Çaga öz ýadyna ýolbaşçylyk

edip bilmeýär. Täsirler tertipsiz ýatda galýar. Ýadyň dürli görnüşleri çaganyň ösüşiniň dürli döwürlerinde ýüze çykýar. Hereketleri ýatda saklamak çaganyň ilkinji aýlarynda bolup geçýär. Bir ýaşyň ortalarynda emosional ýat ýüze çykýar.

Bir ýaşyň ahyrynda we çaganyň irki ýaşynda obrazly ýat kemala gelýär we ösýär. Bäbeklik döwründe çagalarda daş-töwerek barada ýönekeý düşüňjeler kemala gelýär. Olar tanamagyň üsti bilen tejribe toplayýarlar. Tanamak üçin birinjiden, şol predmete hasiýetli aýratynlyklary baradaky aň ýetirijilikli bilimler ikinjiden, olary tapawutlandyryp bilmek zerurdyr.

Tanamakda ýat kabul etme bilen baglanyşykda bolup geçýär. Özüne tanyş adamlary göreninde çaga ýylgyrýar, ellerini, aýaklaryny hereketlendirýär. Baş aýlyk çaga özüne ýakyn bolan adamlaryň sesini beýlekileriňkiden tapawutlandyrmagy başaýar. 8-9 aýlyk çaga özüne ýakyn bolan adamy 2-3 hepdelik aýralykdan soň tanamagy başaýan bolsa, iki ýaşyndaky çaga 1,5-2 aýlyk aýralykdan soň hem tanamagy başaýar. Iki ýaşynda çaganyň ýady has ösüp başlaýar. Onuň sebäbini çaganyň ýöremek hereketini özleşdirmeginiň netijesinde tejribesiniň baýlaşmagy bilen düşündirip bolar. Bu döwürde çaganyň nerw aparatynyň kämilleşmegi hem onuň ýadynyň göwrüminiň giňemegine getirýär. Predmetler bilen ýerine ýetirilýän hereketleri özleşdirmeklik hereketleri ýatda saklamaga gowy şert döredýär. Iki ýaşyndaky çagalar ýat tutmak hereketini has ýeňil we guramaçylykly ýerine ýetirýärler. 1 ýaş 6 aýlyk çaga ýöremek, salmak, çykar-mak, zyňmak, gapmak, çekmek ýaly hereketleri özleşdirip başlaýar. Üç ýaşly çaga soň endige öwrülýän hereketleri özleşdirip başlaýar. Ýuwunmak, çemçäni dogry tutmak, köýnegiň iligini dakmak, köwşüniň bagjygyny daňmak, päsgelçilikden ätläp geçmek, ylgamak, bök-mek ýaly hereketleri özleşdirip başlaýar. Bu hereketler gaýtalamakly-gyň üsti bilen ýatda saklanýar.

Irki ýaşda sözleri ýatda saklamak uly ähmiýete eýe bolýar. 6 aýdan başlap, çaga predmetler, adamlar, hereketler bilen baglanyşykly sözleri ýatda saklap başlaýar. Çaga ilki sözi ýatda saklaýar, soňra onuň mazmunyna düşünmegi özleşdirýär. Iki ýaşyndaky çaga “Gur-jagy getir!” diýeniňde, ol ýatda galan söze daýanyp hereket edýär. Çagada ilki ygtyýarsyz, soň ygtyýarly ýat ösýär. 2 ýaşly çaga otagyň

içinde ynamly hereket edip, öz oýnawajyny goýan ýerinden tapmagy başaýar. Çaga emosional täsir eden ýagdaýlar has gowy ýadynda galýar. Ol emosional kabul etmäni öňki mazmuny bilen baglanyşdyrmagy başaýar. Çaganyň ýady onuň gyzyklanmasydyr hem diýilýär. 1 ýaş 7 aýlyk çaga ejesiniň täze egin-eşik geýenini görüp aglaýar. Ol ejesiniň gitjegini aňýar. Irki ýaşda çaganyň ýadynyň ösmeginiň esasy üstünlikleriniň biri hem onuň nusga boýunça ýatda galdyrmagy, gaýtadan dikeltmegi we dilden tabşyrylan ýumşy ýerine ýetirmegidir.

Mekdebe çenli ýaşly döwürde çaga belli bir derejede tejribe toplaýar. Çaga täze düşüňjeleri özleşdirýär we endikler, başarnyklar bilen ýaraglanýar. Çaganyň akyl ösüşinde obrazly ýat uly orun eýeleýär. Obrazly ýadyň ösüşü kiçi ýaşdan başlaýar. Bu döwürde ol ygtyýarsyz häsýete eýe bolýar. Ýatda galdyrmak we ýada düşürmek çaga işiň dürli görnüşleri bilen meşgullananynda ýüze çykýar. Çaga işiň dowamynda özüni gyzyklandyryň, täsir galdyryň işe gönükdirilen zatlaryny ýadynda saklaýar. Kiçi ýaşly çaga öz öňünde bir zady ýatda saklamaga degişli maksat goýup bilmeýär. Haçan-da üç ýaşly çaga iki surat berip, onuň birini synlamak, beýlekisini ýatda saklamak tabşyrylanda, ol özüni birmeňzeş alyp barýar. Suraty ýatda galdyrmak işine çaga hiç hili synanyşyk etmeýär. Ýöne bu döwürde ygtyýarsyz ýatda galan zatlaryň takyk we uzak wagtlaý ýatdan çykmaýan ýagdaýlary hem bolýar. Muňa çagalyk ýyllary baradaky ýakymly ýatlamalaryny mysal getirmek bolar.

Ygtyýarly ýat orta ýaşly döwürde ösüp başlaýar. Ol çagalaryň döredijiliginde, oýunlarynyň dowamynda ýüze çykýar we ösýär. Uly adam çaga ýumuş tabşyrynynda ony gaýtaladýar. Ýatda galdyrmagyň iň ýönekeý usuly gaýtalamakdyr. Uly ýaşly döwürde hem ygtyýarly ýadyň ösüşinde gaýtalamak esasy orny eýeleýär. Uly ýaşly çagalarda obrazly ýady ösdürmekde suratlardan peýdalanýar. Suratlar arkaly sözleri ýatda saklamaklyk öwredilende olar 2,5-3 esse köp sözleri ýatda saklap bilýärler.

Mekdebe çenli ýaşly döwürde ygtyýarly ýady uly adamlaryň ýolbaşçylygynda özleşdirýärler, ygtyýarsyz ýat bolsa esasy orunda bolmagynda galýar. Mekdebe çenli ýaşly çagalaryň arasynda uly adamlara garanynda fotografiki we eýedediki ýatlylary has köp duş gelýär. Ýöne çagalaryň köpüsi wagtyň geçmegi bilen bu ukyby ýitirýärler.

§ 28. Hyýalyň ösüşi

Çylşyymly ýagdaýda maglumatlaryň ýetmezçiligi uly bolanda, meseläni çözmekde obrazlary döretmek, ulanmak we özüni alyp bar-magyň maksatnamalaryny düzmegine hyýal diýilýär.

Daşky dünýä bilen ýaňy tanşyp başlan çaga üçin ýagdaýlaryň kesgitsizligi, nämälimligi, näbelliligi örän uly ähmiýete eýedir. Onuň durmuş tejribesi az, pikirlenmegi kämilleşmedik, emma her bir ädim-de täze, näbelli zatlar, hadysalar duşýarlar. Psihikadaky bulam-bujar-lygy aýyrmak, bilimleri, maglumatlary tertipleşdirmek, anyklamak, öz ornuna goýmak islegi çaganyň bilijilik gyzyklanmasýndan öň ýüze çykýar.

Çaganyň ösýän beýnisi elmydama sensor maglumatlaryň gelme-gine mätäçdir. Ikinji tarapdan, gelyän sensor informasiýanyň muk-dary uly we köp görnüşli bolup, olary kämilleşmedik pikirlenmesi işläp ýetişmeýär. Netijede, psihikada gelyän köp daşky maglumatlar bilen olary işlemek mümkinçilikleriniň, içki informasiýasynyň, bilim-leriniň, başarnyklarynyň, endikleriň arasynda gapma-garşylyk, dawa döreýär. Şeýle ýagdaýlarda alynýan maglumatlary işlemegiň serişdesi hyýaldyr. Hyýal maglumatlaryň arasynda baglanyşyklary, utgaşmala-ry döredýär. Pikirlenmesi gowşaklygy sebäpli hakyky baglanyşykla-ry, utgaşmalary döredip bilmeýär.

Şeýlelikde, ulularyňkydan çaga hyýalynyň tapawutlarynyň biri-de predmetleriň we hadysalaryň arasyndaky baglanyşyklary döretme-gindäki uly erkinlikdir. Onuň sebäbi çaganyň durmuş tejribesiniň çäklidigi we pikirlenmesiniň tankydy dälidigidir. Daşky dünýädeki nämälimligi hökman aýyrmak çaga nämä gerek. Soraglaryna ulular jogap bermeseler, olar oňa garaşman hyýalyny işe goýberýär.

Çaga hyýalynyň ulularyňkydan tapawutlary şulardyr: Birijiden ulularyň döreden obrazlary çagalaryňka görä durnukly we hakykata golaýlaşýar. Ikinjiden, çaganyň utgaşdyrmak mümkinçilikleri uly, onuň üçin bolmajak zat ýok. Emma onuň tejribesiniň garyplygyna görä, döredýän obrazlary hem garypdyr. Üçünjiden, çagalarda emo-sialar bilen hyýalyň arabaglanyşygy has güýçlüdir. Çaga entek öz emosiýalaryny we hyýalyny dolandyryp bilmeýär, olaryň takyklygy gowşak.

Çagalyk döwründe hyýalyň işleýşi has güýçli bolup, onuň psihi-ki ýaşayşynda orny uludyr. Şonuň üçin-de ähli çagalar fantaziýaçylar bolup, olarda fantastiki ertekilere, wakalara ymtymalar güýçlüdir.

Çaganyň ähli isleglerini ulularyň kanagatlandyryanlygy üçin, onuň özüne daşky dünýäni öwrenmek, özleşdirmek galýar. Daşky dünýäni özleşdirmek üçin onuň zatlary, hadysalary bilen özara täsir edişmeli. Emma täsir etmek mümkinçilikleri çagada ýeterliksiz. Çaganyň elmydama täsir etmek islegleri bilen mümkinçilikleriniň arasyndaky gapma-garşylyk oýunlarda çözülýär.

Oýunlarda hakyky zatlar, adamlar, täsirler ulanylman, hyýalda olaryň döreden obrazlary ulanylýar. Bu ýerde hyýal oýun täsirlerini, ýagdaýlaryny kesgitlemän, şertleri hyýaly ajaýyp edýär we ony döredýär. Hyýal apparaty mekdebe çenli ýaşly çaganyň esasy işi bolan oýny maglumat, informasiýa bilen üpjün edýär, oňa hyzmat edýär. Bu bolsa hyýalyň ikinji wezipesidir.

3-4 ýaşly çagalar oýunlarda onuň serişdeleriniň hakyky predmete golaýlygyny talap edýär. Entek olar hakykatdan daşlaşyp bilmeýärler.

Keşbi boýunça hakyky zatlara meňzeş oýnawaçlary ulanýarlar. Oýnawaçlarda çaga ulularyň hakyky işlerini imitirleýärler. 5-6 ýaşlarda hyýal üçin predmetiň asyl nusgasyna meňzeşligi zerur däl. Daşky meňzeşlige zerurlyk ýitýär. Ösen hyýal oýnuň planyny, serişdelerini, täsirlerini beýnide döredýär.

Oýna hyzmat etmekde döreýän hyýal soňra beýleki işlere hem geçýär. Ol çaganyň döredýän şekillerinde, hekaýalarynda, goşgularynda has aýdyň ýüze çykýar. Bu ýerde hyýaly döretmekde sözleşşiniň ähmiýeti artýar. Sözleşişde zatlar, täsirler çalşyrylýar. Hyýalyň ösüşi ygtyýarsyz passiw görnüşinden bilgeşleýin işjeň görnüşine geçmegidir.

Çaga iki dünýäde ýaşaýar: birinjisi ýaşaýan hakyky dünýäsi, onuň zatlary, hadysalary, adamlary, ikinjisi, onuň hyýalynda döredilen fantastiki dünýä. Şol ikinjisi hem çaga üçin gymmatly, ahmiýetli. Hakyky dünýädäki ýetmezçilikleri, mätäçlikleri hyýaly dünýäsindäkileri bilen doldurýar we netijede psihikany ezilmekden, kemsidilmekden goraýar.

Çaganyň fantaziýasyny ösdürmegiň şu aşakdaky ýaly usullary we şertleri bar:

Oňa položitel ahlakly fantastiki ertekileri, hekaýalary labyzly okap bermeli.

Fantastiki mazmunly, ynsanperwer, manyly telefilmlere tomaşa etdirmeli.

Özüniň dürli oýunlaryny gurap, olarda hyýalynyň işlemegini, işjeňligini gazanmagy.

Özüne fantastiki mazmunly ertekileri düzmegi, şekilleri döretmegi öwretmeli.

Hyýalyň ösüşi položitel emosiýalar duýgular bilen bagly bolanlygy üçin hyýal onuň ruhy deňagramlylygyna, sagdynlygyna ýardam edýär.

Hyýalyň ösüşiniň praktiki ähmiýeti okuwa çekilmek bilen görmedik zatlary, ýurtlary, tebigat hadysalary, taryhy wakalar hakynda bilimleri özleşdirmegidir. Beýle işde hyýal söz beýanyny obrazlara öwürmäge ýardam edýär we ony ruhy baýlaşdyrýar. Hyýaly ösmedik çaga hakykatda bar bolan, emma özüniň gös-göni görmedik zatlaryna, wakalaryna ynanmaýar.

Çaganyň dürli ýaş döwürlerinde hyýalynyň ösüşi

Irki ýaşly döwürde çagalarda hyýal ygtyýarsyz ýüze çykýar. Ol daş-töwerekdäki predmetlere, hadysalara bolan gyzyklanmanyň esasynda ýüze çykýar. Çaga oýun oýnanynda uly adamlaryň hereketini bolşy ýaly gaýtalaýar. Surat çekeninde hyýala daýanman, özleşdiren hereketleriniň esasynda çekýär. Diňe alnan netije onda degişli obrazlaryň döremegine getirýär. Çaga ertekini, hekaýany diňläninde onuň gahrymanlaryny, bolup geçýän wakalary göz önüne getirmeklige çalşýar. Çagada durmuş tejribeleri az bolansoň, olar predmetleri, hadysalary suratlandyrylyşy ýaly göz önüne getirip bilmeýärler. Çagalarda ata-ene barada erteki diňlänlerinde, öz ata-enelerini göz önüne getirýärler. Oýnawaçlar barada gürrüň edilende öz oýnawaçlaryny göz önüne getirýärler. Irki ýaşly döwürde çagalara syn edilip, olaryň baý hyýaly göz önüne getirmeleri bar diýlen netijä gelinýär. Ýöne bu beýle däldir. Irki ýaşyň ahyrynda çagalaryň özleri ertekileri “düzüp” başlaýarlar. Şol ertekiler çaganyň hyýalynyň, fantaziýasynyň netijesi däldir. Olar öňki tanyş bolan ertekilerinden böleklerdir.

Kiçi we orta ýaşly döwürde çaganyň hyýaly irki ýaşly döwürdäki ýaly, gaýtadan dikeldiji görnüşde bolýar. Olar uly adamlaryň gürrüňlerindäki, ertekilerdäki, hekaýalardaky obrazlary gaýtadan dikeldýärler. Şol obrazlar çaganyň düşünjesiniň giňligine bagly bolýar. Ýöne çaganyň düşünjesiniň azlygy sebäpli onuň göz önüne getirýän obrazlary hakykata meňzemeýär. Çaganyň hyýaly uly adamyňkydan täsirli, emosionallylygy, çalt ýüze çykýanlygy bilen tapawutlanýar. Çaganyň duýgulary hyýala täsir edýär. Olar, köplenç, özlärini uly adamlar ýaly göz önüne getirmegi halaýarlar. Onuň bir aýratynlygy çagalaryň hyýaly göz önüne getirýän zatlaryna hakykat ýaly ynanýandyklarydyr. Çagalaryň daş-töweregini gurşap alan dünýä baradaky täze düşüňjeleri özleşdirmeklerinde hyýal uly orun eýeleýär. Çaganyň hyýaly onuň oýun işinde ösýär. Çaga taýagy at diýip göz önüne getirip, üstüne münüp, “çapýar”, ýöne taýagy aýratynlykda at diýip göz önüne getirip bilmeýär. 3-4 ýaşly çagalar meňzeş zatlary predmet ýerine çalşyryjy hökmünde ulanýar. Uly ýaşly çagalar meňzeş däl zatlary hem predmetiň ýerini çalşyryjy hökmünde ulanyp bilýär. Hyýal çaganyň oýun işinde kemala gelmek bilen işiň dürli görnüşlerinde ösýär we kämilleşýär. Ol esasan hem surat çekmek we ertekileri düzmeklerinde has aýdyň ýüze çykýar. Uly ýaşly döwürde çagalarda ygtyýarly hyýal hem ýüze çykýar. Ol pikirilenme bilen baglanyşykly ýüze çykyp, aň yetirijilik wezipeleri çözmekde uly orun tutýar. Uly ýaşda çaganyň hyýaly has giň we takyk bolýar. Ol hakykat bilen düzüleni tapawutlandyryp başlaýar. Çaga döredijilikli oýnuň syžetini, gidişini hyýalyň üsti bilen göz önüne getirýär. Uly ýaşly çagalaryň düzýän ertekileri has baý mazmunly bolýar. Olar fantaziýalaryna daýanyp, täsirli ertekileri düzmegi başaýarlar.

§ 29. Mekdebe çenli ýaşly çaganyň mekdep okuwyna psihologiki taýýarlygy

Okuwa çekilen çagalara talaplar we mekdebe okamaga taýýarlyk problemasy.

Adamyň ýaşayşynda we ösüşinde her bir ýaş döwriň özüniň orny we wezipeleri bar. Çagalyk döwriň baş wezipesi şahsyýetiň ösüşiniň ähli ugurlarynda başlangyç esaslaryny döretmek we ony

ýaşaýşyň indiki derejesine – hökmany bolan mekdepdäki okuw işine taýýarlamakdyr.

Türkmenistanda “Bilim hakyndaky” kanunyň esasynda mekdebe çenli terbiýe ata-eneleriň islegleri we jemgýýetiň mümkinçilikleri boýunça maşgalada ýa-da çagalar baglarynda berilýär (oňa barmagy hökman däl). Mekdepde okamagy bilen onuň ýaşaýşynda düýpli täzelik döreýär, ol täze jemgyýetçilik gatnaşyklaryna – hökmany bolan okuwa çekilýär. Netijede, onuň jemgyýetdäki orny üýtgeýär. Oňa okuwyň, akyl ýetiriş işleriniň jogapkärçilikleri, yzygider zähmeti talap edýän täze talaplar goýulýar. Bilimleri, endikleri, başarnyklary özleşdirmek esasy işine öwrülip, onuň akyl ýetiriş işleriniň täze düzümini talap edýär. Çaga indi döwletde, jemgyýetde, maşgalada täze orun tutýar, şoňa görä-de onuň gurşayan adamlara garaýyşlary üýtgeýär, degişlilikde oňa hem adamlaryň garaýyşlary üýtgeýär. Onuň täze borçlary bilen bagly, diňe onuň özi üçin däl-de, eýsem, jemgyýet üçin hem ähmiýetli täze talaplar goýulýar. Aladasyz çagalýk döwri jogapkärçilikli, aladaly mekdep durmuşy bilen çalyşýar. Çaganyň okuw işi, onuň ähli boluşlary, özüni alyp barşy mugallym, mekdep tarapyndan bahalandyrylýar. Bu baha esaslanyp (oňat okaýar, oňat okamaýar, edipdir edepsiz we ş.m.), oňa ýoldaşlarynyň, ata-eneleriniň garaýyşlary, bahalary döreýär. Onda täze borçlar bilen täze hukuklar döreýär. Öz iş ornunyň, zerur esbaplarynyň bolmagy, iş wagty, asudaly, dynç almagy we ş.m. Uly adamlaryň zähmet we beýleki jemgyýetçilik, raýatlyk borçlary ýaly, onuň hem öz borçlary, aladalary bar. Mekdepde okuwçynyň ornuny ýitirmegi – onuň talaplaryna laýyk gelip bilmezligi durmuşda öz ornuny tapmadyk, ýitirilen duýgulary döredýär. Şoňa görä-de çaganyň mekdepde okamagy diňe bilim we intellektual ösüş meseleleri bolman, eýsem ony terbiýelemek, şahsyýetini formirlemek meseleleridir. Çagada okuwçynyň içki pozisiýasynyň döremegi üçin onuň ösüş derejesi, okuwa taýýarlygy ýeterlik bolmalydyr.

Ýedi ýaşly çaga özüniň beden we psihiki taýdan kadaly ösen ýagdaýynda 1-nji synpyň okuw maksatnamasyny doly özleşdirmäge ukyplydyr. Çaganyň mekdep maksatnamasyny üstünlikli öwrenmegi, onuň mekdebe taýýarlygyna köp derejede baglydyr. 1-nji synpa gelen çagalaryň akyl taýdan ösüşi dürli-dürlüdür. Olaryň käbirleri harpla-

ry tanap, bogunlar boýunça ýönekeýje sözleri, sözlemleri okamagy başarsa, birnäçesi harplary hem tanamaýar, sanap hem bilmeýär.

Çagalar bagy körpeleri ýörite meýilnama we maksatnama esasynda taýýarlaýar. Olara türkmen elipbiýindäki hemme harplary tanap bilmek, ýazyp bilmek, ýönekeý sözleri bogunlap okamak, 20-ä çenli sanamak, 10 içindäki sanlary goşup we aýyryp bilmek, giňişlik, wagt, ululyk, şekiller baradaky düşüňjeler berilýär. Çagany mekdebe taýýarlamagyň möhüm wezipesi köpçülikde we akyl zähmetinde özüni guramaçylykly alyp barmagyň ýönekeý endiklerini terbiýelemekdir. Mekdep çagada umumy ösüşiň bolmagyny, sapak wagtyn-da parahat oturmak başarnygyny, başgalaryň sözünü diňläp we oňa düşüňip bilmegi, hökmany ýumuşlary ýerine ýetirmek başarnygyny talap edýär. Çagalary mekdebe psihologik taýdan taýýarlamakda olarda ünsüligi, işjeňligi, özbaşdak pikirlenmegi, sözleýşi ösdürmegiň ähmiýeti uludyr.

Çaganyň mekdepde okamaga akyl ýetiriş işleri ugrunda taýýarlygy.

Pedagogiki-psihologiýa köp wagtalaryň dowamynda çaganyň okuwa taýýarlygynyň görkezijisi hökmünde diňe bir ugry – onuň göz önüne getirmeleriniň mukdaryny, bilimlerini, şahsy tejribesini hasaba alýardy. Emma olar bilen okuwa intellektual taýýarlygynyň arasynda gös-göni baglanyşyk ýok.

L.S. Wygotskiniň pikirçe, çaganyň okuwa intellektual ösüşi ugrundaky taýýarlygyny bilimleri, göz-önüne getirmeleri kesgitlemän, eýsem intellektual-akyl ýetiriş prosesleriniň (kabul etmegi, ünsi, ýady, pikirlenmesi, hyýaly), has takygy olaryň merkezi düşüňjesi-çaga pikirlenmesiniň hilleri kesgitleýär. Bu nukdaýnazardan çaga şulary başarmaly: gurşaýan daşky dünýäniň häsýetlerinde düýplerini ýüze çykarmaly, olary deňeşdirmeli, meňzeşligini we tapawutlaryny bilmeli; pikir ýöretmegi, netije çykarmagy, hadysalaryň sebäplerini we getirjek netijelerini anyklamagy başarmaly. Mugallymlaryň beýan edişini, pikir ýöretmelerini yzarlap, eýerip, mugallym bilen bilelikde netijelere gelip bilmeýän çaga okap bilmeýär we okuwa taýýar däl. Meselem, birnäçe çagalar tebigatyň önümlerini (tokaýlary, derýalary, kölleri) adam zähmeti bilen döredilenlerinden (baglardan, kanallardan, suw howdanlaryndan) tapawutlandyryp bilmeýärler. Mekdeplerde üstünlikli okamak üçin çaga akyl ýetiriş işiniň predmetine aň

ýetirmelidir. Okuwça şeýle mesele berilýär: “Gözeliň 3 galamy bar. Ejesi oňa ýene-de 2 galam berdi. Indi Gözelde näçe galam bar?” Bu mesele näme hakynda? diýlen soraga “Galam hakynda” diýip, jogap berýärler. Ol düýpgöter nädogry: meseläniň predmeti üç galam bardy, ýene-de iki galam goşuldy, ýagny $3+2=5$ galam, meseläniň predmeti goşmak operasiýasy. Predmetine, nähili düşüňjani özleşdirýänligine aň ýetirilmegi ene dilini özleşdirmekde has möhümdir (ene diliniň predmetine aň ýetirmezligi orta mekdebi gutaranda hem sowatsyz, öz pikirlerini dil we ýazuw üsti bilen beýan edip bilmeýän çykmagydyr).

Mugallym tarapyndan berilýän okuw meselesini (näme öwrenmelidigini) ýüze çykaryp, ony öz işleriniň maksadyna öwürüp bileşi çagadan ýeterlik derejedäki bilijilik gyzyklanmalaryny talap edýär. Olar okuw işiniň motiwleridir. Öň belleýşimiz ýaly, bäbeklik döwründäki daşky täsirlere islegleri soňra akyl ýetiriji isleglerine öwrülýär. Bilmekligiň, akyl ýetirmegiň, öwrenmegiň maksatlaryna görä, ilki gös-göni gerek bolmasa-da, gyzyklanmasy boýunça öwrenmäge “peýda gözlemeýän bilesigelijilik” diýilýär.

Beýle çagalar Bu näme, Näme gerek? Näme üçin? ýaly soraglary özüne we ululara tükeniksiz goýýarlar. Olara **intellektual işjeň** çagalar diýilýär. Şol işjeňlik akyl ösüşiniň bir görkezijisi bolup, beýle çaga akyl işinden lezzet alýar (oňa psihologiýada intellektual duýgular diýilýär), dürli akyl işlerinde özüni türgenleşdirýär. L.Slawina okuwa ýetişmeýän çagalaryň arasynda intellektual passiwler (ýaltalar) toparyny ýüze çykardy. Oýun ýa-da beýleki praktiki iş (özüne zerur, peýdaly) bilen bagly bolmasa, beýle çagalar başarsalar-da, akyl işinden gaça durmaga, ondan çykmaga ymtylýar. Olar pikirlenmegi halamaýarlar, akyl işine otrisatel garaýarlar.

Şeýlelikde, akyl taýýarlygynyň ikinji görkezijisi çagada bilijilik gyzyklanmalarynyň, intellektual işjeňliginiň barlygydyr. Ony anyklamak üçin akyl ýumuşlary, testleri işledilenden soň çaga: Ýumuşlar gyzyklymy? Ýene işläşiň gelyärmi? diýlen soraglar goýulýar. Položitel jogap berse, bu hiller bar, ösen we tersine.

Çaganyň okuwa intellektual (akyl) taýýarlygynyň üçünji ugry çaganyň özüniň akyl ýetiriş işlerini ygtyýarly gurap we ýerine ýetirip bilşidir. Çaga-okuwçy bilimiň predmetine aň ýetirmek bilen birlikde

şol bilimlery özleşdirmegi üpjün edýän özüniň akyl ýetiriş işlerine aň ýetirip, olary bilgeşleýin, ygtyýarly dolandyrmagy başaryp, olara içki gözegçiligi guramalydyr.

§ 30. Çaganyň-mekdep okuwçysynyň sosial pozisiýasyna taýýarlygy

Çaga mekdebe gatnap, diňe bilim almaga däl-de, eýsem täze ýaşayyş obrazyna, özüniň jemgyýetdäki täze ornuna, borçlaryna, adamlar bilen iş aragatnaşyklaryna hem taýýar bolmaly.

Birinji synpyň okuwçylarynyň käbirlerinde okuw materiallary gös-göni gyzyklanma döretseler, olary höwesli, yhlasly öwrenýärler, intellektual işjeňligi ýokarlanýar. Eger-de okuw materiallary gös-göni gyzyklandyrmasa, olary borç we jogapkärçilik boýunça özleşdirmek zerurlygy döremese, okuwdan boýun towlap başlaýarlar. Bu hadysa çaganyň okuwa şahsy taýýarlygynyň ýeterlik däldigini aňladýar.

Şahsyýetiň okuwçy pozisiýasyna sosial taýýarlygy diýlende, onuň okuwçy borçlaryndan, jogapkärçiliklerinden gelip çykýan, okuwa, mekdebe, mugallyma bolan položitel garaýyşlaryna, sosial motiwlerine düşünilýär. Ony anyklamak üçin çaganyň okuw motiwleri öwrenilýär.

Öň belleýişimiz ýaly, mekdebe çenli ýaşly çaganyň esasy işi oýundyr. Onuň motiwi – gös-göni gyzyklanma, oýnuň özi. Haçanda çaga bu döwri doly ýaşap geçse we başdan geçirse, ol oýundan doýýar, ganýar-oýun indi ony özüne çekmeýär, oňa yhlasy, höwesi, ýagny motiwasion taýýarlygynyň bir görkezijisidir. Oýnuň içinde indiki işbdan okuw işiniň motiwleri döräp başlaýar. Ony ýüze çykar-mak üçin çagalar bilen “Mekdep” oýny guralýar.

D.B. Elkoniniň barlaglaryna görä, çaga oýunlarynyň merkezi orny bolup çaga üçin iň möhüm, ähmiýetli waka, ýagny onuň häzir ýüze çykan isleglerine laýyk gelýän mazmun hyzmat edýär. Ösüş derejesine görä, bu oýny dürli çagalar dürlüçe kabul edýärler. Ösüş pesleri bu oýunda birnäçe täsirleri yhlassyz, formal ýerine ýetirýärler (depder, galam alyp, iki-üç minut geçenden “arakesme” talap edýärler). Ösen, okuwa taýýar çagalar oýny yhlasly kabul edýärler. Olaryň

okuwda iki esasy islegleri kanagatlandyrýarlar: akyl ýetiriş, bilmek, öwrenmek islegleri we okuwçy ýagdaýynda täze sosial gatnaşyklara çekilmek islegi. Eger-de çagany okuwçy geýimlerini geýmek, bukja götermek ýaly daşky taraplary özüne çekse, bu onuň okuwa doly taýýar dälidigini aňladýar.

Çaganyň okuwa taýýarlygyny diagnostirlmek (anyklamak) iki gezek geçirilýär. Birinji gezek çaganyň 6 ýaşynyň içinde (aprel, maý aýlarynda) barlanýar: ýüze çykarylan ýetmezçilikleri düzetmäge bir ýyl wagt, bu ikinji gezek 7 ýaşynyň içinde aprel, maý aýlarynda guralyp, kemçilikleri düzetmäge ýene-de wagt goýulýar.

Näme üçin çaganyň okuwa taýýarlygyny barlamaly? diýen soragy tebigydyr.

Eger-de çaga okuwa taýýar däl bolsa-da (7 ýaşy dolsa, ol hökman alynýar) okuwa çekilse, ol okuwynyň talaplaryna laýyk gelip bilmeýär, okuwda ýetişmeýär, mugallymdan we ýoldaşlaryndan otrisatel bahalar alýar, netijede onuň şahsyýeti jebir çekýär, psihikasy ezilýär. Bu onuň özüni duýşuna, geljekde okaýşyna zyýan ýetirýär.

III BÖLÜM. AMALY IŞLER

Döwlet tarapyndan tassyklanylan, ýagny ýerine ýetirilmegi döwlet we hususy mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralary üçin hökmany bolan “Türkmenistanda mekdebe çenli ýaşly çagalara bilim we terbiýe bermegiň milli maksatnamasy” umumy, teoretiki, konsensual häsýete eýedir. Onda bilimiň, terbiýäniň umumy maksatlary, ugurlary, wezipeleri goýlan. Şol umumylar esasynda okatmak we terbiýelemek boýunça takyklaşdyrylan maksatnamalar düzülýär, olarda çagalaryň dürli ýaş döwürlerinde kemala gelmeli şahsyýetiniň sosial-ahlak, psihologiki sypatlary (terbiýeçilik tarapy), özleşdirmeli bilimleri, endikleri, başarnyklary (okatmagyň mazmuny, ugurlary) anyklanylýar. Indiki döwürde bu maksatnamalar boýunça okuw gollanmalary (ugurlary we çaganyň ýaşlary boýunça), görkezme esbaplary, serişdeleri döredilýär. Şol gollanmalar terbiýeçiler üçin tematiki okuw meýilnamalaryna, sapaklaryň ýazgylaryna öwürlip, çagalar bilen işlerde amala aşyrylýar. Çagalary sapaklarda okatmakdan beýleki işlerde (gezelenç, ekskursiýa we ş.m.) we çagalaryň ulular, deň-duşlary bilen aragatnaşyklarynda formirlenen bilimlerini, başarnyklaryny, endiklerini we olaryň psihologiki ösüşine täsirlerini anyklamak, diagnostirlmek wezipesi goýulýar. Okatmak, terbiýelemek işleriniň maksadyna ýetýänligini, ýagny häzire çenli işleýän maksatnamalaryň ýerine ýetirilişiniň netijeleri – çaganyň psihologiki ösüşi anyklanmaly, diagnostirlenmeli, ölçelmeli. Çaganyň şahsyýetiniň, intellektiniň ösüş derejeleri hem terbiýeçiniň, çagalar bagynyň işleriniň netijesi we baş görkezijisidir (kriteriýasydyr). Adatça, terbiýeçä “şeýle oňat sapak geçdi” diýip, umumy baha berýärler. Olar zerur bolsa-da ýeterlik däl, has möhümi olaryň işleriniň önümi – çaganyň ösüş derejesi.

Bu gollanmany amala aşyrmak üçin pedagog-psihologlar, terbiýeçiler, talyplar ilki şeýle işleri ýerine ýetirmeli:

1. Işiň nazary bölümi bilen tanyşmaly.

2. Ýumşuň, usulyň zerur esbaplaryny özi taýýarlaýar we piki-rinde yzygider ýerine ýetirýär.

3. Iki-üç çagada ýumşy, usuly aýry ýerine ýetirip, onuň esbaplaryny, gidişini, netije çykaryşyny synap görýär, zerur bolsa üýtgeşmeler, goşmaçalar girizýär, özi tejribe toplaýar.

4. Indi çagalar köpçüliginde ýumuşlary, usullary ýerine ýetirýär.

5. Her bir çaganyň ýumşy, usuly ýerine ýetirişiniň beýany, oňa pedagog-psihologyň goýan diagnozy (öwrenilýän hil, sypat bar ýa-da ýok; bar bolsa nähili derejede: ýokary, orta, pes), düzen maslahatlary (şu çaga bilen şu ugurda kimler – ata-enesi, terbiýeçi näme işleri etmeli) bilen tanşylýar onuň bilen düzediji-ösdüriji işleriniň ugurlary we gysgaça maksatnamalary (programmasy) düzülýär. Ol maksatnama degişli adamlara (ata-enesine maslahat, terbiýeçi maslahat, görkezme) ýetirilýär.

6. Her bir çaganyň ýumşy, usuly ýerine ýetirişiniň beýany (5-nji punktda görkezilen maglumatlar bilen) çaganyň şahsy psihologik-pedagogiki jildine (kartasyna) tikilýär: şeýle usul bilen çaganyň dürli ugurlardaky ösüşi, olara gözegçiliginiň (kontrolyň) netijesi toplanýar. Bu görkezijeleri (netijeleri) hasaba alyp işlemäge hem çaga indiwidual çemeleşmek diýilýär, şol hem pedagog-psihologyň, terbiýeçiniň baş gulluk borjudy.

Ýokarda sanalyp geçilen işleriň toplumyna we yzygiderligine psihologik-pedagogiki tehnologiýa diýilýär. Şol tehnologiýany anyk, ýalňyşsyz, aňly ýerine ýetirip, esaslandyrylan netije çykaryp, maslahatnamalar düzüp bilşine hünärmentiň kompetentligi diýilýär. Ol ýeterlik däl bolsa, işgär hünärine, kärine professional ýarawsyz hasaplanýar.

Öwrenilýän (diagnostirlenýän) psihologiki sypata (meselem, obrazly ýadynyň, umumylaşdyrmak operasiýasynyň we ş.m) hil taýdan baha bermek meselesi döreýär. Ýagny psihologiýada mukdar maglumatlara (meselem, tekliplenen 20 predmet şekilinden 12 sanysy ýadynda galypdyr, umumylaşdyrmaga berlen 16 ýumuşdan 10 sanysyny

dogry ýerine ýetiripdir we ş.m) hil taýdan (örän ýokary, ýokary, ortadan ýokary, ortaça, ortadan pes, örän pes we ş.m.) baha bermegiň dürli usullary ulanylýar. Eger-de hili öwrenmek üçin test ulanylsa, onda görkezijä (sanlara) matematiki statistika usullar ulanyň, hil taýdan baha berilýär. Meselem, çaganyň akyl ösüşini anyklamak üçin Weksleriň testi ulanylýar we onuň ýumuşlaryny ýerine ýetirişiniň görkezijisi (näçe ýumşy dogry ýerine ýetirişi) intellektiň koeffisiýenti (YQ) görkezijä öwrülýär. Bu ululyk (IQ) 130 we ondan köp bolsa, intellekti örän ýokary hasaplanýar; 120-129 – ýokary intellekt; 110-119 – “oňat” norma; 90-109 – ortaça; 80-89 – normadan pes; 70-79 araçak dereje; 69-we ondan az–kemaklylyk, akyl ýetmezçiligi.

Bu ýygynyda teklipl edilýän ýumuşlar testler däl-de metodikalarydyr. Olaryň ýumuşlaryny çaganyň ýerine ýetiriş derejelerine hil taýdan baha berlende (pes, ortaça, ýokary we ş.m.) ýönekeýleşdirilen usullar ulanylýar. Beýle üç dereje ulanylanda dogry jogaplaryň prosentleri ulanylýar: 50% çenli pes; 50%-75% aralygynda ortaça; 70% we köp ýokary. Dünýä psihodiagnostikasynda öwrenilýän sypata mukdar we hil taýdan baha bermek üçin ülni (standart) dokuzlyk (stanaýn) ulanylýar. Ýagny ýumuşlaryň dogry ýerine ýetirilişine görä, ol sanlar prosentlere öwrülýär we şolar stanaýna – ballara öwrülýär. Ol şeýle ýerine ýetirilýär: 4% dogry ýerine ýetirilen-1 stanaýn; 11% dogry-2; 23-25%-3 stanaýn; 40%-4; bu görkezijiler “pes” hasaplanýar. 60%-çenli-5; 80%-çenli-6; 90% çenli-7, 95% çenli-8; 96-100%-9, 5-6 “ortaça” hasaplanýar. 7-ball ortadan ýokary; 8-ball ýokary; 9-örän ýokary.

ÇAGANYŇ SENSOR ÖSÜŞINI DIAGNOSTIRLEMEK (3 ýaşyň içinde)

1-3 ýaşyň dowamynda çaganyň predmet-amaly işleriniň içinde onuň psihikasynda sensor ülnüler (nusgalary) formirlendi. Olara tekiz geometriki formalar – töwerek, gönüburçluk, kwadrat, üçburçluk, ellips, spektriň 7 reňki, ak we gara reňkler, reňkleriň dürli doýgunlyklary – has anyk doýgunyndan başlap, solan-gowşak reňke çenli; göwrümlü formalar – şar (togalak), kerpiç, silindir (stakan), prizma, piramida, ellipsoid degişlidir.

Taýýar dürli okuw materiallarynyň – sensor etalonlarynyň ähli çagalar baglarynda bolmazlyk mümkinçiliklerini hasaba alyp, biz diagnostiki ýumuşlary özbaşdak taýýarlanyp bilinjek materiallarda gurnamagy amatly hasap edýäris. Her bir metodikanyň materiallary, ýerine ýetiriş we bahalandyryş usullarynyň ýazgysy aýratyn bukjalarda, polietilen haltajyklarda saklanýar. Daşyna uly harplarda metodikanyň ady ýazylýar.

1. Dürli görnüşleri (formalary) ululygy boýunça tapawutlandyryp bilişlerini anyklamak.

Esbaby: watman (gaty) kagyz listinde (adaty surat çekmek üçin depderden alnan) 5 sany kiçi we 4 sany uly töwerekler çyzylýar we olar ýiti (ýa-da skalpel) pyçak bilen kesilýär – listde 5 sany kiçi we 4 sany uly tegelek äpişge we şonça-da tegelek gapaklar emele geldi.

Ýerine ýetirilişi: Çaganyň gözünüň önünde listdäki töwerekler (gapaklar) stolun üstüne dökülýär, soňra çaga her bir äpişgäni öz gapagy bilen ýapmak teklipe edilýär.

Jemi 9 ýumuş. Näçesini dogry ýerine ýetirse, şonça stanan (ball) goýulýar, olar hilde bahalandyrylýar.

Eger-de ýalňyşsyz ýerine ýetirse ululyklaryny tanap bilýär diýlen netije çykarylýar. Şeýle usul bilen dürli ululykly kwadratlarda, üçburçluklarda hem işlenilýär.

2. Dürli predmetleri görnüşleri we ululygy boýunça tapawutlandyryşyny öwrenmek.

Esbaby: kagyz listinde dürli ululykly 4 sany töwerek we 4 sany kwadratlar çyzylýar we olar kesilýärler.

Ýerine ýetirilişi: her bir äpişgäniň öz görnüşli we ululykly gapagy bilen ýapmak tabşyrylýar. Dogry ýerine ýetirse görnüşli we ululygy tapawutlandyryýar diýlen netije çykarylýar. Ýerine ýetirilişine mukdar (näçesi dogry) we hil taýdan (pes, orta, ýokary) baha berilýär.

Şeýle usul bilen töwerek-üçburçluk, üçburçluk-gönüburçluk, gönüburçluk-ellips we beýleki utgaşmalar çyzylan materiallar taýýarlanýar we işlenilýär. Çaganyň ösüşini anyklamakda gönüburçluk-kwadrat utgaşmasy ähmiýetlidir. Onuň ýumuş-görnüşleri meňzeş, tapawutlandyrmak kyn.

3. Çagalaryň reňkleri tapawutlandyryşyny anyklamak.

Esbaby: her reňkli kagyzzan kesilen zolaklar (her reňkde 3 zolak): gyzyň, melewşe, sary, gök, ýaşyl, goňur, gara we ak reňkler. Olar gatyşdyrylan.

Ýerine ýetirilişi: Terbiýeçi (psiholog) her reňklisinden bir zolagy saýlap alýar we stoluň üstünde çaganyň önünde goýýar. Ýumuş: üýşmeleş zolaklardan her reňke degişli öz zolaklaryny saýlap almak we taýýar hatardakylaryň üstüne goýmak tabşyrylýar, jogaplary ýazylýar we bahalandyrylýar.

4. “Öýler we baýdaklar” ýumuşy.

Esbaby: 5 sany ak reňkli 4×6 sm bolan gönüburçluklar – “baýdaklar” we 4×2 sm ululykda gök gönüburçluk.

Ýerine ýetirilişi: uly ak reňkli gönüburçlyk saýlanyp alynýar, stoluň üstüne goýulýar we çaga aýdýarlar: “bu öý”. Indi gök reňkli gönüburçluk alynýar we öýüň üstüne goýulýar: “bu baýdak”. Hatalary dowam etdirmek çaga tabşyrylýar.

Ähli ýumuşlaryň ýerine ýetirilişi bellenýär, mukdar we hil taýdan bahalandyrylýar.

5. Çagalaryň nusga boýunça işleýşini öwrenmek.

Esbaby: ini 2 sm. beýikligi 6 sm. bolan gyzyň, gök, sary, ak kagyzzan zolaklar (her birinden 10 sany, 2 ekzemplýardan).

Ýerine ýetirilişi: terbiýeçi (psiholog) stoluň üstünde gyzyň-gök-gyzyň-gök yzygiderlilikde kagyzzan zolaklaryny biri-birlerine degrip goýup (dikligine) “haýat” döredýär. Çaga şeýle haýaty nusganyň aşagynda guramak (zolaklary özi saýlap almagy) tabşyrylýar.

Soňra sary-ak-sary-ak-ak; gyzyň-gyzyň-gök-gök-gyzyň-gyzyň-gök-gök we ş.m. dürli utgaşmaly haýatlary gurmak tabşyrylýar.

4 ýaşyň içindäki çagalary öwrenmek

Bu döwürde çaga şeýle ýumuşlary ýerine ýetirmegi başarmaly.

1. 6 reňki, 5 görnüşi, ululyk gatnaşyklaryny (deň, uly, kiçi, ortaça) we olaryň atlaryny aýtmagy.

2. Özleşdirilen obrazlary hakyky predmetleri öwrenmekde we bellemekde ulanmagy.

3. Reňkleriň doýgunlygyny (her reňkiň iki görnüşini) ýüze çykarmagy.

4. Göz ölçeginiň ösüşi.

Üç ýaşyna çenli çaga predmetiň bir alamaty – görnüşi (formasy), ululygy, reňki bilen işlän bolsa, indi iki (gyzyl töwerek, gök üçburçluk we ş.m.) alamaty (häsiýeti) bilen işlemek tabşyrylýar. Soňra ähli alamatlary bilen (gyzyl, uly töwerek) işlemek öwredilýär.

1. Reňkleri degişli etmek.

Esbaby: 6 sany dürli reňkli kagyздan diametri 10 sm bolan töwerekler, ululygy 15×0,5 sm zolaklar (töwerek we 6 zolak) kesilip taýýarlanýar.

Ýerine ýetirilişi: terbiýeçi (psiholog) stoluň üstünde aralygy 19-16 sm. edip, 6 zolagy bir hatarda ýerleşdirýär we çaga “bu ýüpler” diýip ýüzlenýär. Çaga 6 sany dürli reňkli töwerekleri berip “bular şarlar” olaryň her birini öz reňkli “ýüpleriniň” üstünde ýerleşdirmek tabşyrylýar.

2-nji ýumuş.

Esbaby: ululygy 10×10 sm bolan dürli reňkli kagyzlardan kesilen 6 kwadrat. Şol reňkli kagyzlardan kesilen balygyň, awtomaşynyň, samolýotyň siluetleri (şekilleri), dürli ululykly, reňkli-her birinden 3-4 ekzemplýar.

Ýerine ýetirilişi: stoluň üstünde kagyz kwadratlar ýerleşdirilýär. Olaryň birisine kesilen şekiller – siluetler gatyşdyrylyp dökülýär. Çaga ýumuş: oýnawaçlary-şekilleri öz reňkli kwadratlarynyň üstünde ýerleşdirmeli.

2. Geometriki formalary hakyky zatlara degişli etmek.

Esbaby: bir reňkli (meselem, ak reňkli) kagyздan 5 görnüş: töwerek, kwadrat, üçburçluk, gönüburçluk, ellips; her birinde bir görnüşli 5 predmetiň şekili bolan kartoçkalar: tegelekler (tennis pökgüsi, alma, futbol pökgüsi, şarik, howa şary); kwadratlar (halyjyk, ýaglyk, äpişge ramasy, baýdak, gapak); ellips şekilli (gawun, armyt, tomazak, ýumurtga); gönüburçluk (bukja, konwert, kitap, domino, şekil);

Ýerine ýetirilişi: stoluň üstünde (aňyrrakda) 5 görnüş ýerleşdirilýär, çaga olaryň atларыny aýtmaly. Indi predmet şekiller stola dökülýär we olary ýeke-ýekeden alyp, adyny aýdyp, öz görnüşiniň aşagynda goýmak tabşyrylýar. Düşünmese bir-iki mysal getirilýär.

Ululyklary boýunça görnüşleri deňeşdirmek.

Esbaby: dürli ululykly töwerekler, kwadratlar, üçburçluklar.

Ýumuş: 1. Görnüşleri saýlap almaly (olary üç topara dargatmaly)
2. Olary, meselem, töwerekleriň ulusyndan başlap, kiçelýän yzygiderlikde ýerleşdirmeli. Kwadratlar, üçburçluklar hem şeýle işlenýär.

5 ýaşyňyň içindäki çagalary öwrenmek

“Jadyly haltajyk”

Maksady: çagalaryň elleri bilen elläp, şekili tanaýyşlaryny anyklamak (kabul etmek).

Esbaby: göwrümlü (şarlar, kubikler, konuslar, silindrlr, ellipsoidler) we tekiz figuralar (gönüburçly zolaklar, kwadratlar, töwerekler, üçburçluklar) (2 toplumy). Bir ýygyny (her figuradan bir-birden bir komplekt) stoluň üstünde hatarlanyp goýulýar, beýleki toplum haltajyga salynýar.

Ýerine ýetirilişi: nusga toplum stoluň üstünde hatar görnüşinde ýerleşdirilýär. Nähilidir bir şekil nusgadan görkezilýär we çaga ýumuş: haltajykdan şoňa meňzeşini eliň bilen elläp tapmaly (görmeli däl) hem-de nusganyň gapdalynda goýmaly. Şeýle usul bilen ähli şekillere degişli taýlary tapdyrylýar.

Predmetlerde geometriki şekilleri (sensor nusgalaryny) ýüze çykaryşyny öwrenmek

Maksady: sensor nusgalaryny bilşini we hilini hakyky zatlary öwrenmekde ulanyp bilşini öwrenmek.

Esbaby: gönüburçluk, inedördül, töwerek, üçburçluk, ellips we dürli oýunjaklar.

Ýerine ýetirilişi: stoluň üstünde nusga şekiller goýlup, olar bilen çaga tanyşdyrylýar. Soňra stoluň üstüne dürli oýnawaçlar goýulýar we çaganyň eline gönüburçluk berlip, ýumuş tabşyrylýar: “şeýle şekili (görnüşü) oýnawaçlarda, toparyň otagyndaky beýleki zatlarda gözle we tap!” Mysal hökmünde äpişge, gapy, oýnawaç maşynyň kuzowy we ş.m. görkezilýär. Şeýle usul bilen beýleki şekiller hem işlenýär.

Bu ýumuş mazmuny boýunça kyn bolany üçin ony 6,7 ýaşly çagalara işletmeli.

Şekil gurnamak

Maksady: düzüjilerden bütewini ýygnap bilşini öwrenmek.

Materialy: dürli ululykly tekiz geometriki şekiller, depeleri kesilen üçburçluklar, trapesialar.

Ýerine ýetirilişi: iki görnüşde bolup biler.

1-nji görnüşde, şekiliň nusgasy görkezilmän, bar bolan şekillerden awtomobiliň, gaýygyň, uçaryň, adamyň, öýüň we ş.m. şeklini gurnamak tabşyrylýar. Ony başarmasa, nähilidir kömek bermeli, meselem, gönüburçlugy alyp, onuň aşagyna iki töwerek goýmaly: “bu maşynyň kuzowy (gönüburçlugy görkezip)”, “bu bolsa onuň tigrileri (tegelekleri görkezip), yzyny özüň dowam etdir”. Onda hem başarmasa, ikinji görnüşe geçmeli.

2-nji görnüş. Terbiyeçi ýa-da psiholog çaganyň gözünüň önünde tekiz şekillerden awtomobiliň, gaýygyň, uçaryň, öýüň, adamyň we ş.m. şeklini ýygnap görkezýär. Çaga syn edýär, öwrenýär. Şekil dargadylýar we şonuň ýalysyny gurnamak tabşyrylýar.

Predmetleriň ululyklary

Maksady: predmetleriň ululyklary boýunça tapawutlandyrylyşyny öwrenmek.

Esbaby: bir reňkli we birmeňzeş materialdan (watman kagyздan ýa-da kartondan taýýarlanan) ululyklary deň, uly, kiçi bolan tekiz geometriki şekiller: tegelekler, inedördül, gönüburçluklar üçburçluklar, kagyz zolaklary (beýiklikleri we inleri dürli) iki ekzemplýardan taýýarlanylýar.

Ýerine ýetirilişi: stoluň üstünde bir tegelek goýulýar we ýumuş: beýleki tegeleklerden şuna deňini tapyp, aşagyna goýmaly, soňra şu tegelekden ulusyny yzyndan goýmaly. Deňeşdirmek üçin olary biribiriniň üstüne goýup biler. Beýleki şekiller hem şeýle işlenilýär. Kagyz zolaklaryny “deň, beýik, pes”, “deň, inli, insiz” diýip häsiýetlendirmeli.

“Ölçemegi” ulanyşyny anyklamak

Maksady: ölçeg birligini ulanyp bilşini anyklamak.

Esbaby: kartondan (ýa-da watmandan) kesilip taýýarlanan beýikligi 5 sm, 10 sm, 15, 20 we 25 sm bolan we gök reňke boýalan ýolkalar (her birinden 3 ekzemplýar) we şol uzynlykly kagyz zolaklary (“ölçeg birlikleri.”)

Ýerine ýetirilişi: Ýolkalar stoluň üstünde gatyşdyrylan. Çaga bir kagyz zolagy (“ölçeg birligi”) berilýär we ýumuş: şu beýiklikdäki ýolkalary saýlap almaly. Soňra beýleki zolaklar bilen hem işleýär.

6 we 7 ýaşly çagalar

Bu döwürde reňkleriň dürli doýgunlyklaryny tapawutlandyryp bilişleri anyklanýar. Onuň üçin ululyklary deň, reňkleri dürli doýgunlykly (ýiti, goýy reňkden başlanyp, has gowşak doýgunlyklary soluga degişli)-4 derejeli – gyzyly, gök, mawy, sary reňkli 4 tegelek, 4 inedördül, üçburçluk taýýarlanýar. Tegelekleri reňkleriniň doýgunlygy boýunça has doýgunyndan reňkleri gowşap (solup) gidýän yzygiderlikde ýerleşdirmek tabşyrylýar. Bu ýumşy üçburçluklar, inedördüller bilen hem ýerine ýetirýäler.

Ikinji ýumuşda şekilleri reňkleriniň doýgunlyklary boýunça 4 topara bölmek (has doýgunlary birinji topar we ş.m.) tabşyrylýar.

GEOMETRIKI ŞEKILLERINŲ ÜÇ ALAMATY BOÝUNÇA IŞLEMEGINI ÖWRENMEK

Gök, gyzyly, ýaşyl, sary, ak reňkli uly, ortaça, kiçi (diametrleri 5 sm, 4 sm, 3sm) bolan tegelekler (jemi 15 töwerek); taraplary 5, 4, 3 sm bolan 5 reňkli (jemi 15) inedördüller; taraplary 5, 4, 3 sm bolan her bir reňkden 3 sany (jemi 15) üçburçluk taýýarlanýar. Olar gatyşdyrylyp, stoluň üstüne dökülýär.

1-nji ýumuş. In uly gyzyly tegelegi saýlap almaly, şekili tegelek, reňki gyzyly, “in uly” ululygyň jemi üç alamaty ulanylýar.

2-nji ýumuş. Gyzyly reňkli şekilleri bir topara ýygnamaly.

3-nji ýumuş. Ak reňkli in kiçi şekilleri bir topara ýygnamaly.

Beýleki ýumuşlary terbiýeçiniň (psihologyň) özi tabşyryr.

Segeniň tagtasy

Bu usul geometriki şekilleri bilşini, hereketleriň sazlaşygyny, giňişlikde ugur tapyjylygyny öwrenýär. Ýumuş üç tagtadan durýar, olardaky ýumuşlar gitdigiçe çylşyrymlaşýar (şekil kitapçanyň sahypasynda getirilen).

Watman ýa-da karton listinde şekilleriň çyzgylary çyzylýar we ýiti pyçak ýa-da skalpel bilen şekiller kesilip taýýarlanýar. Ilki birinji tagtadaky şekiller bilen çaga görkezilýär we onuň gözünüň önünde agdarylyp, şekiller stola dökülýär we gatyşdyrylýar. Çaga her bir äpişgäni öz gapagy bilen ýapmak tabşyrylýar. Çaganyň ähli täsirlerine syn edilýär we täsirleri beýana bellenilýär (göz ölçegi bilen

şekillerini, olaryň gözeneklerini – orunlaryny öwrenmeli, soňra her şekili synagsyz, ýalňyşsyz öz ornuna ýerleşdirmeli.)

Şeýle usul bilen beýleki iki tagtanyň ýumşlary hem işlenilýär. Üç ýumşuň hem ýerine ýetirilişi boýunça netije çykarylýar. Onuň 4 görnüsine seredeliň. 1. Göz ölçegleri bilen görüp, barlap, synagsyz, ýalňyşsyz şekilleri öz orunlaryna ýerleşdirýär – ösüş derejesi ýokary. 2. Käbir çylşyrymly şekillerde ýalňyşlyk goýberýär, ony özi düzedýär – ösüşi ortadan ýokary. 3. Şekilleriň takmynan ýarpysyny ýalňyşlyk bilen ýerleşdirýär, ýalňyşlyklaryny tapmaýar, görmeýär – ösüşi ortaça, ýa-da pes. 4. Şekili, ornuny barlamazdan, islendik şekili islendik orna goýýar (gülki, şatlyk, položitel emoisiýalary döremegi mümkin). Beýle çaganyň akyl taýdan şikesli ýa-da akyl ösüşi haýallan, togtan bolmagy mümkin.

MEKDEBE ÇENLI ÝAŞLY ÇAGANYŇ ÝADYNY ÖWRENMEK

1-nji ýumuş. Çaganyň obrazly-ygtyýarly ýadyny öwrenmek.

Esbaby: 15 sany şekil.

Ýumuş. Men saňa birnäçe şekilleri görkezjek, sen olara seret, atlaryny aýt, ýatda sakla we soňra aýdyp ber.

Şekiller stoluň üstünde goýulýar. Çaga seredýär, tanyşýar, atlaryny aýdýar. Soňra şekiller ýygnalýar we nämeleri görenligini aýtmak tabşyrylýar. Çaganyň jogaplary ýazylyp alynýar.

4, 5, 6, 7 ýaşlylarda bu ýadyň tapawutlary anyklanylýar. Ýadyna hil bahasy berilýär.

2-nji ýumuş. Ygtyýarly söz-logiki ýadyny öwrenmek.

Esbaby: logiki (mazmuny boýunça) baglanyşykly 15 jübüt söz: agaç-alma, sygyr-süýt, çekiç-çüý, şkaף-kitap, horaz-gygyrýar, it-üýrýär, gys-sowuk, maşyn-sürüji, galam-ýazmak, agşam-uklamak, top-oýnamak, mekdep-okamak, okara-çemçe, çäýnek-käse, telewizor-kino.

Görkezme: Men saňa jübüt sözler okatjak, ünsli diňle, ýat tutmaga çalyş. Soňra jübüt sözler arasynda 3 sekunt dyngy berlip okalýar. Çaga diňleýär we ýat tutýar. Soňra “men birinji sözüni okaýaryn, sen bolsa onuň taýyny, şonuň yzyndaky sözi aýtmaly” Meselem, tomus-yssy. Men “tomus” sözüni aýtsam, sen “yssy” sözüni aýtmaly. Düşnüklimi?

Psiholog (terbiýeçi) birinji sözi okaýar, çaga onuň taýyny aýdýar, psiholog ýazyp alýar. Şeýle usul bilen ähli sözler okalýar.

Çaga düşünmese, kynçylyk çekse, ýumuş doly ýene-de bir gezek gaýtalanýar.

Bu görnüşiniň derejeleri 4, 5, 6, 7 ýaşly çagalarda anyklanýar we deňeşdirilýär, hil taýdan bahalandyrylýar.

3-nji ýumuş. Ygtyýarsyz obrazly ýat tutmakda klassifikasiýa operasiýasynyň täsirini öwrenmek.

Esbaby: oýnawaçlar, ulaglar, guşlar, haýwanlar şekillendirilen 16 sany predmet şekilleri (her toparda 4 şekilden).

Ýerine ýetirilişi. Stoluň üstüne 16 şekil goýulýar we çaga olar bilen tanyşýar, öwrenýär, atlaryny aýdýar.

Ýumuş: şu şekilleri degişliligi boýunça 4 topara dargatmaly.

Düşünmese, başarmasa, kömek berilýär. Bir şekil alynýar we soralýar: Bu näme? Horaz. Umumy näme diýmek mümkin? Guş, ol guşlara degişli. Onda guşlary bir topara ýygna. Beýlekilerini hem şeýle toparlara dargat. Jogaplary ýazylyp alynýar.

Soňra her bir topara bir söz bilen at goýmak tabşyrylýar.

Bu ýumuş çaganyň pikirlenmesini – klassifikasiýa operasiýasyny (toparlara dargatmak) we umumylaşdyrmak operasiýasyny (bir söz bilen at goýmak) ýerine ýetirip bilşini hem barlaýar.

Ýumşy ýerine ýetirip bolandan soňra şekiller ýygnalýar we “Nähili şekiller bilen oýnadyň? Atlaryny aýt” tabşyrylýar. Jogaplary – ýazylýar. Ygtyýarsyz ýadyna (näçe şekil ýatda galanlygyna) baha berilýär.

Ýumşy 4,5,6,7 ýaşly çagalarda işläp, olary özara deňeşdirmeli we netije çykarmaly.

4-nji ýumuş. Dürli oýunlarda ygtyýarly söz ýadyny öwrenmek. “Dükana” oýny. Esbasy 10 söz: köke, alma, aýygyk, pökgi, kubik, köwüş, sübse, gawun, horaz, towşan.

Ýerine ýetirilişi: (iki psiholog-terbiýeçi gatnaşýar.) Çaga “Sen dükana baryp, şu zatlary (ýokarda görkezilen sözler oňat diksiýa bilen 3 sek dyngy berlip okalýar, aýdylýar) satyn alyp getirmeli. Ýadyňda galdymy? Ýene-de bir gezek diňle!” Ýene-de okalýar. Çaga diňläp bolup, beýleki terbiýeçiniň (“satyjynyň”) ýanyna barýar we almaly zatlary (sözleri) aýdýar (ol ýazyp alýar).

Şu usuly 4, 5, 6, 7 ýaşlylarda synap görmeli we ygtyýarly söz ýadynyň göwrümünü (näçe sözi ýatda saklapdyr) deňeşdirmeli.

5-nji ýumuş. “Aşpez” oýny.

Esbaby: çaga tanyş 10 predmetiň atlary bolen10 söz.

Çaga görkezme. Sen şu naharhanada nobatçylyk etmeli-aşpez bolup nahar taýýarlamaly. Nahar bişirmek üçin bazara gidip, şu zatlary satyn alyp gaýtmany, diňle we ýatda sakla: kelem, kăşir, sogan, kartoşka, pomidor, tüwi, makaron, duz, şugundyr, ýag. Ýene-de bir gezek diňle we ýatda sakla – okalýar.

Çaga beýleki terbiýeçiniň – “bazardaky satyjynyň” ýanyna barýar we gerek zatlarynyň atlaryny aýdýar, ol bolsa ýazyp alýar.

Näçe söz ýatda galanlygy anyklanýar. Dürli ýaşlylarda barlanyp görülýär.

HEKAÝALAR

Meret ir bilen ukudan gamgyn oýandy. Ejesi oňa derman berdi we paltosyny geýip işe gitdi.

Soraglar: Năme üçin Meret gamgyn oýandy? Daşarda howa năhili ekeni? Hekaýany aýtmaly (çaga).

Bir oglanjygyň alma iýesi gelýär. Ol dükandan bir kökejik alyp iýýär, emma doýmaýar. Ol indi alma alyp iýýär we doýýar. Oglan şeýle diýýär: “Men kökejikleri biderek iýipdirin, ilkişada alma iýsem doýjak ekenim” diýýär.

Çaga hekaýany aýtmaly. Jogaby ýazylyp alynýar.

Soraglar: Oglanjyk dogry pikirlenipmi? Năme üçin ol alma iýip doýupdyr?

Ýat tutuşy (ýadynda galyşy) bahalandyrylýar.

Eşek we garynja

Eşek garynja duşupdyr. Garynja dagdan bedde bölegini süýrăp gelýär ekeni. Eşek ondan “Dagda năhili otlar ösýärler?” diýip sorapdyr. “Şeýle gür we tokaý ýaly ösgün” diýip, garynja jogap berýär. Ösgün otlardan iýmek üçin eşek daga gidýär, emma ol ýerde otlar örän pessejik ekeni.

Eşek “Meni garynja aldapdyr” diýip gaharlanypdyr.

Çaga hekaýany aýtmaly. Aýdyşy ýazylyp alynýar.

Soraglar: Seniň pikiriňçe garynja eşegi aldapmy? Dagda otlar năhili ekeni? Năme üçin garynja “Otlar tokaý ýaly” diýipdir?

Ýadynda galyşy bahalandyrylýar.

Ajy derman

Göwheriň ejesiniň bokurdagy agyrypdyr we lukman oňa ajy derman beripdir. Ejesiniň derman içende ýüzüni turşadýanlygyny görüp, Göwher “Eje, ber dermanyňy, men seniň üçin içeyin” diýipdir.

Çaga hekaýany aýtmaly. Jogaby ýazylyp alynýar we bahalan-dyrylýar.

Soraglar: Näme üçin Göwher şeýle diýipdir?

Onuň bolşy dogrummy ýa-da nädogrummy? Göwher ejesini gowy görýärmi ýa-da ýok?

Garga we kepderiler

Garga kepderilere oňat iýmitleri berýärler diýip eşidipdir. Garga ak reňke boýalýar we kepderileriň ýanyna gelýär. Kepderiler ony özleriniňki hökmünde kabul edipdirler we oňa oňat iýmitler beripdirler. Garga oňat doýupdyr we çydap bilmän gargaça gagyldapdyr. Ony eşidip, kepderiler gargany kowupdyrlar. Garga özleriniňkä uçup barypdyr, emma olar hem ony kowupdyrlar.

Çaga hekaýany aýtmaly.

Soraglar: Näme üçin kepderiler gargany kowupdyrlar? Garganyň boluşlary oňatmy? Näme üçin öz gargalary hem ony kowupdyrlar?

Ýolbars we tilki

Ýolbars keselläpdir we öýünden çykyp bilmän ýatypdyr. Ol indi haýwanlary öýüne myhmançylyga çagyrypdyr. Tilkini hem çagyrypdyr, tilki gelipdir-de öýe girmän, gapynyň agzynda durupdyr. Ýolbars “Näme üçin öýe girmeyärsiň” diýip, sorag beripdir.

Soraglar: Näme üçin tilki kesel ýolbarsyň öýüne girmändir? Hekaýalar bir gezek okalyp berilýär, ýatda galanyny aýdýar, soraglara jogap berýär. Jogaplary beýana ýazylýar, seljerilýär. 4, 5, 6, 7 ýaşlarda geçirilýär, netijeleri deňeşdirilýär.

Okuwa taýýarlygyny diagnostirlmek.

Gündogar Ýewropa döwletlerinde (Çehiýa, Slowakiýa we ş.m.) Kerniň-Ýeresegiň testi ulanylýar. Onda çaga kagyz listi berilýär. Onuň ýokarsyna çaganyň ady, familiýasy, doglan wagty (ýyly, aýy, günü), çagalar bagy we öý salgysy ýazylýar.

Listiň ýüz tarapyna erkek oglanyň şekilini çyzmak tabşyrylýar. Şekile ähli elementleriniň barlygyny, bölekleriň proporsiyalaryny hasaba alyp, baha berilýär (0,1,2,3,4,5). Listiň arkasyny, takmynan,

üçden birini iki çyzyk bilen bölýärler. Onuň ýokarsynda uly basma harplar bilen “Maral nahar iýýär” sözlemi ýazylyýar. Şonuň aşagyna harplary bolşy ýaly göçürmek tabşyrylýar. Ol hem bahalandyrylýar. Listiň aşaky bölegi uly çyzyk bilen ortasyndan ikä bölünýär, çep tarapyndan şeýle shemada 10 nokat

... goýulýar. Çaga sagdaky bölekde

... nusga meňzeş edip nokatlary

... bellemek tabşyrylýar. Bu ýumuş

... hem 5 balda bahalandyrylýar.

Ähli ballaryň jemine esaslanyp, okuwa akyl ösüşi boýunça taýýarlygy anyklanylýar (ýagny onuň derejeleri). Bahalandyrmagyň usuly “Mugallymlar gazetiniň” 1999-njy ýylyň 23-nji martyndaky sanynda görkezilen.

Akyl täsirleriniň ygtyýarly dolandyryşyny öwrenmek üçin D.B. Elkonynyň teklipe eden “Grafiki dikdant” metodikasy (testi) ulanylýar.

Öýjükli depder listinde ýokardan 4 öýjük we çepden 4 öýjük goýberip, anyk nokat goýulýar. Ondan 7 öýjük aşakda bir nokat, ýene-de 7 öýjükdən nokat goýulýar (jemi 3 nokat goýulýar). Bu list we ruçka çaga berilýär, şeýle görkezme aýdylýar.

“Biz seniň bilen dürli nagyşlary çyzmakçy. Olaryň oňat we owadan bolmagy üçin çalyşmaly. Onuň üçin siz meni ünsli diňläň. Men haýsy tarapa we näçe öýjük çyzyk çyzmalydygyny aýtjak. Diňe meniň aýdan çyzyklarymy geçiriň. Çyzyk geçireniňizde, saklananyňyzda ruçkany (galamy) kagyздan aýyрмаň”, çagalaryň sag, çep, ýokary, aşak ugurlary bilşi anyklanylýar. Soňra türgenleşdiriji nagyş çyzdyrýar.

“Galamy (ruçkany) iň ýokarky nokada goýmaly. Bir öýjük aşagalamy kagyздan aýyrmaly däl, bir öýjük saga, ýokary, bir öýjük aşak. Şeýle nagşy özüňiz dowam etdiriň. Özbaşdak işe 2 minut wagt berilýär.

Barlaýjy ýumuşlar

1. Galamy indiki nokada goýuň. Bir öýjük ýokary, bir öýjük saga, bir öýjük aşak, bir öýjük saga, bir öýjük aşak, bir öýjük saga. Indizyny özüň dowam etdirmeli. 2 minut özbaşdak işleýär.

2. Galamy indiki nokada goýuň. Üç öýjük ýokary, bir öýjük saga, iki öýjük aşak, bir öýjük saga, 2 öýjük ýokary, 1 öýjük saga, 3 öýjük

aşak, 1 öýjük saga, 2 öýjük ýokary, 1 öýjük saga, 2 öýjük aşak, 1 öýjük saga, 3 öýjük ýokary, yzyny özüňiz dowam etdiriň. (2 minut)

Nagşa nusga golaýlygyna görä baha berilýär (ýokary, orta, ortadan pes, pes derejeler).

Çaganyň ygytyýarly ünsüni anyklamak üçin “öý” ýumşy berilýär – şekili göçürüp çyzmaly.

Çaganyň okuwa motiwasion taýýarlygyny anyklamak.

Onuň üçin “proýektiw metodika” ulanylýar. Çagalar bagy we mekdep görkezilen (çagalara düşnükli) 2 şekil. Çagalar görüp, haýsynyň mekdepdigini, haýsysynyň çagalar bagydygyny aýdýarlar. Ýene-de 2 şekil: birinde çaga şadyýan ýylgyrýar, beýlekisinde çaga gamgyn. Ýumuş tabşyrylýar: şu çagalary mekdebe ýa-da çagalar bagyna ugrat, şolaryň şekiliniň aşagyna goýmaly. Çaga ýerine ýetirýär.

Eger-de gyançly çagany mekdebe, şadyýanyny çagalar bagyna goýsa, bu çaganyň okuwa yhlasly, höwesi, motiwasion taýýarlygy ýok. Eger-de tersine – gamgyn çagany çagalar bagyna, şadyýanyny mekdebiň şekiline degişli etse, ol okuwa motiwasion taýýar.

ÇAGALARY DÜRLI GÖRNÜŞLI SYNPLARA BÖLMEK ÜÇIN MEKDEBE TAÝÝARLYGYNÝ ANYKLAMAGYŇ USULY

Okuwa taýýarlygynyň umumy, bütewi görkezijisi çaganyň mugallym bilen hyzmatdaşlyga taýýarlygydyr. Okuw işi şol hyzmatdaşlykda guralýanlygy üçin şony hem diagnostirlmeli. Onuň düzgünlerine seredeliň.

Has umumy we düýpli hili çaganyň akyl işjeňligidir. Beýle işjeňlik dürli akyl işleri bilen özüni ýüklemeklige ymtylmagydyr (kabul etmek, ýatda saklamak, soraglary goýmak we ş.m.), olar psihikasynyň bilesigelijiligidir. Beýle çagalar akyl işini höwes, yhlas bilen ýerine ýetirip, olary soňuna çenli eltýärler (tutanýerli). Bu sypat syn etmekden anyklanylýar.

Ikinji sypat. Öz-özünü dolandyrmagydyr. Onuň 3 düzüjisi bar.

1. Ýumuş alandan soňra oňa aň ýetirmäge çalyşmak, öz maksady-na öwürmek.
2. Maksada ýetmek üçin täsirlerini planlaşdyrmak.
3. Öz täsirlerini we olaryň önümlerine gözegçilik etmek, nusga bilen deňeşdirmek.

Üçünji sypat. Nerw-psihiki işleriň deňagramlaşanlygydyr. Ony anyklamak üçin “mazmunсыz bogunlary göçürmek” testi ulanylýar.

Ýadyny we pikirlenmesini anyklamak üçin ýörite test ulanylýar. Sözleşinde fonematiki eşidiş we sözlük fondy öwrenilýär.

Barlagy iki terbiýeçi (psiholog) ýerine ýetirýär: biri sorag, ýumuşlar berýär, (beýlekisi çaganyň jogaplaryny belleýär. Çagany öwrenmek ata-eneleriniň gatnaşmagynda guralýar (olar päsgel bermez ýaly, çeträkde oturdylýar).

Fonematiki eşidişini öwrenmek

Düşündiriş. Çaganyň eline ruçka tutdurylýar. Men bir sözi gaýtalajak, şonda ýalňysam ruçka bilen stola urmaly.

Türgenleşdiriji ýumuş R fonemasy

Rama, rama, rama, rama, lama, rama, rama, lama. “Ýalňyşanda” stola ruçka bilen urşy barlanylýar.

S fonemasy

Käse, käse, käse, käze, käse, käse, käze, käse.

Ş fonemasy

Şar, şar, jar, şar, şar, şar, jar, şar, şar.

G fonemasy

Gar, gar, gar, kar, gar, gar, kar, gar.

Jemi 6 ýalňyş, ählisini tapsa 3. ball, 4-ni ýüze çyarsa 2 ball, 2 ýalňyş eşitse 1 ball berilýär. 2-3 ball toplasa, fonematiki eşidişiniň derejesi ýokary hasaplanylýar, 1 ball ortaça, 0 ball pes.

Manysyz bogunlary göçürmek.

Pem, ger, dyr, ent, leg, çak.

Bogunlar kagyz bölegine ýazylyp berilýär we onuň aşagyna şolary göçürmek tabşyrylýar.

Bahalary. 1 ball – harplara meňzemeýär: 2 ball – 3 harp okalýar; 3 ball – 4 harp okalýar; 4 ball – ähli harplar okalýar; 5 ball – ähli harplar anyk okalýar.

2-3 ball – bu hil ortaça; 4-5 ball – ýokary; 1 ball – pes.

SÖZLÜK BARLAGNAMASY

(ýumuşlar)

Welosiped, çüý, hat, saýawan, deri, gahryman, yrgyldamak, birleşdirmek, ýiti.

Uçar, çekiç, kitap, don, perler, dost, bökmek, bölmek, urmak, kütek.

Awtomobil, sübse, bloknot, ädik, teňne, ylgamak, baglamak, çümmüklemek, tikenli, köçe.

Awtobus, pil, albom, şlýapa, goranmak, gybatçy, ýumşak, ýüň, yssy.

Çaga görkezme: men saňa söz aýtjak, sen şony düşündir. Meselem, men “galam” sözünü bilmeyärin, (görmedik, eşitmedik), şonuň nämedigini aýdyp ber, düşündir.

Çaga görkezmä düşünse, islendik hataryň sözleriniň başdakysy aýdylýar, çaga jogap berýär, protokolçy ýazyp alýar. Şeýle usul bilen 10 söz hem işlenýär.

Sözüň sinonimini aýtmagy mümkin, şekillendirmegi mümkin, hereketleri bilen aňlatmagy mümkin.

Her bir sözüň bahalandyrylyşy.

0 ball – söze düşünmeýär, ony şekillendirmek ýa-da hereketler bilen aňladýar.

1 ball – söze düşünýär, ony şekillendirmek ýa-da hereketler bilen aňladýar.

1,5 ball – predmeti beýan edýär. Meselem, “welosipediň iki (çagalaryňkyda 3) tigiri bar, aýaklary bilen hereketlendirilýär...”

2 ball – söze ylma meňzeş kesgitleme berýär. Meselem, “ädik – aýaga geýilýän gonçly aýakgap”.

Şeýlelikde çaganyň toplan ballary 0-dan 20 çäklerinde.

Ballary jemleýär.

ýaşlylar üçin: 11,5 ball pes; 12-15 ball ortaça; 15,5 ball ýokary.

GYSGA WAGTLAÝYN ÝADYNY WE PIKIR ÝÖREDIŞINI ANYKLAMAK

Çaga görkezme. Men saňa hekaýa okap berjek, sen diňle we ýat tut. “Bir bar eken, bir ýok eken, üç oğlan bar eken: Kakabaý, Meret we Aman. Kakabaý Meretden kiçi, Meret Amandan kiçi. Gaýtala!”

Çaga aýdyp bilmese (ýat tutup bilmese), ýene-de okalýar. Her gezek okap, “gaýtala” diýilýär. Dogry ýat tutýança gaýtalanyp okalýar, gaýtalamalaryň sany bellenýär. Ýadyň derejeleri:

7 gaýatalma pes; 4-6 ortaça; 1-3 ýokary.

Doly ýat tutandan soň dowamy: Indi aýt, çagalaryň haýsysy kiçi, Meret Amandan kiçi, kim iň ulusy?

Dogry jogap berýänçä, sorag gaýtalanýar. Bahalary – dogry jogap berýän gaýtalamalaryň sany.

8 pes; 4-7 ortaça; 1-3 ýokary.

Soňra sorag bermek mümkin: Iň kiçisi kim?

Akyl işjeňligi şeýle derejelerde:

Pes derejede daşky talaplardan işleýär, yhlassyz, ünsüni ýygy sowýar, gyzyklanmalary ýok.

Ortaça dereje soraglary az, köplenç, ýumuşlara degişli däl, işiň käbirlerine höwesli, köpüsinie höwessiz.

Ýokary derejede ýumuşlara, iş ýagdaýlaryna höwesli bolýar (terbiýeçilere, jaýyň zatlaryna, gyzyklanma, soraglar berýär, söhbetdeşlige ymtylýar, ýumuşlary derrew başlaýar).

Ahli ballary, ýagny derejeleri jemlenip (5 ugurda fonematiki eşidiş, sözlük, gysga wagtlaýyn ýat, netije çykarmak, akyl işjeňligi) umumy ösüşi hakynda netije çykarylýar: ýokary, orta, pes. Ýokary derejedäki çagalardan zehinli synp, ortalaryndan adaty synp, peslerinden deňşdiriji synp düzmek maslahat berilýär.

Bu metodikany ulanmak we maslahatlaryny ýerine ýetirmek hökman däl, maglumat üçin berilýär.

Çaganyň pikirlenmesini we özüni dolandyryşyny öwrenmek

Kiçi göwrümlü takyk düşünjeleri umumylaşdyrmak.

Konkret düşünjeleri bir söz bilen bellemeli.

1. Tarelka, stakan, okara.

2. Stol, oturgyç, diwan.

3. Köýnek, balak, maýka.

4. Köwüş, tapočka, krossowka.

5. Çorba, kaşa, çay.

6. Maşyn, awtobus, otly.

7. Derek, tal, arça.

8. Serçe, kepderi, towuk.

9. Sygyr, geçi, goýun.

10. Erik, garaly, şetdaly.

11. Kâşır, kelem, şugundyr.

12. Alma, armyt, mandarin.

13. Uçuýy, sürüji, traktorçy.

14. Agaç ussasy, kerpiç örüji, suwagçy.

Görkezme: Men size üç sözi aýttjak, siz şol sözleriň mazmunyny, şol zatlary bir söz bilen aýtmaly. Meselem, depder, galam, kitap – okuw esbaplary, okamak üçin; top, kubik, kerpiçjik – oýnawaçlar.

Çaga her bir hatar sözler howlukmazdan okalýar, ol diňleýär (ze-rur bolsa gaýtalap berilýär), jogaplary ýazylyp alynýar.

Her bir hatary dogry ýerine ýetirse, 1 ball goýulýar. Nädogry bolsa ýa-da ýerine ýetirmese 0 ball goýulýar.

Ballar jemlenýär:

12-14 ball ýokary; 8-11 ball ortaça; 7 bala çenli pes.

5,6,7 ýaşlylarda işlenýär we netijeleri deňeşdirilýär.

Düşünjeleri konkretleşdirmek.

Esbaby: 1) oýnawaçlar, 2) aýakgaplar, 3) geýimler, 4) güller, 5) agaçlar, 6) guşlar, 7) gap-çanak, 8) haýwanlar.

Görkezme: Sen meniň aýttjak zatlarymyň görnüşlerini aýtmaly. Meselem, mebeliň şeýle görnüşleri bolýarlar: stol, oturgyç, şkaף, di-wan.

Ýumuşlar: düşünjeler ýeke-ýekeden aýdylýar: oýnawaçlar. (çaga jogap berýär, terbiýeçi ýazyp alýar.) Şeýle usul bilen ähli düşünjeler işlenilýär. Her bir düşünjä dogry 2-3 mysal getirse dogry hasaplanýar we 1 baldan goýulýar. Ballar jemlenýär.

Göwrümleri giň düşünjeleri umumylaşdyrmak.

Esbaby: 1) guşlar, ýyrtyjylar, balyklar; 2) agaçlar, otlar, maýda agaçlar; 3) mebel, gap-çanak, geýimler; 4) sagat, terezi, gradusnik; 5) ýangyn, ümür, gar ýagýar.

Ýumuş. Men saňa üç sözi, zatlary aýttjak, sen şolary bir söz bilen bellemeli. Meselem, welosiped, awtomaşynlar, gämiler – jogaby ulaglar. Düşnüklimi?

Ýumuşlar howlukmazdan okalýar. Dyngy berilýär, şonda joga-byny aýdýar. Terbiýeçi hem ýazyp almaly. Her bir ýumuşdaky dogry jogaby üçin 1 ball, ballar jemlenýär, hil taýdan bahalandyrylýar.

5,6,7 ýaşlylarda hem geçirilýär, netijeleri deňeşdirilýär.

Deňeşdirmek operasiýasynyň derejesini öwrenmek

Esbaby: depder-kitap, arça-alma, it-pişik, sygyr-aýy, haýwanlar- ösümlükler (nähilidir meňzeşlikleri we tapawutlary bolan predmet şekillerini jübütläp ulanmak mümkin).

Ýumuş: Men saňa iki zadýň adyny aýtjak, sen olardaky meňzeşlikleri we tapawutlary aýtmaly. Meselem, welosiped, maşyn. Meňzeşlikleri: ýük ýa-da adam daşamak üçin gerek, ruly bar, tigrileri bar. Tapawutlary: welosipediň iki (üç) tigri bar, maşynda 4 (ýa-da köp); welosipedi pedaly bilen ýöremeli, maşyny motory ýöredýär; welosiped 1 adam üçin, maşyna köp adam münüp biler.

Indi birinji jübüt söz okalýar, dyngy berilýär, şonda çaganyň jogaby ýazylýar. Işlenilip bolandan soňra jemlenilýär: meňzeşligine 2-3 mysal getirse 1 ball, tapawutlaryna 2-3 dogry mysal getirse 1 ball goýulýar, ballar jemlenilýär: olar nuldand (ählisi nädogry ýa-da jogap ýok) 10 bala çenli (ähli jogaplary doly we dogry ýazylýar.)

Ýönekeý deduktiv netije çykaryp bilşini öwrenmek

Esbaby: iki ýumuş (mesele).

1. Durdy ejesi bilen derýanyň kenaryna barýar. Olar derýada gaýyklaryň, agaçlaryň, tagta bölekleriniň ýüzüp barýandygyny görýärler. Ejesi bir taýagy Durda görkezip sorýar: “Şu taýagy suwa taşlasaň ol ýüzermi?”. Durda nähili jogap berdi? Ol näme üçin pikirlenipdir? Jogaby diňlenilýär, ýazylyp alynýar we bahalandyrylýar.

Dogry jogap şeýle bolýar:

Agaç zatlar suwda (derýada) ýüzýärler.

Taýak agaçdan taýýarlanan.

Netije: taýak suwda ýüzer.

2. Durdy derýanyň kenarynda nähilidir togalak zat tapýar we ony suwa zyňýar. Togalak zat suwa çümýär. Durdy şeýle diýýär: “Men togalak agaçdandyr diýip oýlanypdym, emma ol agaçdan däl ekeni”. Ejesi Durdydan sorýar: “Sen togalagyň agaçdan dældigini nädip bildiň?” Ol nähili pikirlenipdir? Çaganyň jogaplary ýazylyp alynýar (protokol), seljerilýär (nusga bilen deňeşdirilip), bahalandyrylýar.

Nusga jogap.

Agaç zatlar suwda ýüzýärler.

Togalak suwda ýüzmedi (çümdi).

Netije: togalak agaçdan däl ekeni.

Jogaplary dogry bolsa, her bir meselä 3 baldan goýulýar we jemlenilýär.

Durmuşy düşünjesini öwrenmek

Çaga gurjaklar görkezilýär we şeýle soraglar goýulýar: Gurjaklar kime meňzeş? Olaryň nämeleri bar? Olara näme gerek?

Indi “Gurjak näme?” soragy goýulýar we oňa kesgitleme bermek talap edilýär.

Dogry jogap: gurjak adama meňzeş, jansyz oýnawaç.

6-7 ýaşly çagalaryň özlerini dolandyryşlaryny öwrenmek

Psihologlaryň pikirçe, çaganyň akyl ösüşi dürli operasiýalary ýerine ýetirmekde we olara gözegçilik edip, dolandyrmakda ýüze çykýar. Öz akyl täsirlerini meseläniň, ýumşuň ýerine ýetirilişine, çözülişine laýyk getirip üýtgetmeklik öz-özünü dolandyrmakdyr. Şol hil hem akyl ösüşiniň merkezi özeni (ýadrosy) hasaplanýar. Akyl täsirlerini ýerine ýetirmeklige aň ýetirmek öz-özünü dolandyrmakdyr. Şolary ýerine ýetirip bilşi okuw işine taýýarlygyny aňladýar.

Bu sypaty anyklamak (diagnostirlmek) üçin şeýle ýumuşlar ulanylýar.

Çaga bir çyzykly depderden iki list, ruçka berilýär we şeýle görkezme aýdylýar: “Sen şu liste taýajyklary (dik çyzyklary) we kese çyzyklary çyzmaly. Onda şeýle düzgünleri saklamaly: 1) taýajyklary we kese çyzyklary belli yzygiderlikde çyzmaly; 2) listiň meýdanlarynda (gyzyl çyzykdan geçip) çyzmaly däl; 3) çyzyklary bir setirden beýlekisine dogry geçirmeli; 4) çyzyklar çyzylanda aralykda bir setiri boş galdyrmaly.

Şeýle mysal synp tagtasynda ýa-da depder listinde görkezilýär: I-II-III – Men bir taýajyk we bir kese çyzyk çyzýaryn, indi iki taýajyk we kese çyzyk, indi üç taýajyk we kese çyzyk çyzýaryn (çaga seredýär we gulak asýar). Indi başdan başlap, gaýtalap çyzmaly. Bu birinji düzgün. Setir dolandan soňra täze setire şeýle geçirýäris: II setir doly, kese çyzyk täze setirden ýa-da II, täze setirden III. Bu üçünji düzgün. Indiki setir bilen ýokardakynyň arasynda bir setir boş galmaly, bu dördünji düzgün (depder listinde görkezilýär).

Çaga ýumşy ýerine ýetirýär – 15 minutlap “ýazýarlar”. Başlap bil-mese ýokardaky mysal, görkezmeler ýene-de bir gezek gaýtalanýar.

Dogry, anyk, owadan ýerine ýetirse – 5 ball. Kābir düzgünlerde az ýalňyşlar goýberen, olary özi barlap, tapyp bilmeýär – 4 ball. Görkezmä doly düşünmändir, düşünse-de ýatdan çykarypdyr, çyzýan taýajyklary we kese çyzykalry tertipsiz, öz ýalňyşlaryny görmeýär (gözlemeýär) we düzetmeýär, işiň hilini gowulandyrasy gelmeýär – 3 ball. Görkezmäniň hiç düzgüni ýadynda galmadyr, çyzyklary tertipsiz, bulaşyk, işe parhsyz – 2 ball. Ýumşa, görkezmä düşünmeýär, näme etmelidigini bilmeýär, liste kellesine gelen çyzyklary çyzýar ýa-da başga zada güýmenýär – 1 ball.

Nusga boýunça işläp bilşini öwrenmek

Esbaplary: Üç ekzemplýar “ýolka” taýýarlanýar, tarapary 8 x 8 sm bolan goňur reňkli inedördül. Esaslary 8 sm, 6 sm, 4 sm we degişlilikde beýlekileri 5 sm, 3 sm bolan gök reňkli üçburçluklar.

Ýolka iki düzgün boýunça taýýarlanylýar: 1) esasy goňur reňki inedördül; 2) ýolkada iň peski üçburçluk uly, soňkulary kiçelip gidýärler.

Ýerine ýetirilişi. Çaga komplekt material berilýär – 2 inedördül we 6 üçburçluk; terbiýeçiniň özi beýleki komplekti alyp, çaganyň gözüniň önünde ýolka ýasaýar we ony nusga görnüşde saklaýar. Şuňa meňzeş ýolka ýygnamak tabşyrylýar. Kyn ýeri – bir komplekt artykmaç, şolardan figuralary saýlap almaly.

Baýdaklary şekillendirmek

Baýdaklary şekillendirmek şeýle düzgünler boýunça guralýar: 1) baýdagyň aýagy (taýagy) üç öýjük, özi iki öýjük tutýar, ini üç öýjük; 2) iki baýdajygyň setirdäki aralygy iki öýjük; 3) baýdak çyzylan setirleriň arasy iki öýjük; 4) baýdaklar gök we mawy reňkli yzygiderlikde; 5) baýdagyň taýajygy goňur reňkli.

Görkezmä laýyk baýdajyklar çyzylan list nusga taýýarlanylýar. Çaga nusga görkezilýär, öýjükli depder listi we üç reňkli goňur, mawy, gök galam (ýa-da flomaster) berilýär.

Çaga görkezmä berilýär: seret, dürli reňkli baýdajyklar, olaryň taýajyklary şekillendirilen (çekilen). Ine saňa list, ine reňkli galamlar. Sen nusga seredip, edil şolara meňzeş baýdajyklary çekmeli (çyzmaly).

15 minut işleyärler. Soňra şeýle soraglar goýulýar.

1. Sen işiňi halaýarmyň? 2. Näme üçin ony halaýarsyň? 3. Seniň baýdajyklaryň şu ýerdäki (nusgadaky görkezilişi) ýaly bolupmy?

Işlerine düzgüne esaslanyp baha berilýär: doly, dogry, ýalňyşly, düýpgöter nädogry (ähli düzgünler bozulan).

“Tokaýçynyň öýüni” şekillendirmek

Çaga bir list kagyz, reňkli galamlar berilýär.

Görkezme: “Tokaýyň çetinde ýerleşen tokaýçynyň öýüni çekmeli. Öý kiçi, aýdyň, ol uzakdan görünýär. Öýüň şeýle reňkleri bar: 1. Öýüň üçegi gyzyň reňkli; 2. Öýüň özi sary. 3. Öýüň gapysy ýaşyl. 4. Öýüň gapdalynda ýaşyl reňkli oturgyç bar. 5. Onuň ön tarapynda iki sany kiçi arça bar. 6. Bir arça-öýüň aňyrsynda. Öýüň töwereginde näme isleseň çekiber”

Görkezme howlukmazdan okalýar. Ony ýat tutmak tabşyrylyp, ýene-de bir gezek gaýtalanyp okalýar, öz ýanyndan gaýtalamak tabşyrlýar, soňra çekip başlaýar. Terbiýeçi (psiholog) syn edýär we boluşlaryny belleýär. 15 minut geçensoň, iş bes edilýär we çaga soraglar goýulýar. 1. Sen şekiliňi halaýarsyňmy? 2. Näme üçin ony halaýarsyň? 3. Sen dogry çekdiňmi? 4. Berlen görkezmäni gaýtala? 5. Görkezme boýunça çekdiňmi?

Geometriki şekilleri ýygnamak

Çaga diametri 3 sm bolan gyzyň we sary reňkli üçburçluklar (10 sany) we kagyz listi berilýär. Çaga geometriki şekiller bilen tanyşýar.

Çaga görkezme. Ine, saňa reňkli görnüşler we kagyz listi. Näme etmelidigine gulak as. Listiň sag tarapynda ýokardan başlap aşaklygyna tarap biri-birlerine degrip, ýedi gyzyň tegelegi goýmaly. Soňra listiň çep tarapynda ýokardan başlap, sary tegelekleri biri-birleriniň aşagynda ýerleşdirmeli, olaryň sany gyzyň tegeleklerden iki san az. Soňra listiň ortasynda ýokardan aşaklygyna gök üçburçluklary goýmaly, olaryň sany sary tegeleklerden bir san köp. Görkezme çaga howlukmazdan, iki gezek okalyp berilýär.

Görkezmeden çaga ýumşy ýerine ýetirmegiň yzygiderligini we şertlerini ýatda saklaýşy şeýle bolmaly. 1) Listiň sag tarapynda nähili we näçe görnüş ýerleşdirmeli; 2) Listiň çep tarapynda nähili we näçe

görnüş ýerleşdirmeli, hasaplamaly; 3) Listiň ortasynda nähili we näçe şekil ýerleşdirmeli. Bu täsirleri ýatda saklamaly, ýalňyşsyz ýerine ýetirmeli: akyň ösüşi pes çagalara başartmazlygy mümkin.

Işi ýerine ýetirişi ýazylyp alynýar, hil taýdan bahalandyrylýar.

Rossolimo usuly (1-nji surat)

Maksady: kabul edişiniň bütewiligini, giňişlik pikirlenmesini, öňki tejribelerini ulanyp bilşini öwrenýär.

Esbaby: doly, bütewi bolmagy üçin nämendir bir bölejik zat ýetmeýän 6 şekil, ýetmeýän bölekleriň şekilleri aňladylan list.

Ýerine ýetirilişi. Boş öýjüğe ýetmeýän şekili goýmak teklipe edilýär. Dogry jogap berip bilmeýse, ýetmeýän şekili taýýarlardan saýlap almak (görkezmek) tabşyrylýar. Ähli jogaplary protokola ýazylýar, seljerilýär, bahalandyrylýar. (“doly dogry”, “doly däl dogry” we ş.m.). Şeýle usul bilen beýleki şekiller (ýumuşlar) hem işlenýär, umumy netije çykarylýar (ýokary, ortaça, pes).

Ýumuşlary 5,6,7 ýaşlylarda barlamaly we deňeşdirmeli.

Şekli umumylaşdyryp bilşini öwrenmek (2-nji surat)

Oňa başgaça “artykmajyny aýyrmak” metodikasy hem diýilýär. Nähilidir umumylygy (wezipeleri, gurluşy, materialy we ş.m.) bolan üç predmetiň şekili berlen, dördünji şekil nähilidir alamaty boýunça beýleki üçüsine “gelişmeýär”, artykmaç. Şekiller toparlary ýeke-ýekeden görkezilýär.

Indiki 7 şekiliň her birinde bir predmet artykmaç, şony aýtmaly, galan üçüsine bir söz bilen at goýmak tabşyrylýar. Meselem, pişik artykmaç, ol janly haýwan, galan 3-si güller.

Her bir şekiller toplумы (ýumuş) üçin iki baha goýulýar: artykmajyny dogry aýtsa 1 ball, dogry umumylaşdyrsa 1 ball. Ballar jemlenip, umumy netije çykarylýar. 12-14 ball ýokary, 8-11 ball ortaça, ondan az pes hasaplanylýar. Ýagny bu ýumuşlar umumylaşdyrmak operasiýasyny öwrenýär.

Mazmunly şekiller (3-nji surat)

Maksady: çagalaryň şekilendirilen ýagdaýlara düşünişlerini, wagt-giňişlik we sebäp-netijä baglanyşyklaryny ýüze çykaryp bilşini, ýumora-degişmä düşünişlerini barlamaga niýetlenendir.

Anyk mazmunly şekil (3-nji a) surat) görkezilýär, syn edýär. Ony hekaýa görnüşinde aýtmak teklipe edilýär.

Mazmuny gizlin şekil (3-nji b) surat) görkezilýär. Syn edýär. Tanyşýar. Hekaýa düzmek teklipe edilýär. Başarmasa soraglar goýulýar.

Mazmuny anyk yzygiderli şekiller (3-nji ç) surat). Hekaýa düzmeli.

Mazmuny anyk däl yzygiderlikde şekiller (3-nji d) surat) Hekaýa düzmeli-onda hadysanyň wagty yzygiderligini beýan etmeli. Başarmasa soraglar goýulýar we baglanyşykly hekaýa düzdürilýär.

Mazmuny gutarylmadyk şekil (3-nji e) surat). Hekaýa düzmek we yzygy gutarmak tabşyrylýar. Başarmasa soraglar goýulýar.

“Bolmajak” wakalar (3-nji ä) surat). Ünsli syn edip, öwrenenden soňra çaganyň wakalara garaýyşlary, bahalary, olaryň “bolmajaklygyna” düşüniş ýeri anyklanýan söhbetdeşlik geçirilýär. Ony gyzyklan-dyrsa, gülki, şatlyk döretse, ösüş normada hasaplanýar.

ÇAGANYŇ INTELEKTINI ÖWRENMEK

Daşary yurt psihologiýasynda çaganyň (adamyň) akyl ösüşini häsýetlendirmek üçin intellekt düşünjesi ulanylýar.

Zatlaryň, hadysalaryň bölekleriniň arabaglanyşyklaryny, olaryň häzirki ýagdaýynyň sebäplerini, geljekde berjek netijelerini önünden görüp bilijiligine intellekt diýilýär. Ony anyklamak üçin psihologlar hiç hili bilimlere, tejribä bagly bolmadyk (hiç hili bilime degişli däl) abstrakt ýumuşlary ulanýarlar. Biz onuň gelip çykyşy hakyndaky (neslegeçijilikden) jedellere gatyşman, ony ölçemegiň üç meto-dikasyny getirýäris. Ýagny intellekt çaganyň öňki nesillerden alan, akyl ösüşini üçin esas bolan başlangyç hasaplanýar. Onuň görkezijisine intellektiň koeffisiýenti diýilýär (IQ).

Her bir takyk çaganyň konkret ýaşayyş şertlerine (ata-enesiniň bilim derejeleri, olaryň medeni derejeleri, ykdysady ýagdaýy, jemgy-yetde tutýan orunlary, çagalarynyň ösüşini, terbiýesi (çagalar bag-larynda) laýyklykda tejribeleri, bilimlari, başarnyklary, endikleri dürli derejelerde bolýarlar. Ýagny daşky şertler, maşgala we sosial terbiýe bermeklik başlangyç taýýar berilen intellektiň işlemeginde çaganyň bilimlerini, endiklerini dürli derejelere göterýär. Beýle ýagdaýa “so-

watlylyk” diýilýär, onuň görkezijisi “sowatlylygyň koeffisiýentidir”. Daşky şertler amatly bolsa, onuň sowatlylygy hem ýokary bolýar. Intellekti pes bolsa (ösmäge, täze bilimleri özleşdirmäge mümkinçiligi pes bolsa), daşky amatly şertlerde hem çaganyň ýokary derejelere ýetmezligi mümkindir. Ýagny intellekt akyl ukyplylygydyr, onuň individual aýratynlygydyr. Intellektden, sowatly bolmakdan çaganyň dürli işlerde, okuwda, sapaklarda ýetýän derejelerine (maksatlaryna ýetmegine) üstünligiň koeffisiýenti diýilýär. Ol intellektiň (çaga tebigatynyň), okamagyň we terbiýäniň (sosial şertleriň) hakykata öwürilmegidir. Üstünligiň koeffisiýeti mekdepde okanda, hünär gazanmakda, dürli işlerinde (önümçilikde, biznesde, döwlet gullugynda, ylymda, tehnikada, sungatda we ş.m) ýokary derejelere ýetenligini aňladýar.

Şeýlelikde, çaganyň intellektini ölçemek, anyklamak onuň rõwşen geljegine göz aýlamaklyga hyzmat edip, terbiýeçileriň, at-eneleriň çaga bilen individual işlerini guramaga esas bolýar. Intellekt, ukyplylyk, zehinlilik jemgyýetiň, halkyň, şahsyýetiň bahasyna ýetip bolmajak baýlygydyr. Geliň, şony anyklamagyň usullaryna, serişdelerine seredeliň we geljekki eflatunlary gözläliň. Ýüze çykaryň we ösdüreläň!

Kesme dörtburçluklar usuly (4-nji surat)

Bu ýumuş B.P.Nikitin tarapyndan teklip edilen, onuň işlerinde “kwadraty ýygna” ady bilen berilýär.

Işiň materiallary (4-nji surat). Gara reňkli kagyздan taraplary 8×8 bolan kwadrat nusga taýýarlanýar. Soňra her bir kwadrat dürli reňkli we doýgunlykly kagyздan (taraplary 8×8) 24 kwadrat (her bir kwadrat iki ekzemplýardan) taýýarlanýar (jemi 49 kwadrat: nusga gara reňkli 24 jübüt kwadratlar). Olar watman ýa-da ýuka karton listine ýelimlenýär we agyr ýüküň aşagynda (gyşarmaz ýaly) guradylýar. Her iki kwadratyň reňksiz tarapyna 2-25 nomerli şekillerdäki çyzyklar çyzylýar. Her jübüt we çyzyklar çyzylan kwadratlaryň biri çyzyklar boýunça kesilýär we bölekleriň reňksiz tarapyna kwadratyň nomerleri goýulýar. Kesilmedik (emma çyzyklar çyzylan) ikinji kwadratyň arkasyna hem şol nomer goýulýar, ol deňeşdirmek üçin nusga. Her bir kesilmedik we bölekler kesilen kwadratlar ýörite bukjalarda (jemi 24 bukja) ýa-da polietilen haltajyklarda saklanýar.

Ýerine ýetirilişi: Çaga “kwadratlary ýygnamak” oýny teklipl edilýär. Stoluň üstünde nusga gara kwadrat goýulýar we “bu gara kwadrat” diýilýär. Soňra birinji bukjadan kesilen we kesilmedik iki kwadrat № 2 stoluň üstüne goýulýar we “kesilen böleklerden şunuň ýaly (kesilmedik taýyny görkezip) kwadrat ýygna” diýlip tabşyrylýar. Onuň synaglary, kwadratly ýygnaýşy syn edilýär we ýazylyp alynýar (protokol ýazylýar). Dogry ýerine № 3 we beýleki kwadratlar işlenýär.

Eger-de çaga höwessiz, yhlassyz bolsa (işe gyzyklanmasy ýok bolsa), işi bes etmek amatly, mejbur etmegiň ähmiýeti ýok. Intellekti pes, ol işi, akyl ähmiýeti talap etmeýär.

Eger-de çaga höwesli, yhlasly bolsa, “ýene-de oýnaly” diýip, haýyş etse, işi dowam etdirmiş (ol ýadaýança, irýänçä). Beýanlar derňelýär. Dogry ýerine ýetirişine görä her bir ýumşa şeýle baha berilýär:iki bölekden ýygnasa 1 ball, üç bölekden – 2 ball (5,6,7,8, kwadratlar). Dört bölekden ýygnasa 3 ball we ş.m. goýulýar, ballar jemlenýär we prosente öwürülýär. Ol şeýle hasaplanýar. Jemi mümkin bolan iň uly ball 61,ol 100%. Onda 1ball 1,64% deň bolýar. Ýagny toplan ballaryny 1,64 köpeltmeli. 6-7 ýaşly çagalar üçin ol 75-80% we onda ýokary bolsa, oňat netije hasaplamaly.

Işin ýerine ýetirilişiniň has çylşyrymly görnüşi şeýle: № 2,3,4,5,6 bukjalardaky bölekler stoluň üstüne dökülýär we gatyşdyrylýar. Çaga ilki olary reňkleri boýunça 5 topara dargadýar we soňra kwadratlary ýygnaýar.

Şekiliň yzygider tertibini bilşini öwrenmek (5-nji surat)

Intellektiň wezipeleriniň biri-de hadysalaryň gidişinde onuň düzgünini, kanunalaýyklygyny ýüze çykarmak we getirjek netijesini (soňky ýagdaýyny) önünden görmektir. Çaganyň intellektiniň bu tarapyňy öwrenmek (anyklamak, diagnostirlmek)üçin B.P. Nikitin tarapyndan teklipl edilen oýunlar-ýaryşlar teklipl edilýär.

Işin esbaby: suratda görkezilen onda 11 ýumuş bar:1-njisi öwretmek, türgenleşdirmek üçin ulanylsa, galan ýumuşlar barlag-anyklamak üçin ulanylýar.Bu materiallary (her bir şekili, jemi 44 şekil) ululygy 6×6 sm bolan watman ýa-da karton kartoçkalarynda taýýarlamaly we bukjada (ýa-da polietilen haltajykda) saklanýar.

Ýerine ýetirilişi: seniň bilen “oýlap tapmak”oýnuny oýnaly. Ine, seret, şu kartoçkada bir tegelek çyzylan (birinji ýumşuň birinji

kartočkasy stola goýulýar), çaga synlaýar, öwrenýär. Indi öňkiniň gapdalyna indiki iki tegelek kartočka goýulýar we ýumuş: seret, indi tegelekler näçe boldy? Soňky tegelek öňkiniň gapdalyndamy ýa-da ýokarsyndamy? Jogap berýär. Indi üçünji kartočka berilýär: seret, indi näçe tegelek boldy? Olar nähili ýerleşen? Üç tegelek dikligine ýerleşdirilen.

Indiki kartoçkada näçe tegelek bolmaly?

Özüň çyzmaly.

“Akyly ýetip” öňkülerden netije çykaryp bilse we “indi 4 tegelek dikligine bolmaly” diýse, 4-nji kartočka-jogaby görkezilýär we makullanýar, öwülýär: dogry, sen akyly çözdüň. Stoluň üstünde 4 kartočka ýatyr; çaga ýüzlenip: gel, seredeli, şekiller nähili üýtgediler? Jogaby: indiki şekilde bir tegelek köpeldi, artdy.

Indi ýeke-ýekeden 2-nji ýumşuň şekilleri berilýär, öwrenýär. List berip, “Şu ýere indiki bolmaly şekili çyzmak” tabşyrylýar. Dogry çyzsa “Näme üçin şeýle bolmaly?” soragy goýulýar. Maksady –şekillerdäki üýtgame prosesine aň ýetirişini anyklamak. Jogaplary ýazylyp alynýar. Şeýle usul bilen ähli ýumuşlar işlenýär.

Bahalandyrylyşy: № 2,3,4,5 ýumşlarda üýtgemeler bir ugurda gidýärler, olara bir baldan berilýär. 6-njy ýumuşda üýtgame iki ugurda: dik taýajyklar bir-birden kemelýär, kese taýajyklar bir-birden köpelýär – 2 ball berilýär; 7-1 ball, 8-2, 9-1, 10-2, 11-2 ball, jemi maksimal (iň köp mümkin bolan ballar) – 14. 12-14 ball örän ýokary; 10-11ball ýokary ;8-9 ortadan ýokary; 6-7 ortaça; 5 we ondan az-in-telekti pes derejede hasaplanylýar.

Bellik. Öň belleýşimiz ýaly, çaganyň bu ýumuşlary ýerine ýetirişleri, onda toplan ballary onuň şahsy psihologik-pedagogiki häsiýet-namasyna goşulýar. Bu metodikalarda görkezilen netijeleri beýleki ugurlardaky (kabul etmegi ýa-da pikirlenmesi, okuwa taýýarlygy we ş.m.) görkezijileri, özüni alyp barylýary, ahlak-sosial edebi bilen deňeşdirilýär. Aňdaky aýry-aýry sypatlar möhüm däl-de, olaryň utgaşmasy, ulgamy möhümdir, şol hem ösüşini, özüni alyp baryşyny üpçün edýär.

Raweniň progressiw matrisalary (6-njy surat)

Maksady: abstrakt geometriki formasynnda, grafiki materiallarda çaganyň kabul edişini, ünsüniň jemlenişini we deduktiv netije çykaryp bilşini – şolaryň umumy utgaşmasy intellektini öwrenýär (anyklaýar). Matrisa diýilmeginiň sebäbi ýumuşlardaky geometriki formalar çep ýokarky başlangyjyndan saga we pese gitdigiçe nähilidir düzgün, tertip, baglanyşyk boýunça üýtgeýär. Progressiw sözi ýumuşlaryň gitdigiçe kynlaşyp, çylşyrymlaşyp barýanlygyny aňladýar.

Umumy test 5 seriýadan durýar, her seriýada 12 ýumuş bar, her bir ýumuş bir listde ýerleşdirilen. Biz bu ýerde mekdebe çenli çagalara niýetlenen iň başlangyç A seriýany onuň 12 ýumşuny getirýäris. Seriýa çaganyň shematiki obrazly pikirlenmesine degişlidir.

Ýerine ýetirilişi: çaga A1 ýumşunyň ýokarky bölegi (pesdäki 6 sany jogap kagyz listi bilen ýapylyp) görkezilýär. “Ine seret, şu ýerde äpişge bar, öýdäki towşanyň çykyp gitmezligi üçin äpişgäni öz gapagy bilen ýapmaly. Ine, seret (aşakdaky alty taýýar jogaplar görkezilýär). Şu gapaklardan biri äpişgäni ýapýar. Şoňa degişli (gelişýär). Şol gapagy görkezmeli.” Çaga düşünmese, oňa “gapaklary” ýeke-ýekeden görkezmeli we “gelişmeýänligini” aýtmaly: 1-nji jogapda kese çyzyklar bar, ol äpişgäniň daş-töweregindäki dik we kese çyzyklara “gelişmeýär”. 2-nji suratda boýalan kwadratlar –ol hem gelişmeýär. Ýagny jogabynyň saýlanyşy esaslandyrylýar.

Çaganyň jogaplary ýazylyp alynýar. Näme üçin “şu gapagy” (jogaby) saýlap alşy anyklanýar. Her bir dogry jogaba 1 baldan goýulýar, ballar jemlenýär.

Çaganyň intellektini anyklamak boýunça üç metodikanyň netijeleri her bir çaga (6-7 ýaşlylarda) üçin jemlenýär we onuň beýleki synatlary bilen deňeşdirilýär, netije çykarylýar.

Kesme şekiller (7-nji surat)

Çaganyň giňişlik pikirlenmesini, böleklerden bütewini ýygnap bilşini-sintezi öwrenýär. Şekiller ilki kitapçadan kesilip alynýar, arkasynda watman listi ýelimlenýär, punktir çyzyk boýunça kesilýär. Şeýle görnüşde ýörite bukjada (tikilen haltajykda) saklanýar. Ilki oýnawaç iki bölege bölünen ýygnaçy çaga berilýär-stola goýulýar. Syn edýär, öwrenýär. Soňra ony iki bölege dargadyp ýygnamak tabşyrylýar.

At hem şeýle işlenýär. Soňra üç bölege bölünen sygryň şekili, dört bölege bölünen horazyň şekili işlenýär (bölekler gatyşdyrylýar).

Bu usul kemakyllara we ösüşi haýallan çagalara örän duýgurdyr.

Diagnostiki usullary, testleri ulanmagyň umumy tertibi

Testiň, usulyň takyk ady.

Onuň maksady: kimiň mekdebe çenli ýaşly çagalaryň, okuwçylaryň, uly adamlaryň psihologiki sypaty, hili, prosesi – gysga wagtlaýyn obrazly ýady, klassifikasiýa operasiýany predmet şekilleri materialynda anyklamak we ş.m. takyk anyklanýar. Nämesini öwrenýäris? soragyna jogap.

3. Testiň, usulyň, öwrenilýän hiliň, sypatyň taglymaty, konsepsiýasy (meselem, klassifikasiýa operasiýasy näme, onuň gidişi, önümi; pikirlenmekdäki, işlerindäki, akyl ösüşindäki orny) okuw kitapларыndan, sözlüklerden alynýar. Öwrenilýän hil näme, onuň mazmuny? Soragyna jogap.

4. Testiň, usulyň materiallary – çaga, okuwça berilýän bölegi. Bu punkt “Kim näme ulanýar?” soragyna jogap berýär.

5. Synlaýan (çaga, okuwçy) üçin görkezme (ol nähili täsireli nähili yzygiderlikde ýerine ýetirilmeli, anyk ýazylýar, okalyp berilýär, zerur bolsa düşüňýänçä gaýtalanýar) we pedagogyň psihologyň öz täsirleriniň yzygiderliligi. Olar anyk, takyk, doly ýerine ýetirilmeli – her kim “öz bilşine görä” işlemeli däl-de, berlen nusga, görkezme boýunça işlemeli.

Ol “Kim näme we nähili yzygiderlikde ýerine ýetirmeli?” soragyna jogap.

6. Alynan önümler – çaganyň dilden jogaplary beýanda ýazylan, beýleki täsirleri bellenen. Näme alyndy? soraga jogap.

7. Çaganyň jogaplary – synagyň önümleri metodikada, testde berilen dogry nusga jogap bilen deňeşdirilýär we bahalandyrylýar. Her bir ýumşa goýlan ballar jemlenýär, öwrenilýän hil (maksat) sanlarda aňladylýar. Jogaplary näçe bal toplady? soraga jogap.

8. Bu umumy mukdar san, netijesi nusga, norma bilen deňeşdirilip, oňa hil häsiýetnamasy (“örän ýokary”, “ýokary”, “ortadan ýokary”, “ortaça”, “pes” we ş.m.) berilýär. Şu maglumat hem başda goýlan

maksatdyr, hil netijesidir. Meselem, “klassifikasiýa operasiýasy predmet şekilleri materialynda ýokary derejede”. Bu punkt öwrenilýän hil nähili derejede? soraga jogap berdi.

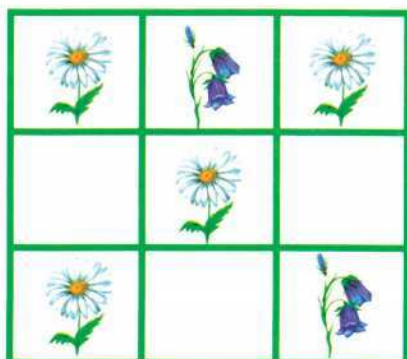
9. Synagyň, diagnostikanyň netijesi diýlen maksatnamalar üçin ulanylýar. Meselem, hil pes derejede bolsa, onuň bilen kimler, nämeleri ulanyp, nähili formirleýji işleri geçirmelidigi anyklanylýar. Öwrenilýän hil ýokary (örän ýokary) bolsa-da hem arkaýynlamaga esas däl, gaýtam tersine – beýle ösen, ukyply, zehinli çagalaryň zehinini çagalaryň zehiniň körükdirmezlik üçin hem işleriň maksatnamalary düzülýär.

Indi her bir çaga bilen kim, näme iş etmeli? Geljekki işleriň maksatlary anyklanýar.

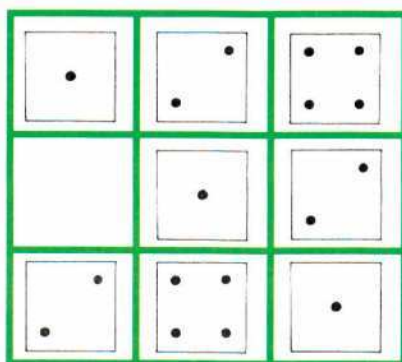
Y etmey  n  ekili tapmak

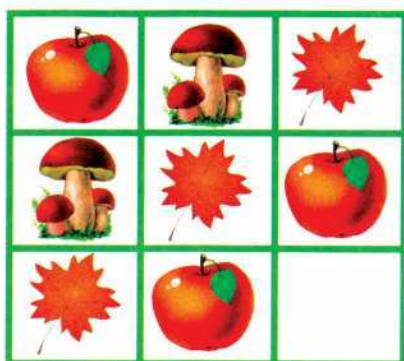
a)

b)

 )

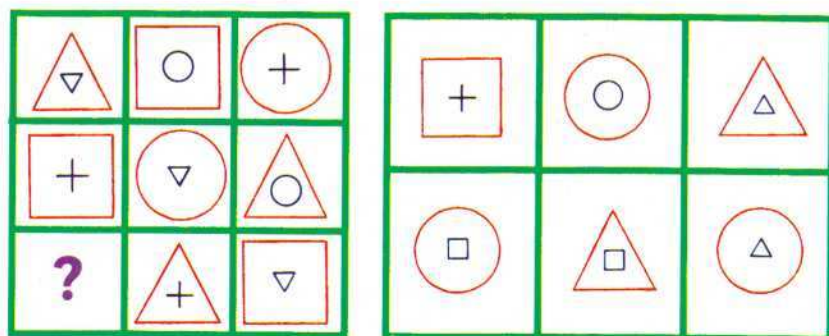
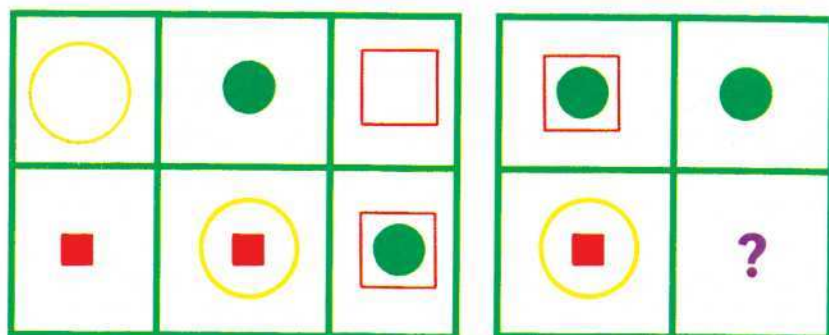
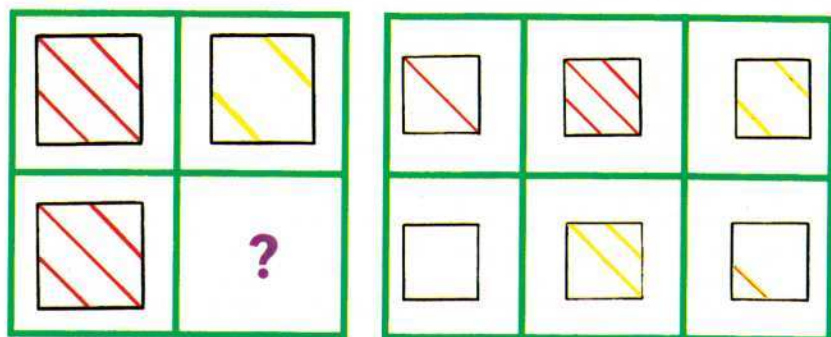
d)

 )

1-nji surat

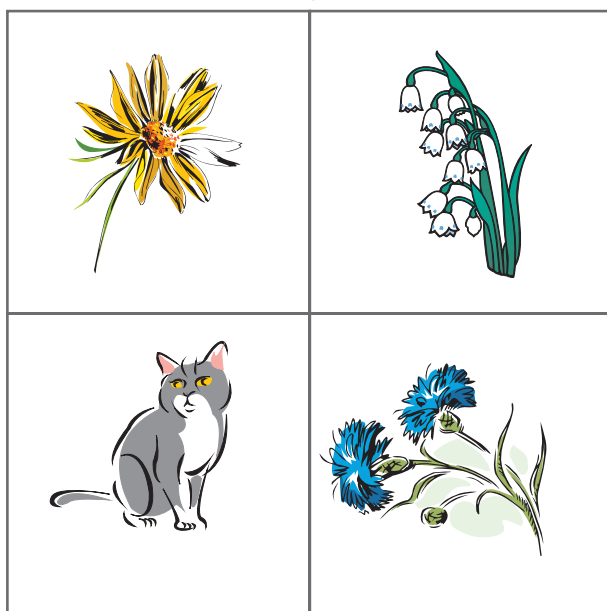

f)

1-nji surat

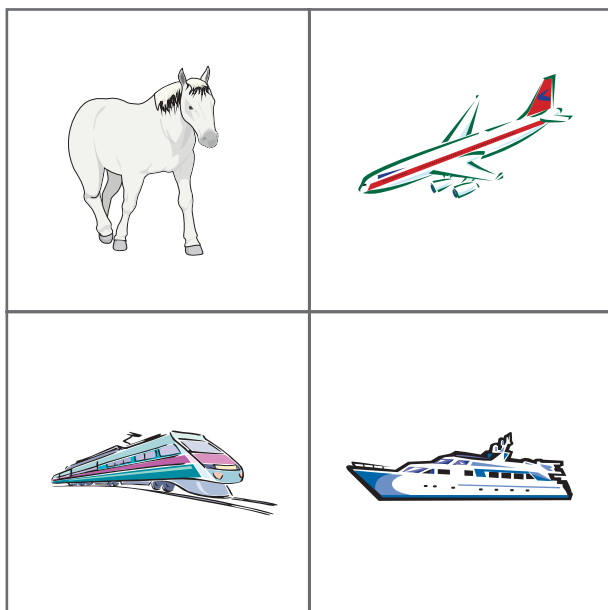

a)

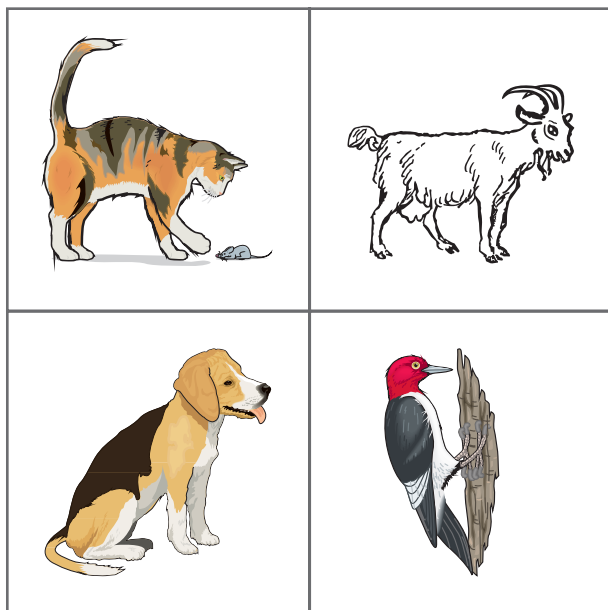

b)

2-nji surat

c)

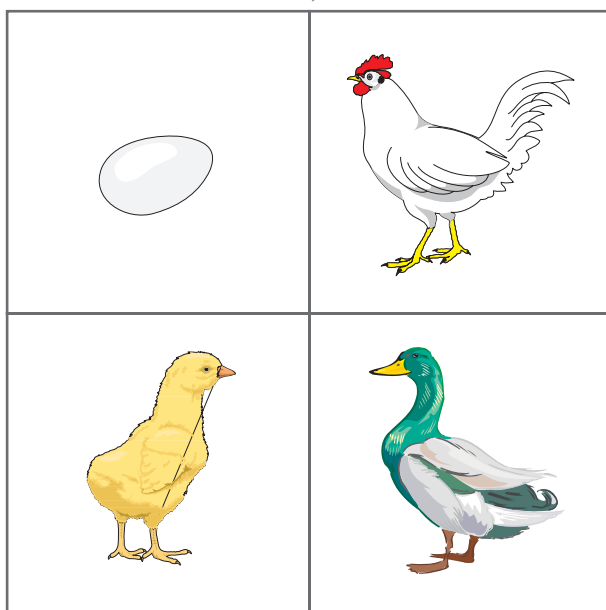

d)

2-nji surat

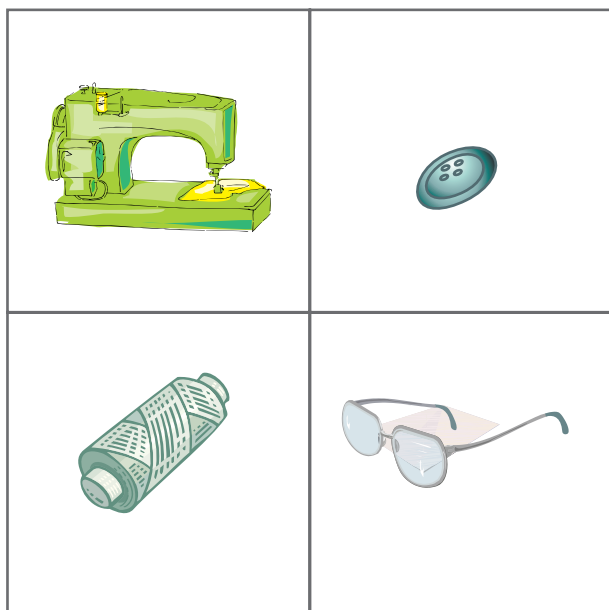

ä)

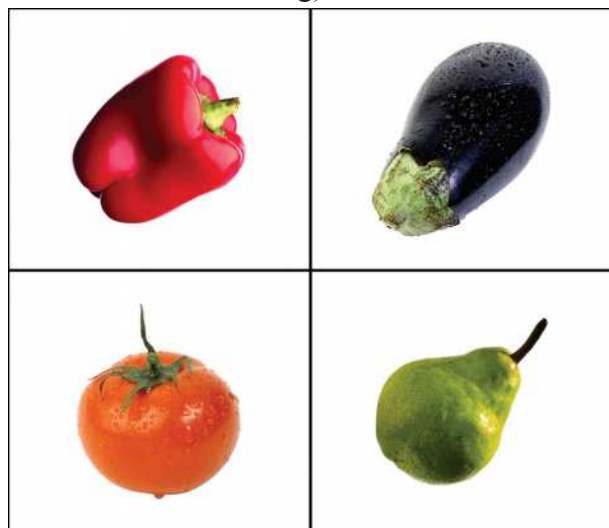

f)

2-nji surat

g)

h)

2-nji surat

3-nji a) surat

3-nji b) surat

3-nji ) surat

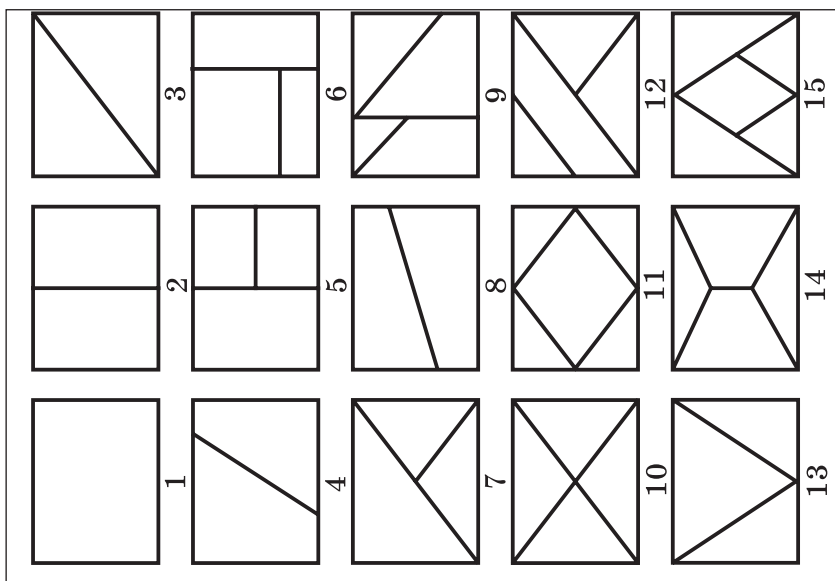
3-nji d) surat

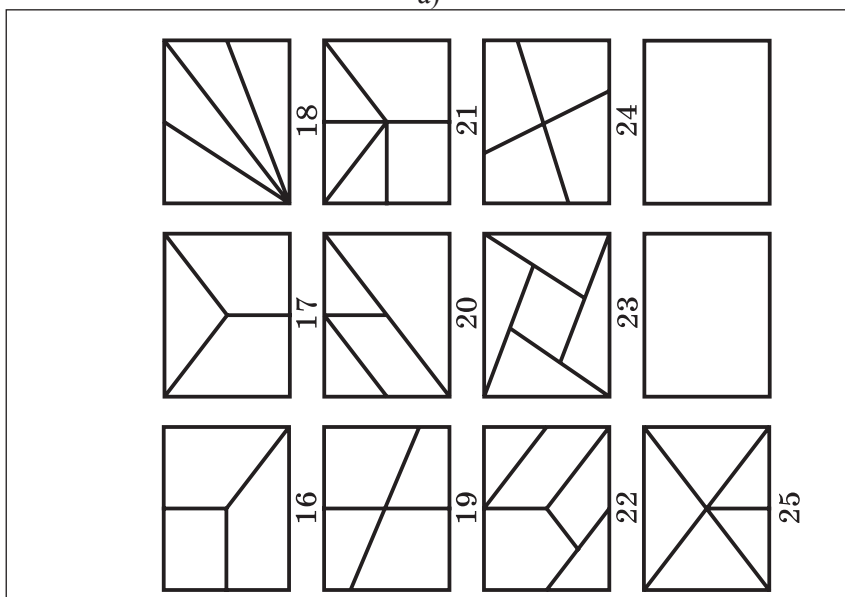
3-nji ä) surat

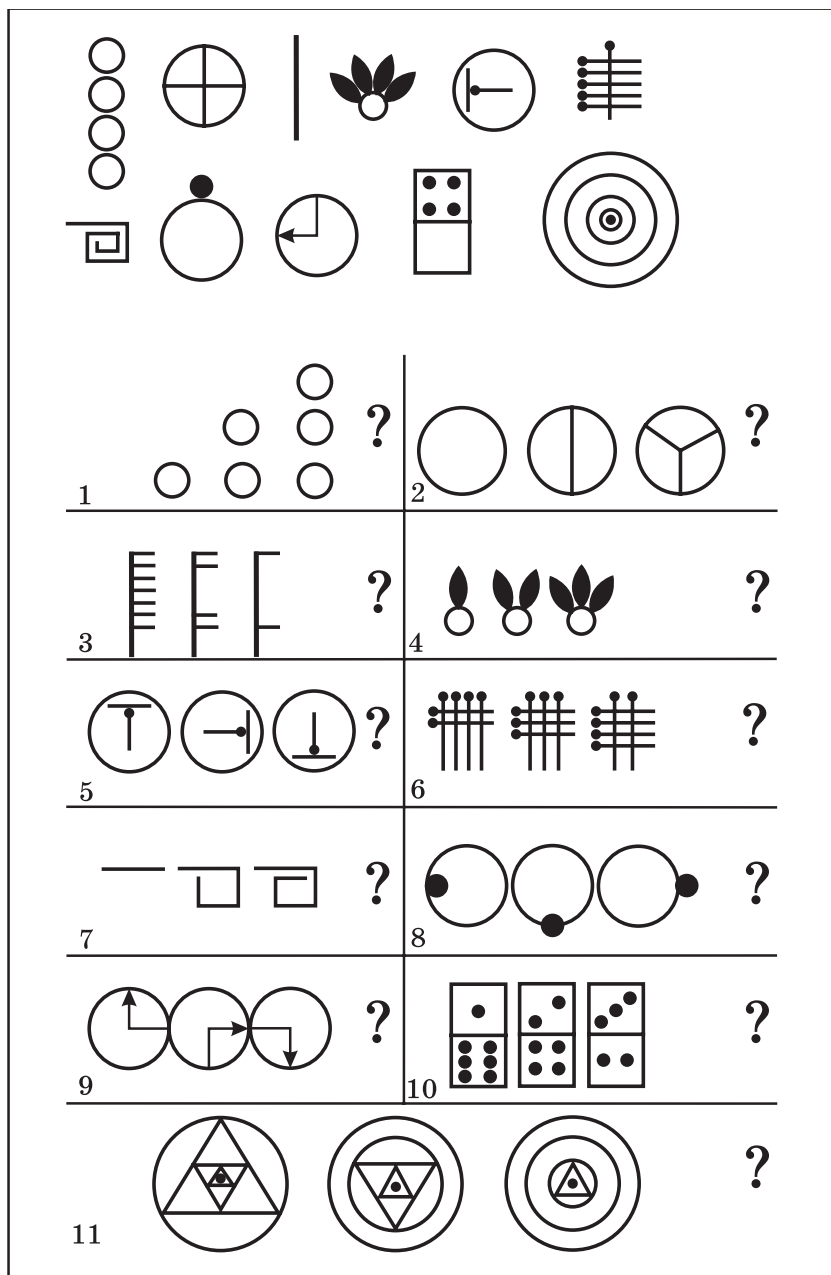

a)

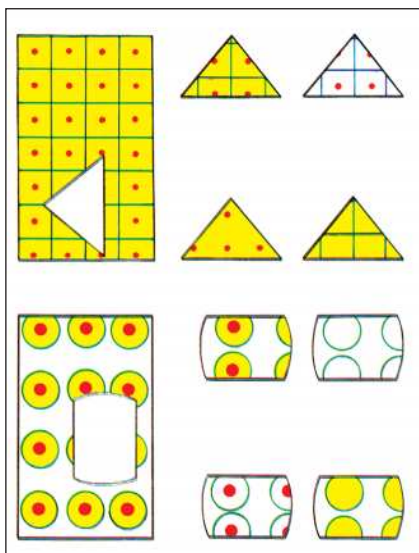

b)

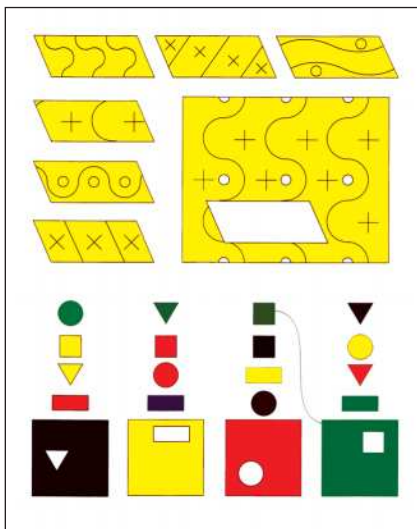
4-nji surat

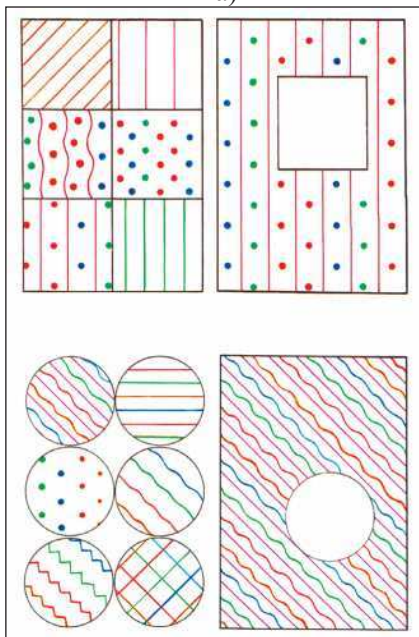
5-nji surat

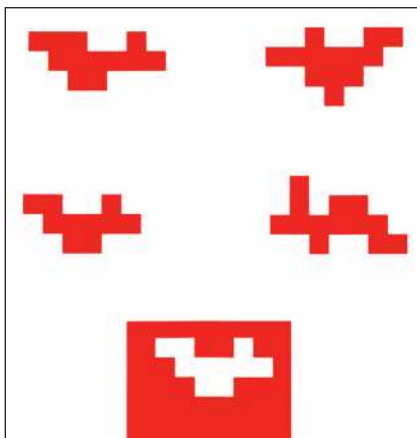
a)

b)

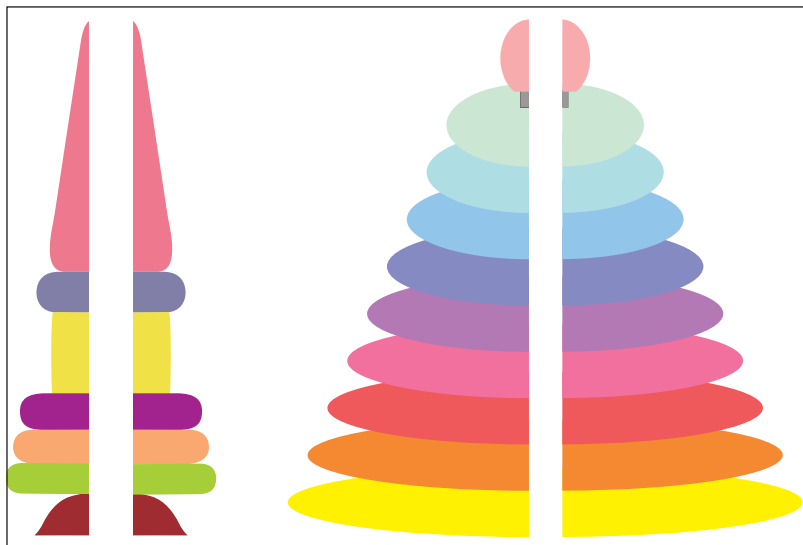
c)

d)

6-njy surat

Böleklerden bitini düzmek

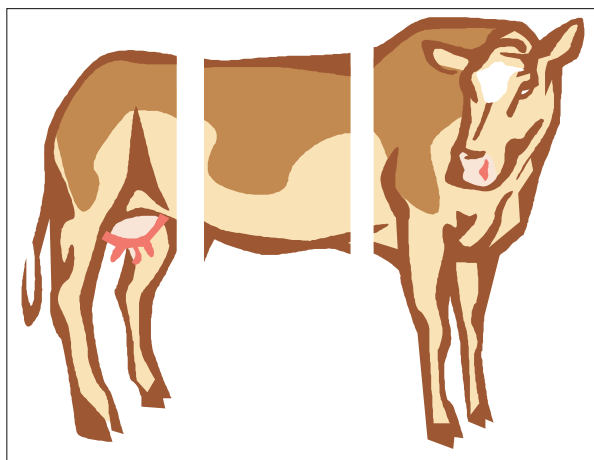
a)

b)

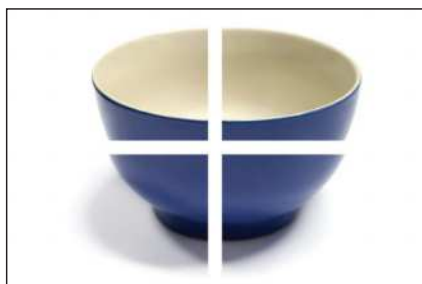

ç)

7-nji surat

d)

ä)

f)

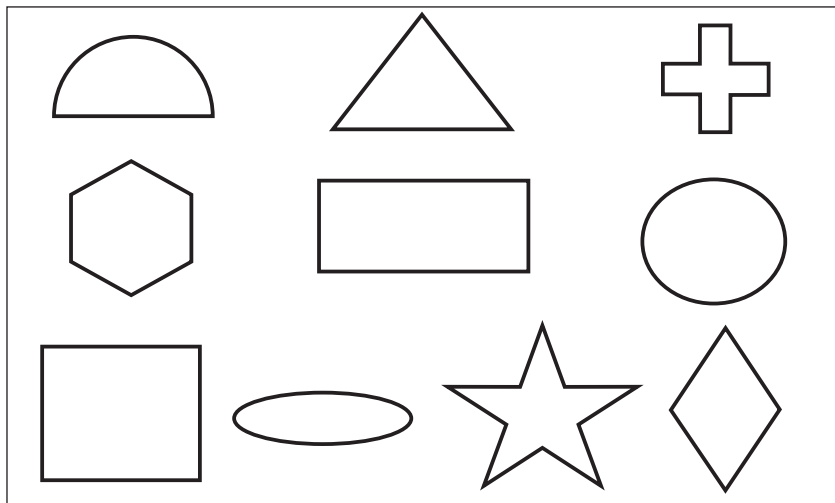

g)

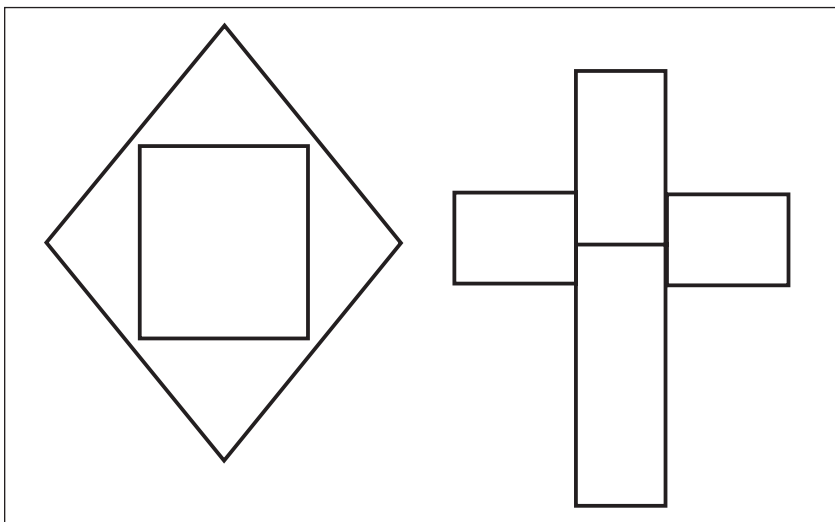
7-nji surat

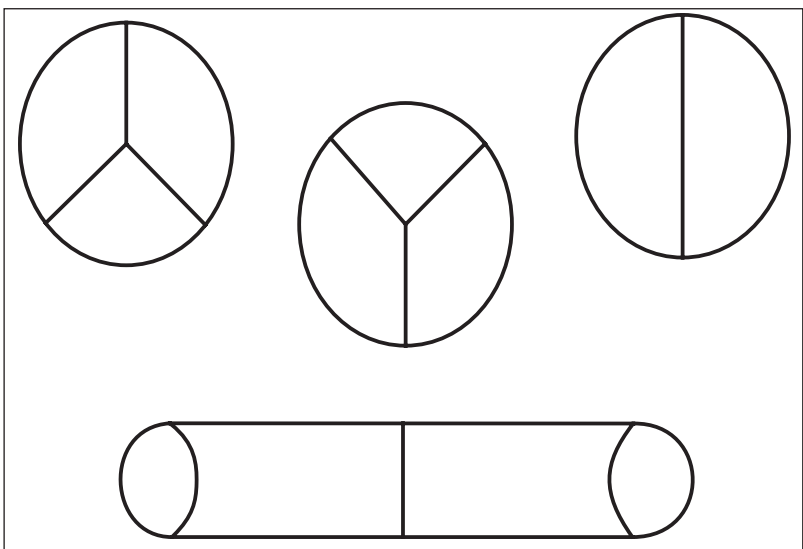
Segeniň tagtasy

1-nji görnüşi

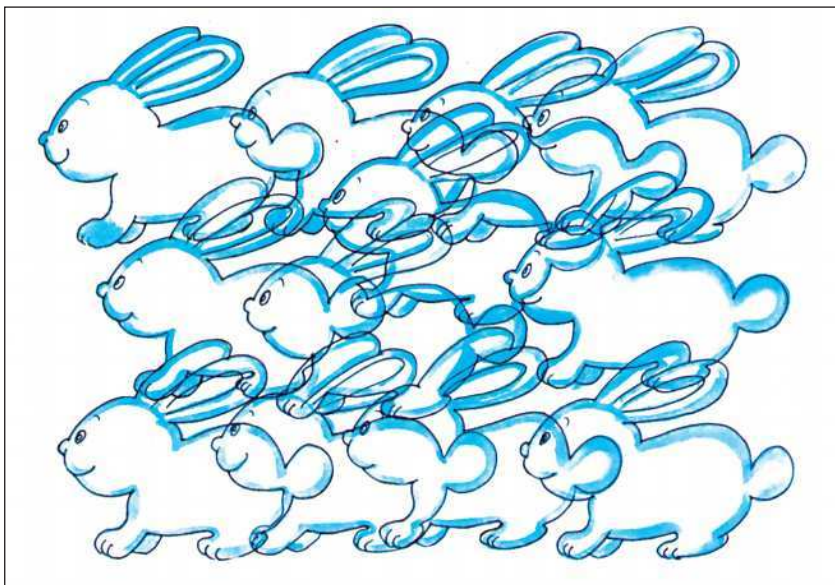

2-nji görnüşi

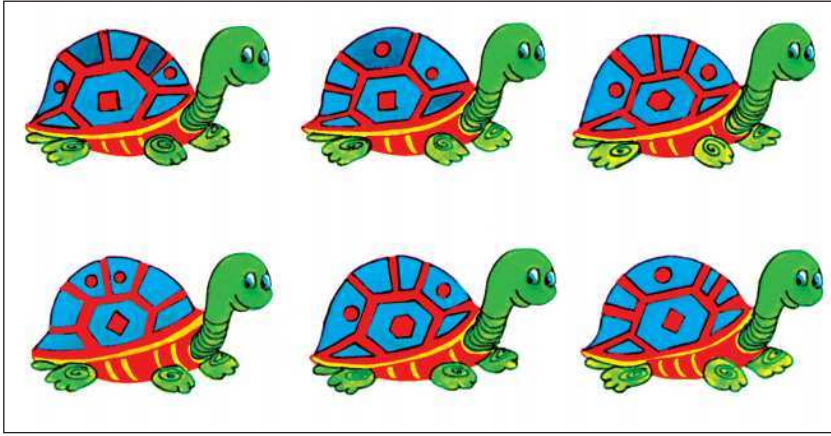

3-nji görnüşi

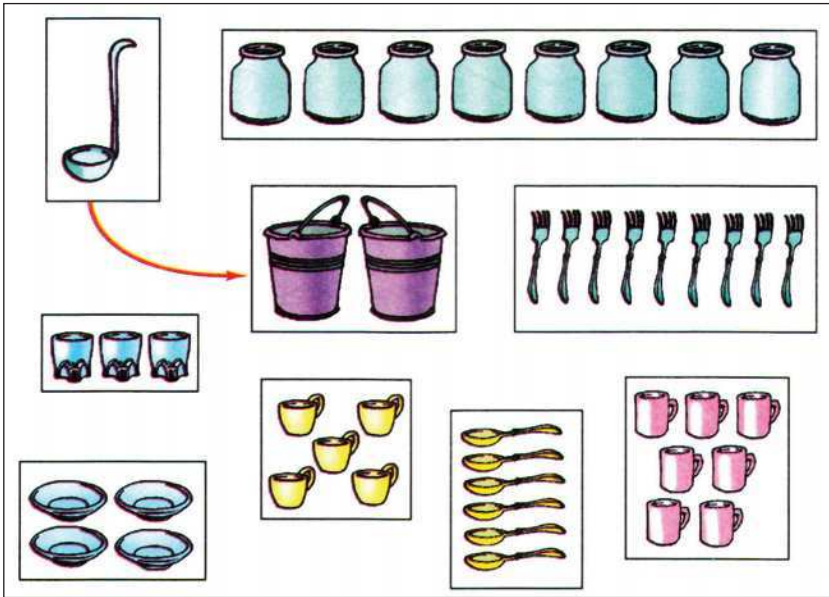
Suratda näçe towşan bar?

Meñzeşini tap

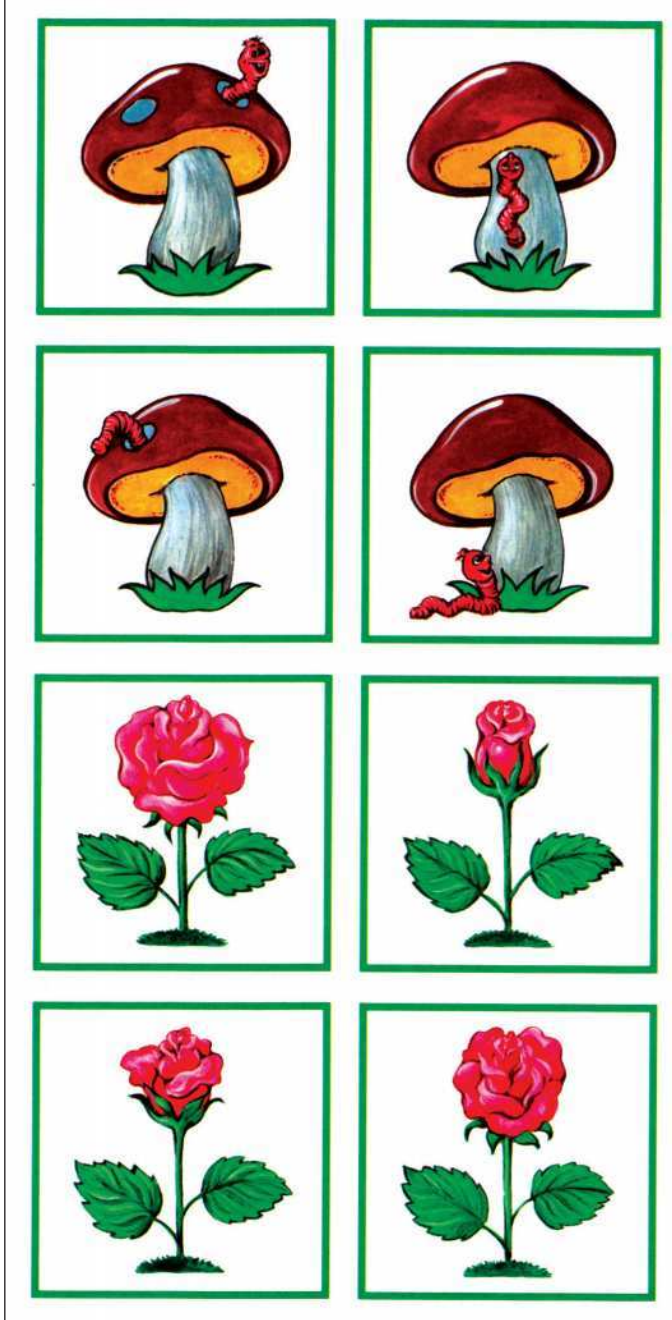
Yzygider birikdirmek

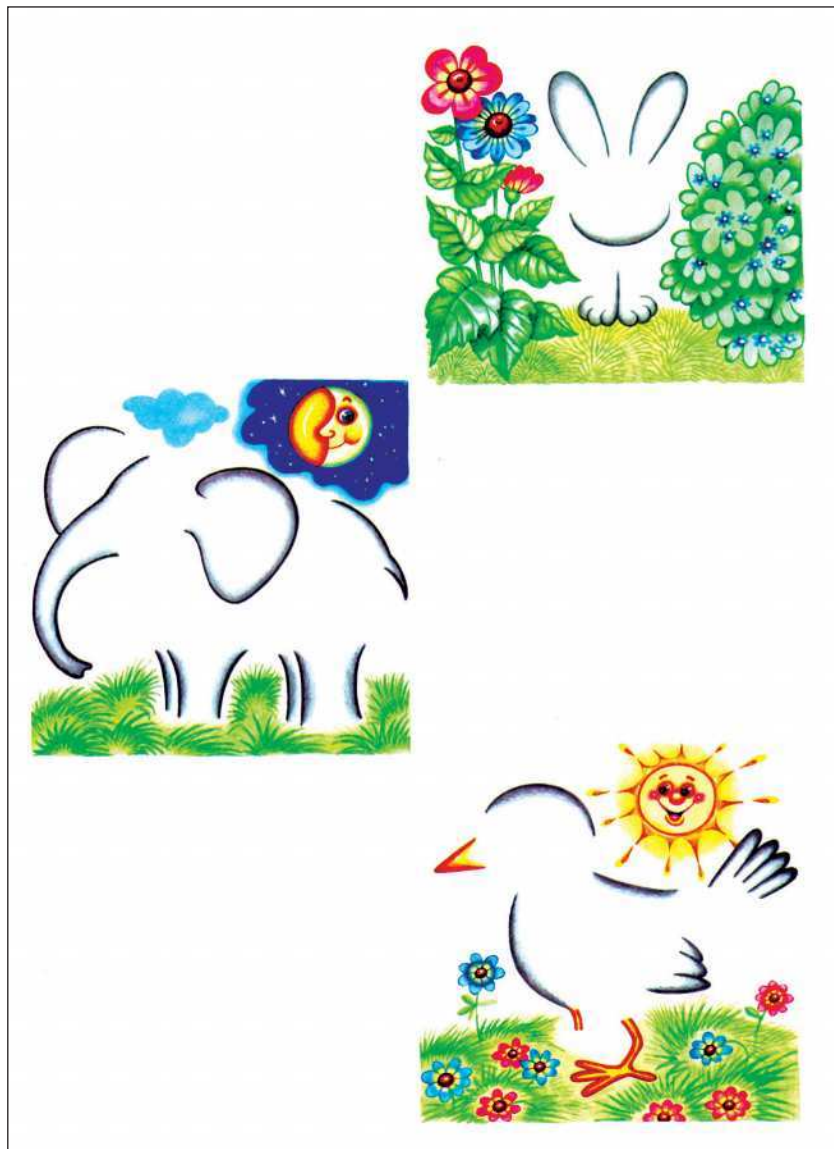

Yzygiderligini tapmak

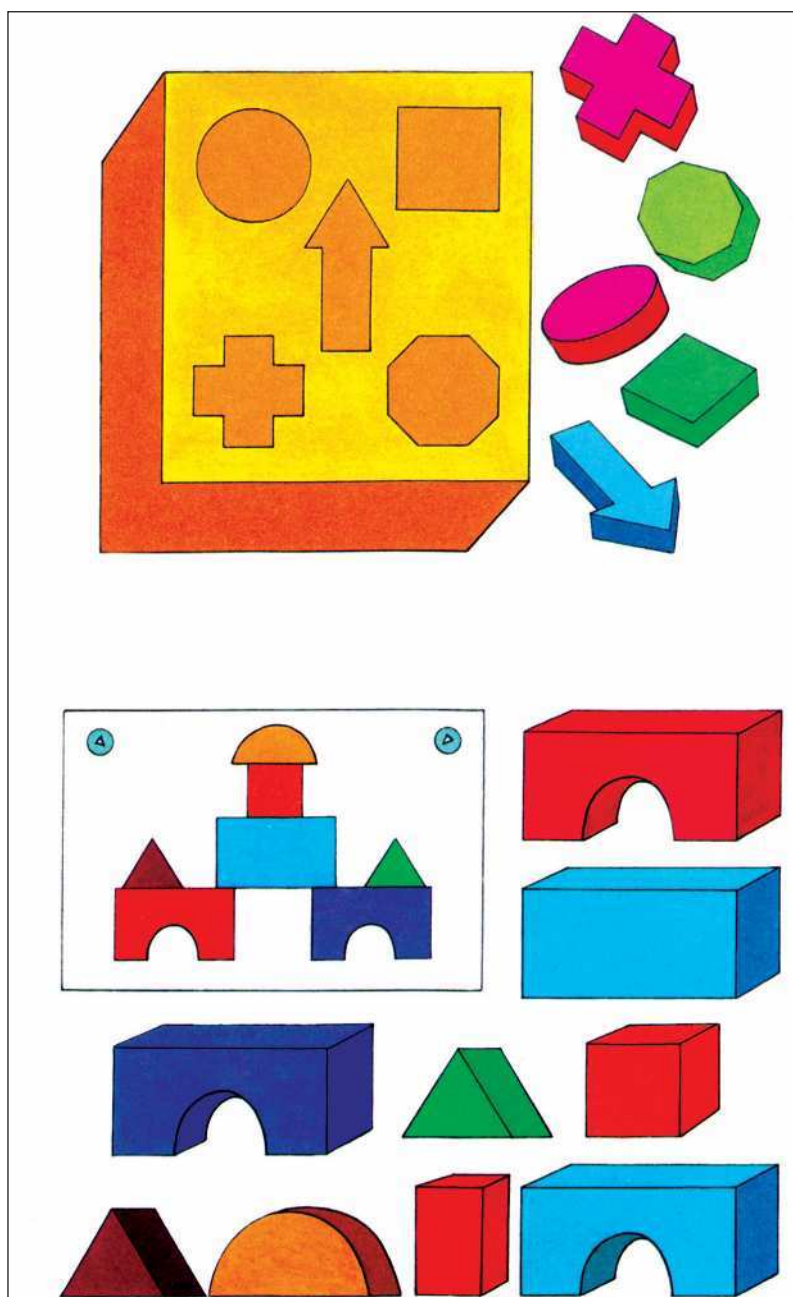

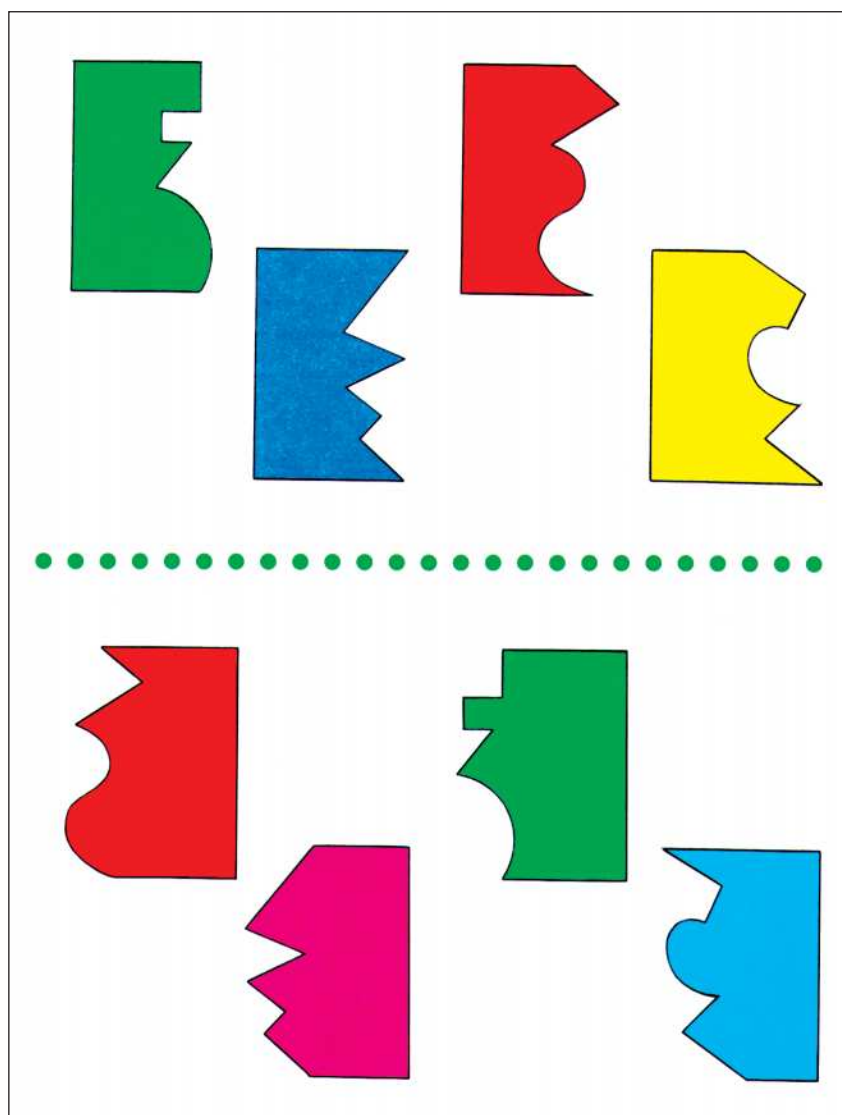
Suraty böleklerinden tanamak

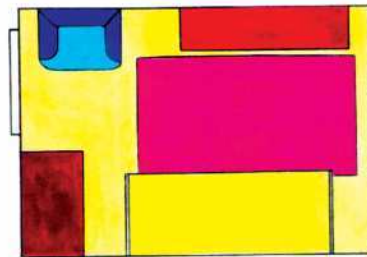
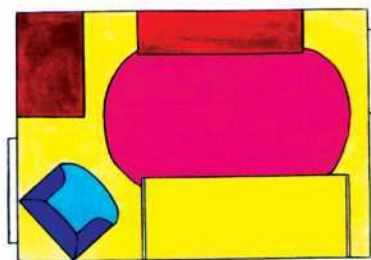
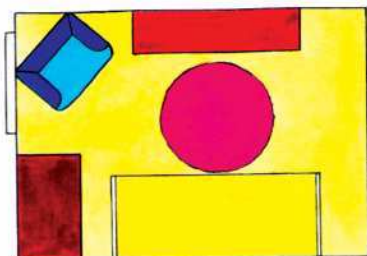
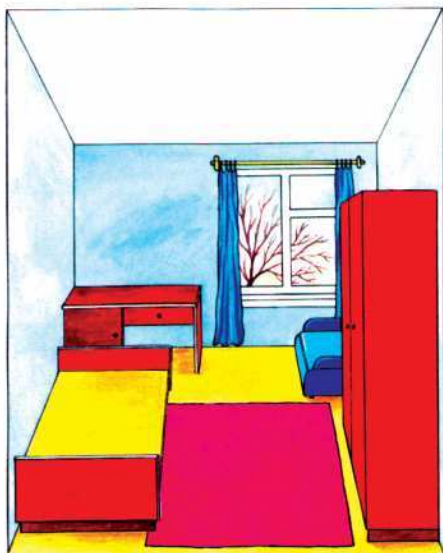

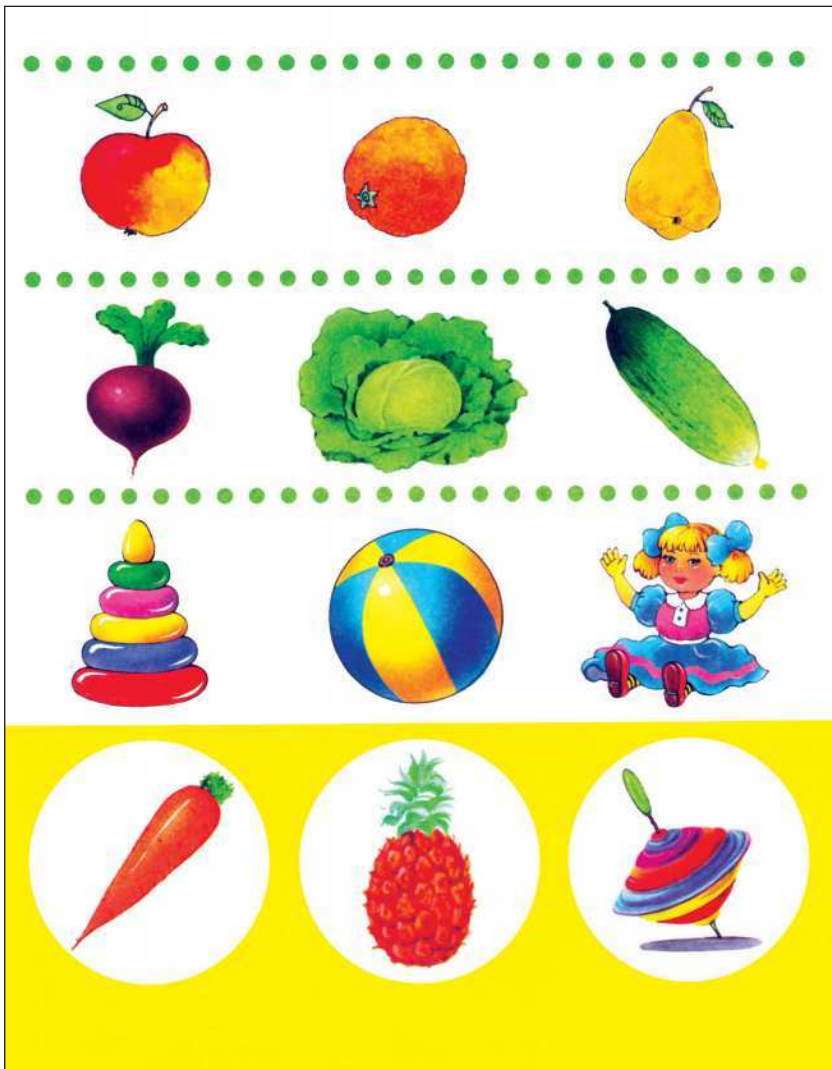

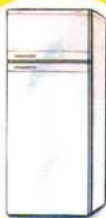
Otagyň planyny dogry tapmak

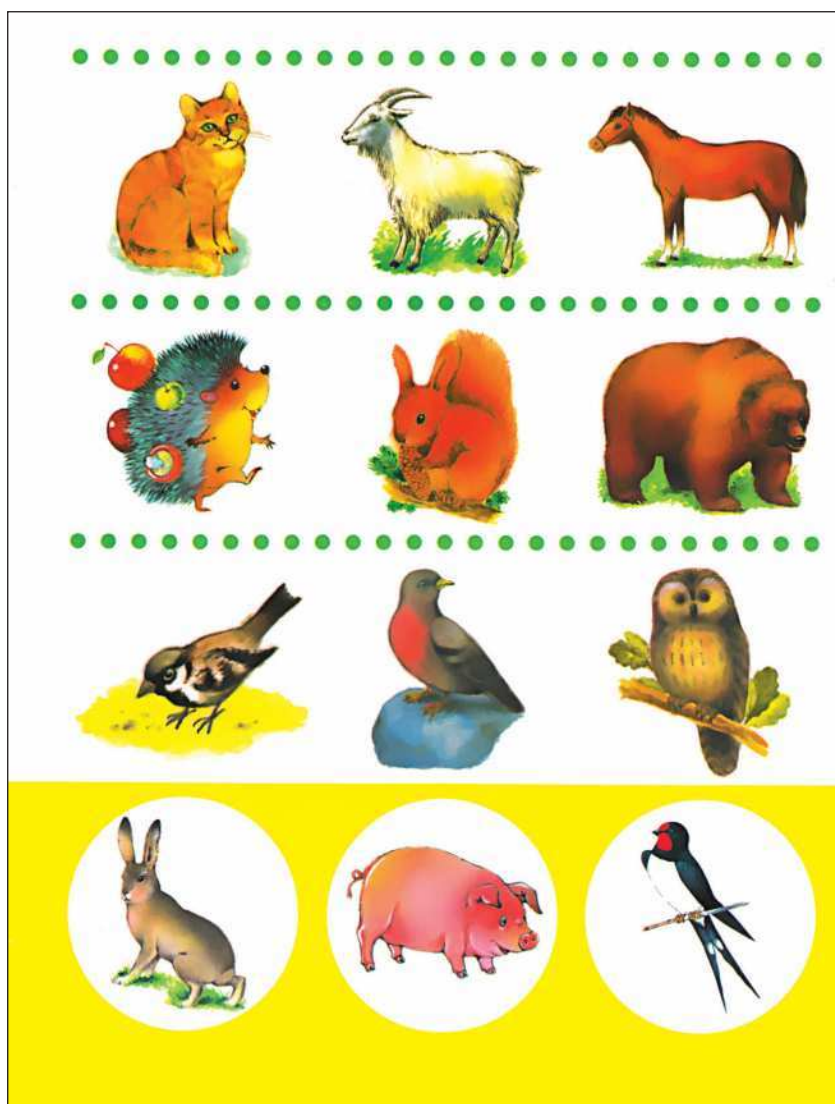

1. Her hatardaky zatlary bir söz bilen atlandyr

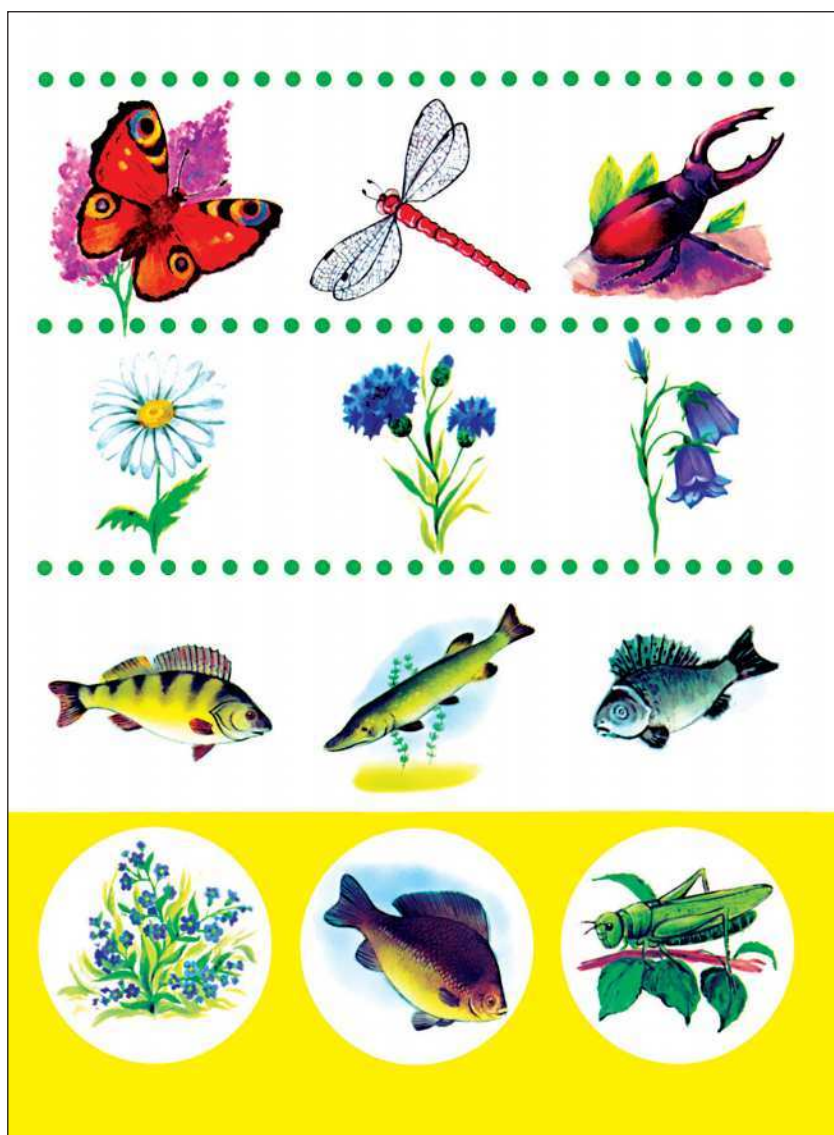
2. Aşaky hatardaky zatlary ýokarky hatarlarda dogry ýerleşdir

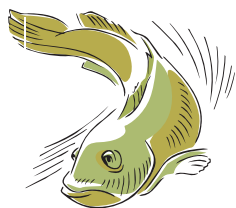
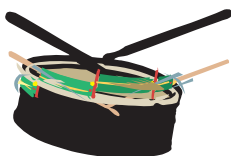
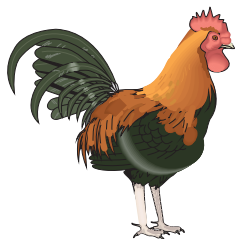
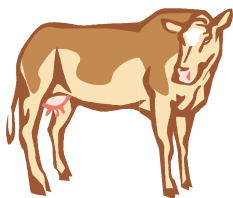
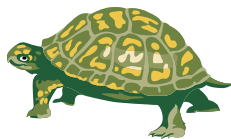

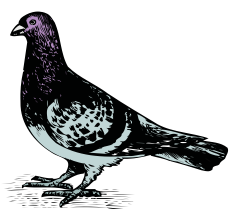
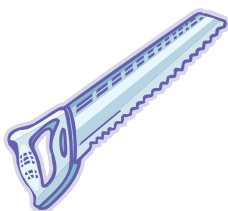
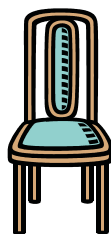
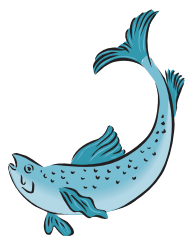

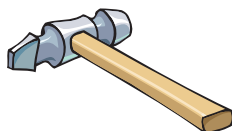
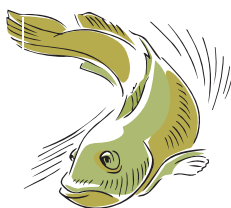
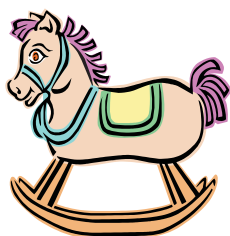
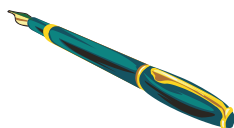
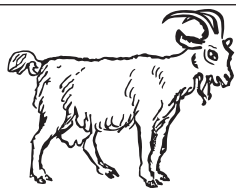

EDEBIÝAT

1. *G. M. Berdimuhamedow*. “Ösüşiň täze belentliklerine tarap”.– Aşgabat, 2008.
2. *G. M. Berdimuhamedow*. “Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr”.– Aşgabat, 2007.
3. *G. M. Berdimuhamedow*. “Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy”.– Aşgabat, 2007.
4. *B. Paşalakow, B. Basarow, H. Hydyrow*. “Umumy psihologiýa”.– Türkmenabat, 1992.
5. *W.H.Asadullin*. “Çaga psihologiýasy”. I bölüm-Psihiki ösüşiň taglymaty.– Türkmenabat, 2000.
6. *W.H.Asadullin, E.A.Atdayew*. “Çaga psihologiýasy”, II bölüm-Çagalaryň psihiki ösüşini diagnostirllemek.– Türkmenabat, 2000.
7. *A.Klyçew*. “Mekdep ýaşdan öňki we mekdebe çenli ýaşly çagalaryň psihiki aýratynlyklary we ösüşi”.– Türkmenabat, 2009.
8. *A. B. Петровский*. “Общая психология”.– Москва, 1980.
9. *В. С. Мухина*. “Детская психология”.– Москва, 1985.
10. *В. А. Крутеский*. “Психология”.– Москва, 1980.
11. *Л. А. Венгер, В. С. Мухина*. “Психология”.– Москва, 1988.
12. *В. С. Мухина*. “Психология дошкольника”.– Москва, 1975.
13. *В. Г. Казаков*. “Психология”.– Москва, 1989.
14. *Л. А. Венгер*. “Воспитание и обучение”.– Москва, 1969.
15. *Д.В.Елконин*. «Детская психология».– Москва, 1960.

MAZMUNY

Giriş.....	7
------------	---

I bölüm. Psihologiýanyň umumy meseleleri

§ 1. Psihologiýa ylym hökmünde.....	9
§ 2. Beýni we psihika.....	11
§ 3. Aňyň we psihikanyň ösüşi.....	15
§ 4. Şahsyýete psihologik häsiýetnama.....	17
§ 5. Aragatnaşyk we sözleşiş.....	21
§ 6. Şahsyýetiň işiniň psihologik häsiýetnamasy.....	23
§ 7. Üns barada düşünje.....	26
§ 8. Duýmalar, olaryň häsiýetleri we görnüşleri.....	28
§ 9. Kabul etme barada düşünje.....	31
§ 10. Ýat barada düşünje.....	33
§ 11. Pikirlenme we onuň görnüşleri.....	35
§ 12. Hyýal we onuň görnüşleri.....	40
§ 13. Duýgular hakynda düşünje.....	43
§ 14. Erk. Şahsyýetiň erk hilleri.....	45
§ 15. Temperament hakynda düşünje.....	47
§ 16. Gylyk – häsiýet barada düşünje.....	49
§ 17. Ukyplar.....	50

II bölüm. Mekdebe çenli psihologiýanyň umumy meseleleri

§ 1. Mekdebe çenli psihologiýa dersi, onuň maksady, wezipeleri.....	52
§ 2. Mekdebe çenli psihologiýanyň beýleki ylmylar bilen arabaglanyşygy.....	55
§ 3. Çagalar bagynyň terbiýeçisiniň işinde mekdebe çenli psihologiýanyň ähmiýeti.....	56
§ 4. Mekdebe çenli psihologiýanyň ylmy-barlag usullary.....	57

§ 5. Çagalar bagynyň terbiýeçisiniň çagalary psihologik taýdan öwrenmegi.....	65
§ 6. Mekdebe çenli psihologiýanyň ösüşiniň gysgaça taryhy.....	67
§ 7. Çaganyň psihiki ösüşiniň umumy kanunalaýyklyklary.....	73
§ 8. Çaganyň psihiki ösüşiniň ýaş döwürleri.....	85
§ 9. Çagalaryň akyl ösüşiniň aýratynlyklary.....	90
§ 10. Psihiki ösüş we okatmak.....	92
§ 11. Bäbeklik döwrüniň häsiýetnamasy.....	93
§ 12. Irki çagalyk döwrüniň häsiýetnamasy.....	102
§ 13. Mekdebe çenli ýaşda çaga oýunlary.....	106
§ 14. Işiň döredijilikli görnüşleri. Çagalaryň şekillendiriş işleri.....	119
§ 15. Çagalarda gurnamak işiniň aýratynlyklary.....	124
§ 16. Mekdebe çenli ýaşly döwürde çaganyň okuw işi.....	129
§ 17. Mekdebe çenli ýaşda çagalara zähmet tilsimlerini öwretmek.....	131
§ 18. Şahsyýetiň başlangyçlarynyň kemala gelmegi.....	136
§ 19. Mekdebe çenli ýaşly çagalaryň özünü ygtyýarly alyp barşynyň döremegi.....	140
§ 20. Mekdebe çenli ýaşly döwürde çagalaryň duýgularynyň ösüşi.....	144
§ 21. Çaganyň erkiniň ösüşi.....	150
§ 22. Mekdebe çenli ýaşly çagalarda sözleşiş ösüşi.....	154
§ 23. Mekdebe çenli ýaşly çagalarda kabul etmäniň ösüşi we sensor terbiýesi.....	164
§ 24. Mekdebe çenli ýaşly çaganyň akyl ösüşi 182	
§ 25. Mekdebe çenli ýaşly çagalarda pikirlenmegiň ösüşi we akyl terbiýesiniň psihologiýasy.....	186
§ 26. Çagalarda ünsüň ösüşi.....	196
§ 27. Ýadyň ösüşi.....	200
§ 28. Hyýalyň ösüşi.....	209
§ 29. Mekdebe çenli ýaşly çaganyň mekdep okuwyna psihologiki taýýarlygy.....	213
§ 30. Çaganyň mekdep okuwçysynyň sosial pozisiýasyna taýýarlygy.....	216
III bölüm. Amaly işler.....	218

W. H. Asadullin, Esen Atdayew, Akbibi Seyidowa

MEKDEBE ÇENLI PSIHOLOGIÝA

Mugallymçylyk mekdepleri üçin synag okuw kitaby

Ýörite redaktor	<i>O. Akmämmedowa</i>
Neşirýatyň redaktory	<i>O. Hezdekow</i>
Surat redaktory	<i>T. Aslanowa</i>
Teh. redaktory	<i>T. Aslanowa</i>

Ýygnamaga berildi . .2010. Çäp etmäge rugsat edildi . .2010.
Möçberi 60x90 1/16. Ofset kagyzy. Literaturnaýa garniturasy.
Ofset çap ediliş usuly. Şertli çap listi . Şertli reňkli ottiski .
Hasap-neşir listi . Çap listi . Sargyt № . Sany .